

Η ΜΙΝΩΪΚΗ ΘΕΑ ΜΕΘ' ΥΨΩΜΕΝΩΝ ΧΕΙΡΩΝ*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ παροῦσα διατριβὴ ἀποτελεῖ συστηματικὴν μελέτην τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐν τῇ μινωϊκῇ τέχνῃ. Προόκειται, ὥς γνωστόν, περὶ τοῦ κυρίου τρόπου παραστάσεως τῆς θεότητος κατὰ τοὺς ΥΜ ΙΙΙ χρόνους. Ἐνεκα τούτου ὁ τύπος ἔχει βασικὴν σημασίαν διὰ τὴν καθόλου μελέτην τῆς μινωϊκῆς θρησκείας. Αἱ μέχρι σήμερον σχετικαὶ ἐργασίαι δὲν εἶχον καταλήξει εἰς ὀριστικὰ καὶ γενικῶς παραδεκτὰ συμπεράσματα ὥς πρὸς τὴν ἀκριβῆ χρονολογίαν τῶν ὁμάδων μεγάλων εἰδώλων, τοὺς χρόνους ἐμφανίσεως τοῦ τύπου, τὴν σημασίαν, προέλευσιν καὶ ἐπιβιώσιν αὐτοῦ. Συγκέντρωσις τῶν σχετικῶν παραστάσεων δὲν εἶχε γίνεи. Πλεῖστα ἄλλα ἐπὶ μέρους ζητήματα παρέμενον προβληματικά.^{*)} Ἐνεκα τούτου ἐκρίθη σκόπιμος ἡ ἐκ νέου μελέτη τοῦ τύπου.

Ἡ ἐργασία οὐδόλως ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐν γένει χειρονομίαν τῶν ὑψωμένων χειρῶν. Ἐξετάζει ἀποκλειστικῶς τὴν ὑποῦσαν τὸς χεῖρας θήλειαν θεότητα τῆς μινωϊκῆς Κρήτης καὶ δὴ ἐν καθαρᾷ χειρονομίᾳ, μὴ συνδυαζομένην πρὸς τὴν ἐπίδειξιν συμβόλων. Ἐκ τῶν λίαν διαδεδομένων ἀναλόγων παραστάσεων ἄλλων πολιτισμῶν προσάγεται μόνον ὅ,τι μετὰ πιθανότητος δύναται νὰ θεωρηθῇ συγγενὲς πρὸς τὸ ἀντικείμενον ἡμῶν καὶ βοηθητικὸν πληρεστέρας κατανόησεως αὐτοῦ. Ἀμεσος σύνδεσις τῆς θεᾶς ἡμῶν πρὸς τὰς εἰς εὐρὺν κύκλον νεολιθικῶν καὶ πρωτοχαλκῶν πολιτισμῶν ἀπαντώσας ἀσέμνους μορφὰς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν δὲν γίνεται δεκτὴ, μνημονευομένων πάντως τῶν ἐκ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Αἰγαίου δειγμάτων τοῦ τύπου τούτου, ἅτινα εἶναι πλείονα, ἢ ὅσον πιστεύεται. Ἀρχικῶς ἀπέβλεπον εἰς πλήρη δημοσίευσιν τῶν σχετικῶν ἀνασκαφικῶν ὁμάδων συμπεριλαμβανομένων τῶν ἐλλειπῶν τμημάτων εἰδώλων, ὥς καὶ τῶν ὁμοῦ εὐρεθέντων ἀντικειμένων, ἀλλὰ τοῦτο ἀπεδείχθη ἀνέφικτον, διότι διὰ τὰ πλεῖστα τῶν δειγμάτων τοῦ τύπου τὸ δικαίωμα δημοσιεύσεως ἀνήκει εἰς ξένας ἀρχαιολογικὰς Σχολάς, ἐπίσης δὲ διότι μέρος τοῦ δευτερεύοντος ὕλικου εὐρίσκεται εἰς τὰς μὴ εἰσέτι ταξινομημένας ἀποθήκας τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ἀ-

*) Ἡ ἐγκρίσις διδακτορικῆς διατριβῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν δὲν ὑποδηλοῖ ἀποδοχὴν τῶν γνώμων τοῦ συγγραφέως. Ὁργανισμὸς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀρθρ. 202, παρ. 2.

πρόσιτον, ὥς διεπιστώθη, εἰς τὴν μελέτην. Οὕτω εἰς τὰς ἀπεικονίσεις τῆς παρούσης ἐργασίας περιελήφθησαν τὰ πληρέστερα δείγματα, ἐκ δὲ τῶν τμημάτων εἰδῶλων τὰ ἰδιαιτέρως ἀξιόλογα καὶ παρουσιάζοντα λεπτομερείας διαφωτίζουσας τὸν ἐν γένει τύπον.

Κατὰ κατηγορίας ἐξετάζονται τὰ κύρια δείγματα τοῦ τύπου, ἥτοι ἡ σειρά τῶν μεγάλων ΥΜ ΙΙΙ καὶ ὑπομινωϊκῶν εἰδῶλων καὶ τῶν συγχρόνων ἀναλόγων παραστάσεων, αἵτινες μετὰ μείζονος πιθανότητος δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀνήκουσαι εἰς τὸν αὐτὸν τύπον. Διεξοδικώτερον περιγράφονται τὰ ὀλιγώτερον γνωστὰ καὶ ἀδημοσίευτα μέχρι σήμερον ἀντικείμενα, ὡς νέα εἰδῶλα ἐκ Γόρτινος καὶ τῆς ἐν Ἡρακλείῳ Συλλογῆς Γιαμαλάκη. Ἐπιχειρεῖται ἡ χρονολόγησις ἐκάστης ὁμάδος εἰδῶλων καὶ ἀντικρούεται ἡ ἐρμηνεία τούτων ὡς ἐν μέρει κιονομόρφων. Ἐξετάζεται ἐπίσης ἡ σχέσις τοῦ τύπου πρὸς τὰ μυκηναϊκὰ πτερυγῶτα εἰδῶλια, τῶν ὁποίων ὑποστηρίζεται ἡ ἐκ τῶν παραστάσεων τῆς μινωϊκῆς θεᾶς καταγωγή. Ἐξετάζονται ἀκολουθῶς παραστάσεις παλαιότεραι τῶν ΥΜ ΙΙΙ χρόνων ἀπεικονίζουσας γυναικείας μορφᾶς μετ' ὑψωμένων χειρῶν. Προερχόμεναι αὗται κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ Κρήτης δύνανται μετὰ πιθανότητος νὰ θεωρηθῶσιν ὡς πρόδρομοι τοῦ τόσον διαδεδομένου ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους τύπου παραστάσεως τῆς θεότητος. Ἐρευνωμένης τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου πρὸςάγονται ἀνατολικά καὶ αἰγυπτιακὰ παραλλήλα καὶ ὑποστηρίζεται ἡ ἀνατολικὴ καταγωγή αὐτοῦ, εἰσαχθέντος εἰς Κρήτην κατὰ τοὺς ΜΜ Ι-ΙΙ χρόνους. Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῆς χειρονομίας, μετὰ ἐξέτασιν τῶν διαφόρων προταθεισῶν ἐρμηνειῶν, γίνεται δεκτὸν ἐν συναρτήσει πρὸς τὰ περὶ προελεύσεως ὑποστηριζόμενα ὅτι αὕτη προέρχεται ἐκ τῆς στάσεως τῶν ἀνατολικῶν πρεσβευουσῶν θεοτήτων, ἥτις ἤδη ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἶχε καταστῆ ἀπόλυτος στάσις τῆς θεότητος προσλαβοῦσα καὶ περιεχόμενον χαιρετισμοῦ καὶ εὐλογίας. Μετὰ τὴν τυπολογικὴν παρακολούθησιν τοῦ θέματος μελετᾶται τὸ πρόβλημα τοῦ χαρακτηῆρος καὶ τῶν ὑποστάσεων τῆς θεᾶς ἐξεταζομένων τῶν σχετικῶν γνωμῶν ἄλλων ἐρευνητῶν καὶ ὑποστηριζομένης βάσει τῆς ὁμοιότητος τῶν παραστάσεων καὶ ἐπίσης βάσει μικρασιατικῶν παραλλήλων τῆς ἀπόψεως τῆς ἐνιαίας θεᾶς, ἥτις διασπᾶται πιθανῶς ἐν τῇ λατρείᾳ εἰς πλείονας ὁμοίας ὑποστάσεις. (Πρόκειται περὶ τῆς κατὰ Μυρινάτον «ἀτελοῦς μονοθεΐας»). Ἡ προκύπτουσα ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν πινακίδων τοῦ συστήματος Β ἐκ Κνωσοῦ πολυθεΐα, θρησκεία τῆς ἀρχαίας πολεμικῆς ἀριστοκρατίας τῶν Ἀχαιῶν, δὲν διαφεύδει τὴν ἀποψιν ταύτην. Ἀντικρούεται ἡ ἄποψις τοῦ Μ. Nilsson περὶ πολλῶν σαφῶς διακρινομένων ἀλλήλων θεαινῶν. Ὡρισμέναι ἀναλογίαι μεταξὺ ἑλληνικῶν θηλειῶν θεοτήτων ὑποδεικνύουσι κοινὴν καταγωγὴν ἐκ μιᾶς οὐσιωδῶς

προελληνικῆς θεᾶς. Ἐν ἐπιμέτρῳ συγκεντροῦνται τὰ δείγματα ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν πρώτην χιλιετηρίδα καὶ δημοσιεύονται νέα τινὰ δείγματα. Ἐκ τῶν ἔξω τῆς Κρήτης ἐπιβιώσεων ἐξετάζονται αἱ μᾶλλον χαρακτηριστικαὶ περιπτώσεις καὶ ὑποστηρίζεται ἡ ἐκ Κρήτης διάδοσις τοῦ τύπου. Κατὰ τὴν ἐν γένει ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος προσεπάθησα νὰ παραμείνω πάντοτε πλησίον τῶν πραγμάτων πιστεύων ὅτι πρὸ πάσης προσπαθείας διεισδύσεως εἰς τὸ πνεῦμα τῆς προελληνικῆς θρησκείας δεόν νὰ προηγηθῇ κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβὴς γνῶσις τοῦ ὑπάρχοντος ὕλικου. Τὸ ἀντίθετον θὰ ἡδύνατο νὰ ἀγάγῃ εἰς τὴν ἀλλοίωσιν τῶν πραγματικῶν δεδομένων δι' ἀναποδείκτων ὑποκειμενικῶν ἀπόψεων καὶ ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς ἡμῶν.

Τὸ θέμα τῆς παρούσης διατριβῆς μοι ἀνετέθη πρό τινων ἐτῶν ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Σπ. Μαρινάτου, εἰς τὸν ὁποῖον ἐκφράζω εὐχαριστίας διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν βοήθειαν. Αἱ ὑποδείξεις αὐτοῦ ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν καὶ κατὰ τὴν τελικὴν διαμόρφωσιν τῆς μελέτης. Ἐλήφθη ἐπίσης ὑπ' ὄψιν ὑπόδειξις τοῦ καθηγ. κ. Ν. Κοντολέοντος. Εὐχαριστῶ τὴν ἐν Ἀθήναις «Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν» διὰ τὴν χορηγίαν μέρους τοῦ ἀπαιτηθέντος διὰ τὰς φωτογραφήσεις καὶ σχέδια ποσοῦ, διὰ δὲ τὴν παρασχεθεῖσαν ἄδειαν δημοσιεύσεως ἀντικειμένων καὶ τὴν πάντοτε πρόθυμον βοήθειαν τὸν κ. Ν. Πλάτωνα. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τοὺς κ. κ. Doro Levi καὶ A. Desenne διὰ τὴν παραχώρησιν πρὸς δημοσίευσιν ἀντικειμένων προερχομένων ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν καὶ τὸν κ. Στυλ. Γιαμαλάκην διὰ τὴν δημοσίευσιν ἀντικειμένων τῆς Συλλογῆς του. Ἐπίσης δὲ διὰ τὴν πρόθυμον βοήθειαν καὶ παροχὴν πληροφοριῶν τοὺς κ. κ. E. Kunze, Χρ. Καραῦζον, Fr. Matz, S. Hood, Vl. Milojcic, H. Müller-Karpe, τὴν κ. R. Amiran, τὴν δ. O. Sargnon, τὴν δεσπ. M. Mellink, τὴν κ. A. Σακελλαρίου, τοὺς κ. κ. M. Biesantz, J. Boardman, K. Καλοκύρη, B. Καραγιώργην καὶ G. Rizza.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΚΥΡΙΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

1. ΕΙΔΩΛΑ ΜΕΓΑΛΗΣ ΚΛΙΜΑΚΟΣ

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΠΡΙΝΙΑ

Εἶδωλα μεγάλης κλίμακος τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀνευρέθησαν τὸ πρῶτον τυχαίως τὸ 1900 παρὰ τὸ χωρίον Πρινιάς ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ πλησίον τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπουθεν ἡ ἐπιγραφή, βάσει τῆς ὁποίας ἐταυτίσθη ἡ θέσις πρὸς τὴν ἀρχαίαν πόλιν

Ῥιζηνίαν¹. Σχετική δημοσίευσις ἐγένετο τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ S. Wide, περιλαβοῦσα ἓν σχεδὸν πλήρες εἶδωλον θεᾶς μετ' ὕψωμένων χειρῶν (Πίν. Ε', εἰκ. 1 ἀριστερά), δύο τεμάχια χειρῶν ὁμοίου εἰδώλου περιελιγμένα ὑπὸ ὄψεων, κυλινδρικήν βάσιν τρίτου εἰδώλου, ἓν σωληνοειδὲς σκεῦος καὶ τμήμα ὁμοίου φέροντος ὄφεις². Τὸ πληρέστερον εἶδωλον εἶναι ἑλλιπὲς τὸν ἀριστερὸν πῆχυν καὶ ἀμφοτέρας τὰς ἄκρας χεῖρας. Ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ πρόσωπον, ἀδρῶς πεπλασμένα, σώζουσι φαιὰν χρώσιν.

Ἀντιθέτως πρὸς παλαιότεραν ἄποψιν, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται κατωτέρω λόγος, καὶ καθ' ἣν ἀνάλογα εἰδώλια εἶχον θεωρηθῇ θρηνηδοί, ὁ δημοσιεύσας ὑπεστήριξε κατηγορηματικῶς ὅτι πρόκειται περὶ εἰδώλων θεᾶς. Ἐξῆγε τοῦτο ἐκ τοῦ μεγέθους τῶν εἰδώλων καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὸ θέρος τοῦ 1901 γενομένης ἀνακαλύψεως νέων ὁμοίων εἰδώλων ἐντὸς δωματίου ἔχοντος σαφῶς ἱερὸν χαρακτήρα εἰς Γουρνιά. Ὁ Wide ἐθεώρησεν τὰ ἀντικείμενα τοῦ Πρινιᾶ σύγχρονα πρὸς τὰ τῶν Γουρνιῶν καὶ ἐχαρακτήρισεν αὐτὰ διὰ τοῦ συνήθους τότε ὄρου ὡς «μυκηναϊκά»³. Πάντως δεόν νὰ σημειωθῇ ὅτι ἀκριβεστερά χρονολόγησις τῶν εἰδώλων δὲν ἦτο δυνατὴ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ὑπεστήριξεν ἐπίσης ὁ Wide ὅτι τὰ εἰδῶλα τοῦ Πρινιᾶ εἶναι ἐν μέρει ἀνεικονικά καὶ ὅτι «πλήρως ἀνθρώπινα» εἶναι μόνον τὰ ἀνώτερα μέρη αὐτῶν⁴.

Νέα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἣν ἐπεχείρησεν ἐπὶ τοῦ σημείου εὐρέσεως ὁ Pernier τὸ 1906, ἔφερεν εἰς φῶς κεφαλὴν εἰδώλου ὁμοίας θεᾶς καὶ σωληνοειδὲς σκεῦος μετ' ὄψεων⁵. Ἡ νέα ἔρευνα κατέστησεν ἐν μέρει σαφέστερον τὸν ᾧχρον, ἐκ τοῦ ὁποίου προήρχοντο τὰ εἰδῶλα: πλησίον τοῦ σημείου εὐρέσεως παρατηρήθη τομὴ τοῦ βράχου καὶ ὀρθογώνια

¹) Pernier Di una città ellenica arcaica scoperta a Creta ἀνάπτυον ἐκ Boll. d' Arte II 12 1908 σ. 15.

²) Wide Mykenische Götterbilder und Idole AM XXVI 1901 σ. 247 ἐξ. πίν. XII. Πβ. Milani Studi e Materiali III 1905 σ. 118 ἐξ. εἰκ. 518 (ἐσφαλμένη σύνθεσις κορμοῦ μὴ δημοσιευομένου ὑπὸ τοῦ Wide καὶ τῆς δημοσιευθείσης ὑπ' αὐτοῦ βάσεως) καὶ εἰκ. 519, 520, 523. Τὸ εἶρημα τοῦ 1900 περιλαμβάνει εἰσέτι 1) ἓν εἶδωλον σῶζον τὴν βάσιν, τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ ἓνα βραχίονα 2) τμήμα κεφαλῆς μετὰ τοῦ αὐχένος, τῶν κοσμουμένων διὰ χαρακτῶν γωνιῶν πλοκάμων καὶ τοῦ ὤμου, πιθανῶς ἀνήκον εἰς τὴν βάσιν Wide ε. ἀ. σ. 248 εἰκ. 1, ἣτις φέρει τμήμα ὁμοίου πλοκάμου, 3) κυλινδρικήν βάσιν, εἰς ἣν πιθανῶς ἀνήκουσιν αἱ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Wide χεῖρες, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν ἀναλογιῶν καὶ τοῦ πηλοῦ. Τὰ εἰδῶλα ἐν συνόλῳ ἦσαν πέντε.

³) Wide ε. ἀ. σ. 256.

⁴) Αὐτ. σ. 251. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἐξετάζεται ὑφ' ἡμῶν κατωτέρω εἰς τὰ περὶ τοῦ εἰδώλου ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέεων.

⁵) Pernier ε. ἀ. εἰκ. 11.

οἰκήματα ἐκ μικρῶν ἀδρῶς λελοξευμένων λίθων. Ταῦτα ὁ Pernier θεωρεῖ ὡς ἰδιωτικὰς οἰκίας, «ὧν μία πιθανῶς ἐχρησιμοποιεῖται ὡς ἱερὸν κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους». Εἰς ἐκ τῶν χώρων τούτων ἔχει δύο βάσεις κιόνων κατὰ τὸν ἄξονα. Ἐκ τῶν σκευῶν, ἅτινα περισυλλέγησαν, φαίνεται κατὰ τὸν ἀνασκαφέα ὅτι ἐπρόκειτο περὶ οἰκιακοῦ ἱεροῦ⁹. Ἡ L. Banti⁷ φαίνεται δεχομένη ὅτι τὰ εἰδῶλα καὶ τὰ λοιπὰ ἱερὰ ἀντικείμενα προήρχοντο ἐκ τῶν δωματίων, τοῦτο δὲ εἶναι πράγματι λίαν πιθανόν, δεδομένου ὅτι πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ὁμάδες εἰδῶλων τῶν χρόνων τούτων προέρχονται ἐξ ἀναλόγων μικρῶν οἰκοδομημάτων. Ἀλλ' ἡ ἀκριβέστερα μορφή τοῦ ἱεροῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ, λόγῳ τῆς σχεδὸν πλήρους καταστροφῆς τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων ἐκ τῆς καλλιερείας.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν εἰδῶλων τῆς θεᾶς συντάσσεται ὁ Pernier πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Milani, ὅστις εἶχεν ἀναγνωρίσει ἐπ' αὐτῶν «τεχνοτροπικὸν χαρακτῆρα πρωτοελληνικόν»⁸. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγουν κατὰ τὸν Pernier καὶ τὰ περισυλλεγένητα ἐκ τοῦ χώρου τοῦ δευτέρου εὐρήματος ἀντικείμενα καὶ δὴ τεμάχια ἀναγλύφων ἀνατολιζόντων πίθων καὶ δαιδαλικά πλακίδια. (Τοῦτο δεικνύει ὅτι ὁ Pernier ἐθεώρει τὰ εἰδῶλα ὡς ἀνήκοντα εἰς προκεχωρημένους ἑλληνικοὺς χρόνους). Τὴν χρονολογίαν ταύτην ἀντέκρουσεν ὁ Evans⁹, δεχόμενος χρονολογίαν προταθεῖσαν διὰ τὰ ἐκ Γουρνιῶν εἰδῶλα, ἥτοι YM Ia. Τὴν χρονολογικὴν σχέσιν τοῦ εὐρήματος τοῦ Pernier πρὸς τὰ ἑλληνικῶν χρόνων ἀντικείμενα τοῦ χώρου εὐρέσεως καὶ πρὸς τὸν ἀρχαῖον ναὸν τοῦ Πρινιᾶ ἀμφισβητεῖ. Ὁ Val. Müller¹⁰ συνάπτει τὰ ἐκ Πρινιᾶ εἰδῶλα πρὸς τὸ YM III εἰδῶλον τῆς Κνωσοῦ. Ἀντιθέτως τὴν χρονολόγησιν εἰς πρωτοελληνικοὺς χρόνους ἐδέχθη ὁ Zahn¹¹, δέχεται δὲ αὐτὴν ἀκόμη ὁ Nilsson¹². Ὁ Μαρινᾶτος, ὅστις πρῶτος προέτεινε ἐνιαίαν χρονολογίαν διὰ πάσας τὰς τότε γνωστὰς σειρὰς μεγάλων εἰδῶλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, χρονολογεῖ τὰ εἰδῶλα τοῦ Πρινιᾶ εἰς

⁹) Αὐτ. σ. 16. Ausonia I 1906 σ. 119 ἐξ.

⁷) Culti di H. Triadha, Annuario. 1941 - 3 σ. 43.

⁸) Studi e Materiali III σ. 118. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ βάση τοῦ πλαστικοῦ τύπου τοῦ προσώπου χρονολόγησις τῶν εἰδῶλων τούτων εἶναι δυσχερεστάτη ἂν μὴ ἀνέφικτος, λόγῳ τῆς μακροτατοῦς ἐπιβιώσεως αὐτοῦ. Σχετικὰ παραδείγματα συνεκέντρωσα εἰς Κρητ. Χρον. I' 1956 σ. 14 σημ. 16. Ἐνεκα τούτου δὲν στηρίζω τὴν χρονολόγησιν ἐπὶ τῆς ἐξελίξεως ἀποδόσεως τῆς φυσιογνωμίας.

⁹) PM IV σ. 160 - I καὶ σημ. 4.

¹⁰) Frühe Plastik in Griechenland und Kleinasien 1929 σ. 42 σ. 170.

¹¹) K. F. Kinch Vroulia 1914 στ. 32.

¹²) MMR 1950 σ. 448 - 9.

τοὺς ΥΜ ΙΙΙ ἢ τοὺς ὑπομινωϊκοὺς χρόνους¹³. Ὁ Pendlebury ἐξετάζει ταῦτα μετὰ τῶν ΥΜ Ι εἰδώλων, παρατηρῶν ὅμως ὅτι ὑπάρχουσι λόγοι ὅπως ταῦτα ὑπαχθῶσιν εἰς τὴν ΥΜ ΙΙΙ περίοδον. Τὴν διάπλασιν τῆς κόμης παραλληλίζει περαιτέρω πρὸς τὴν τῶν ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων τοῦ Καρφίου¹⁴. Πράγματι ἐν ἐκ τῶν σωζομένων τμημάτων εἰδώλων ἐκ Πρινιά (βλ. σημ. 2) ἔχει πλοκάμους φέροντας σειρὰς ἐπαλλήλων χαρακτῶν γωνιῶν ὡς αἱ τῶν πλοκάμων δύο εἰδώλων ἐκ Καρφίου. Ὁ Matz¹⁵ θεωρεῖ τὰ εἶδωλα τοῦ Πρινιά ὑπομινωϊκὰ λόγῳ τῆς χονδροειδοῦς κατασκευῆς¹⁶.

Ἐξετάσας προσφάτως ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου τὰ ἐκ Πρινιά ὄστρακα τῆς περισυλλογῆς Pernier διεπίστωσα ὅτι ταῦτα δὲν προέρχονται ἐξ ὁμοιογενοῦς στρώματος καὶ ἐπομένως μόνον μετὰ περισκέψεως δύνανται νὰ χρησιμεύσωσι διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδώλων. Ἄλλως αὐτὸς ὁ Pernier ἔ. ἀ. ἀναφέρει μετὰ τῶν εὐρημάτων ὄστρακα ρυθμοῦ «ὑπομυκηναϊκοῦ» καὶ «un tronco di rozzissima figura bovina», βεβαίως ὑπομινωϊκῶν χρόνων. Ἐκ τῶν εὐρεθέντων ἀντικειμένων μόνον τὰ ὑπομινωϊκὰ ὄστρακα ταῦτα καὶ τὸ σύγχρονον ζῶδιον (ὅπερ εἶναι ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηλοῦ, ἐξ οὗ καὶ τὰ μεγάλα εἶδωλα) δύνανται νὰ ἀνήκωσιν εἰς τὸ στρῶμα τοῦ ἱεροῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται τὰ εἶδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Τὰ δαιδαλικά πλακίδια ὑποδεικνύουσιν ἀπλῶς τὴν ἐπὶ τόπου ἐπιβίωσιν τῆς λατρείας. Οὕτω ἀγόμεθα πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδώλων τοῦ Πρινιά εἰς τοὺς ὑπομινωϊκοὺς χρόνους. Ἄλλως πρὸς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγει καὶ ἡ τεχνοτροπικὴ ἐξέτασις τοῦ ἀκεραίου εἰδώλου. Τοῦτο ἐμφανίζει ἐκτὸς τῆς παρατηρηθείσης ὑπὸ τοῦ Matz χονδροειδοῦς κατασκευῆς, τάσιν ἐπιμηκύνσεως τοῦ λαιμοῦ, πλήρη ἀποξήρανσιν τοῦ κορμοῦ καὶ σημαντικὴν ὑψωσιν τοῦ κυλινδρικοῦ τμήματος, ἥτις ἀποτελεῖ γνῶρισμα προκεχωρημένων χρόνων (ΑΕ 1937 σ. 290). Τὰ γνωρίσματα ταῦτα παρουσιάζουσι καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 11042 - 3 βεβαίως ὑπομινωϊκὰ εἶδωλα ἐκ Καρφίου, τὰ ἐμφανίζοντα καὶ τὴν μνημονευθεῖσαν πλήρως διὰ γωνιῶν τῶν πλοκάμων τῆς κόμης. Κατὰ ταῦτα τὰ ἐκ Πρινιά εἶδωλα εἶναι ὑπομινωϊκὰ. Χρονολόγησις αὐτῶν κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ἀποκλείεται ἄλλως σήμερον, ὅποτε γινώσκωμεν τελειότερον τὴν ἐξέλιξιν τῆς πρωτοελληνικῆς τέχνης. Ἐν

¹³) ΑΕ 1937 σ. 289 ἔξ.

¹⁴) Arch. of Crete σ. 216 καὶ σημ. 1, σ. 255 καὶ σημ. 1.

¹⁵) Handbuch der Archäologie IV 1950 σ. 273.

¹⁶) Τελευταίως ὁ Matz εἰς *Göttererscheinung und Kulbild im Min-Kreta* 1958 σ. 29 ὁμιλῶν γενικῶς περὶ τῶν εἰδώλων γράφει: «Es ist sogar fraglich ob einige nicht noch jünger sind als subminoisch». Δὲν γνωρίζω ἂν διὰ τοῦτου νοοῦνται τὰ ἐκ Πρινιά εἶδωλα.

αὐτῇ ὁ ρυθμὸς τῶν εἰδώλων τοῦ Πρινιᾶ οὐδεμίαν θέσιν ἔχει. Ἡ κατὰ τοὺς ὑπομινωϊκοὺς καὶ πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους κατοικήσεις τῆς περιοχῆς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ἐντεῦθεν προερχομένης ἀφθόνου κεραμεικῆς τῶν χρόνων τούτων, περιλαμβανοῦσης χαρακτηριστικὰ κρατηρίδια, καλάθους καὶ ψευδοστόμους ἀμφορίσκους.

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΓΟΥΡΝΙΩΝ

Ἀκριβεστέραν σχετικῶς εἰκόνα ἔχομεν περὶ τοῦ χώρου καὶ τῶν συνθηκῶν εὐρέσεως τῶν εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐκ Γουρνιῶν. Ταῦτα ἤλθον εἰς φῶς δι' ἀνασκαφῆς τῆς Boyd - Haws¹⁷. Τὰ εἶδωλα εὐρέθησαν ἐντὸς μικροῦ δωματίου ἀποτελοῦντος προφανῶς ἱερόν. Κατὰ τὴν ΒΑ γωνίαν εὐρίσκετο πήλινος τριποδικὸς βωμὸς καὶ περὶ αὐτὸν ἴσταντο τέσσαρα πήλινα σωληνοειδῆ σκεύη. Ἐν ὁμοίον ἴστατο ἐπὶ τοῦ βωμοῦ. (Τοῦτο ἀμφισβητεῖ ὁ Evans¹⁸, ὑποστηρίζων βάσει πληροφοριῶν τοῦ Seager ὅτι ὁ σωλὴν δὲν εὐρέθη ἐπὶ τοῦ βωμοῦ). Ποῦ ἀκριβῶς εὐρίσκοντο τὰ εἶδωλα τῆς θεᾶς δὲν καθορίζεται. Λέγεται μόνον ἀορίστως ὅτι «περαιτέρω ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς» ἐν εἰδωλον θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (Πίν. Ε', εἰκ. 1 δεξιὰ), δύο κεφαλὰς ὁμοίων εἰδώλων, τρεῖς χεῖρας, ὧν μία ἔχει προσκεκολλημένον πρᾶγμα τι ὁμοιάζον πρὸς ξίφος, περιβαλλομένας ὑπὸ ὄφρων, τμήματα τῶν κυλινδρικών βάσεων ἄλλων, τέσσαρας περιστερὰς, δύο κεφαλὰς ὄφρων καὶ τμήμα πίθου μετὰ παραστάσεως διπλοῦ πελέκews. Τὰ εἶδωλα ταῦτα, ὡς θεωρεῖ πιθανὸν ἡ δημοσιεύουσα Williams, ἴσταντο ἐπὶ θρανίου, τοῦ ὁποίου οὐχὶ τελείως σαφῇ λείψανα εὐρέθησαν κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου καὶ ἐν μέρει τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ. Ἡ αὐτὴ λέγει ὅτι δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦτο τὸ ἱερὸν ὑπαίθριος περίβολος ἱεροῦ δένδρου. Ἡ ἄποψις αὕτη, δέον κατὰ τὴν γνώμην μου, νὰ ἀποκλεισθῇ βάσει τῶν πλείστων συγχρόνων ἱερῶν, ἅτινα βεβαίως ἦσαν ἐστεγασμένα: καὶ αἱ διαστάσεις τοῦ δωματίου τῶν Γουρνιῶν καὶ ἡ παρουσία τῶν εἰδώλων, ἅτινα δὲν ἠδύναντο νὰ παραμένωσιν εἰς τὸ ὑπαίθρον, ἀποκλείουσι τοῦτο. Ἀνάλογος ἄποψις ὑποστηρικθεῖσα, ὡς θέλει λεχθῇ, διὰ τὸ ἱερὸν τοῦ Καρφίου εἶναι ἐπίσης ἀπίθανος.

Τὸ πλῆρες εἶδωλον τῶν Γουρνιῶν εἶναι ἄδρως πεπλασμένον, ἐπὶ δὲ τῶν χειρῶν καὶ τοῦ κορμοῦ αὐτοῦ περιελίσσεται ὄφρις. Ἡ ρις δὲν προεξέχει ἰσχυρῶς ὡς ἐπὶ ἄλλων εἰδώλων, οἱ δὲ δάκτυλοι τῶν χειρῶν δηλοῦνται δι' ἀπλῆς χαράξεως. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει ταινίαν, ἣτις δηλοῖ κατὰ τὴν Williams διάδημα¹⁹.

¹⁷) Gournia πίν. XI σ. 47 ἐξ. Πβ. Nilsson MMR σ. 80 ἐξ. εἰκ. 14.

¹⁸) PM IV σ. 143 - 4 σημ. 6.

¹⁹) Gournia σ. 48 ἀριθ. 1.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν ἡ δημοσιεύουσα ἀποκλίνει πρὸς τοὺς YM I χρόνους. Τὴν ἀδρὰν καὶ σχηματικὴν διάπλασιν, ἣτις προφανῶς εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς πλαστικῆς, ἀποδίδει εἰς τὴν μακρὸν παράδοσιν ἀρχαιοτάτου ἱεροῦ τύπου. Τὴν ἀποψιν περὶ τοῦ πρωτογόνου χαρακτῆρος τῶν ὑστέρων εἰδῶλων ἐν γένει ἀντέκρουσε πειστικῶς τελευταίως ὁ Matz²⁰, παρατηρῶν ὅτι ἡ ἐντύπωσις τοῦ «πρωτογόνου», ἣν παρέχουσι ταῦτα συγκρινόμενα πρὸς τὰ πλαστικὰ ἔργα τῶν χρόνων ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς τέχνης, δὲν ἀποτελεῖ γνῶρισμα παλαιότητος, καὶ ὅτι ἀντιθέτως τὰ εἰδῶλα μόνον ὡς «σκληρύνσεις» (Verhärtungen) τοῦ προγενεστέρου πλαστικοῦ τύπου δύνανται νὰ νοηθῶσιν. Ὁ Evans²¹ ἐδέχθη τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδῶλων τῶν Γουρνιῶν κατὰ τοὺς YM I α χρόνους στηριζόμενος εἰς τὰς «γενικὰς συνθήκας» τοῦ μικροῦ ἱεροῦ, αἱ ὁποῖαι κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ σαφῶς ὑποδεικνύουσι τὴν ἀνωτέρω χρονολογίαν, καίτοι ρητῶς λέγεται ἐν τῇ δημοσιεύσει ὅτι κεραικὴ δὲν εὐρέθη ἐν τῷ ἱερῷ. Ὁ Pendlebury²² περιλαμβάνει ταῦτα εἰς τὰ YM I εἰδῶλα, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι ταῦτα δύνανται νὰ ἀνήκωσιν εἰς τοὺς YM III χρόνους, σημειοὶ δὲ καὶ τὴν κοινὴν παρουσίαν πτηνῶν εἰς τὸ ἱερὸν τῶν Γουρνιῶν καὶ τὸ ὑπομινωϊκὸν ἱερὸν τοῦ Καρφίου. Ὁ Nilsson²³ ἐπίσης δέχεται τὴν χρονολόγησιν κατὰ τοὺς YM I χρόνους. Ὁ Matz²⁴ θεωρεῖ τὰ εἰδῶλα τῶν Γουρνιῶν YM III. Τελευταίως²⁵ περιορίζεται εἰς τὸ νὰ ἐκφράσῃ ἀμφιβολίαν περὶ τῆς χρονολογήσεως αὐτῶν εἰς τοὺς YM I - II χρόνους. Ὁ Val. Müller^{25a} λέγει ὅτι ἂν ἡ χρονολογία εἰς τοὺς YM I χρόνους εἶναι ὀρθή, ὅπερ δὲν θεωρεῖ βέβαιον, τότε θὰ ἔδει νὰ δεχθῶμεν μίαν πρῶτον ἐγκατάλειψιν τοῦ φυσιοκρατικοῦ ρυθμοῦ εἰς τὴν ἀπομεμακρυσμένην ταύτην περιοχὴν. Ὁ Μαρινάτος²⁶ θεωρεῖ ταῦτα σύγχρονα πρὸς τὰ τοῦ Γάζι καὶ χρονολογεῖ εἰς μίαν YM III περίοδον ἀνακαταλήψεως, οἷα ἡ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων ἐν Κνωσῷ. Ἡ χρονολογία τοῦ Μαρινάτου βασίζεται εἰς τὴν τεχνικὴν καὶ τεχνοτροπικὴν ἐξέτασιν τῶν εἰδῶλων καὶ ἐπικουρικῶς εἰς τὴν ὑποδει-

²⁰) Ε. ἀ. σ. 30 καὶ σημ. 4. Ἀνάλυσις τοῦ «πρωτογόνου» χαρακτῆρος τῶν εἰδῶλων εἰς V. Müller Frühe Plastik σ. 41 ἐξ.

²¹) PM IV σ. 160. Εἰς PM II σ. 339 ἐν τούτοις λέγει ὅτι τὸ Ἱερὸν τῶν Γουρνιῶν εἶναι σύγχρονον πρὸς τὸ τῶν Διπλῶν Πελέκεων.

²²) Arch. of Crete σ. 216 καὶ σ. 255 σημ. 1.

²³) MMR σ. 309.

²⁴) Handbuch der Archäol. IV σ. 273.

²⁵) Götterscheinung und Kultbild σ. 29 σ. 38.

^{25a}) Frühe Plastik σ. 42 σημ. 15.

²⁶) AE 1937 σ. 289 καὶ σημ. 2.

χθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ νέαν χρονολογίαν τῶν σωλήνων ἐκ Κουμάσας, ὁμοίων πρὸς τοὺς εὐρεθέντας εἰς Πρινιᾶν, Γουρνιὰ καὶ Γάζι ὁμοῦ μετὰ τῶν εἰδῶλων τῆς θεᾶς²⁷. (Οἱ σωλήνες ἀρχικῶς εἶχον χρονολογηθῆ ἔσφαλμένως ὑπὸ τοῦ Ξανθουδίδου κατὰ τοὺς MM II χρόνους)²⁸.

Ἡ χρονολογία αὕτη εἶναι ἡ ὀρθή. Ὁ ὑπὸ τοῦ Pendlebury γενόμενος παραλληλισμὸς τῶν εἰδῶλων τῶν Γουρνιῶν πρὸς τὰ ἐκ Καρφίου βάσει τῆς παρουσίας ὧς συμβόλων τῶν πτηνῶν εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἱερά δὲν εἶναι ἐπαρκές. Ἄλλως θὰ συναντήσωμεν πτηνὰ καὶ ἐπὶ τοῦ YM III β εἰδώλου ἐκ Κνωσοῦ καὶ τῶν συγχρόνων ἐκ Γόρτυνος. Κυρίως δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ χρονολογία τῆς «ἀνακαταλήψεως» μέρους τοῦ μινωϊκοῦ συνοικισμοῦ εἰς Γουρνιὰ εἶναι YM III β. Ἡ κεραμικὴ ἐκ τῶν οἰκιῶν τῶν τελευταίων χρόνων κατοικήσεως καὶ ἐκ τῶν συγχρόνων τάφων ἀνῆκει σαφῶς εἰς τὴν περίοδον ταύτην²⁹. Τὰ εὐρήματα τοῦ ἱεροῦ δέον ἀναμφιβόλως νὰ συσχετισθῶσι πρὸς τὴν νεωτέραν μερικὴν ἔστω κατοίκησιν τῆς περιοχῆς καὶ οὐχὶ πρὸς τὴν YM I πόλιν. Ἡ Banti³⁰ παρετήρησεν ἤδη ὅτι τὰ εἰδῶλα εἶναι YM III καίτοι τὸ δωμάτιον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἦτο ἐγκατεστημένον τὸ ἱερόν, ἀνήκει, λόγῳ τῆς ἐντάξεως αὐτοῦ ἐν τῷ σχεδίῳ τοῦ YM I συνοικισμοῦ καὶ τῆς ὀργανικῆς σχέσεως πρὸς μίαν ἐκ τῶν ὁδῶν αὐτοῦ, εἰς τὴν YM I φάσιν. Ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν YM III β οἰκιῶν δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιον εἰς τὸν μεταξὺ αὐτῶν συσχετισμόν. Πιθανῶς ἡ ἐγκατάστασις τοῦ YM III β ἱεροῦ ἐντὸς τοῦ παλαιοῦ συνοικισμοῦ ὀφείλεται εἰς τὴν αὐτόθι ὑπαρξίν ἱεροῦ καὶ κατὰ τὴν προηγουμένην περίοδον, ὥς ἔχει διαπιστωθῆ διὰ τὰ ἱερά τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Γόρτυνος. Τὸ μικρὸν ὕψος τοῦ κυλινδρικοῦ τμήματος τοῦ εἰδώλου, θεωρούμενον, ὥς ἤδη ἐλέχθη, γνώρισμα παλαιότητος ἐν σχέσει πρὸς τὰ μεθ' ὑψηλοτέρας βάσεως δείγματα, εἶναι σύμφωνον πρὸς τὴν χρονολόγησιν κατὰ τοὺς YM III β χρόνους.

Εἰδῶλον ἐκ Παγκαλοχωρίου

Τὸ εἶδῶλον τοῦτο ἀνευρέθη τυχαίως εἰς Παγκαλοχωρί Ρεθύμνης ὑπὸ χωρικοῦ, ὅστις ἔσκαψε μεταξὺ τῶν θεμελίων τῆς οἰκίας του μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν αὐτῆς, ὁδηγηθεὶς ἐξ οἰκογενειακῆς παραδόσεως περὶ θησαυροῦ. Τὸ εἶδῶλον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου³¹. Κατὰ τὸν

²⁷) Αὐτ. σ. 284 σημ. 5 καὶ σ. 289.

²⁸) V. Tomb s. 50.

²⁹) Gournia σ. 45 πίν. X.

³⁰) Annuario 1941 - 3 σ. 42.

³¹) Ἀρχ. Δελτ. 15 1933 - 5 Παρ. σ. 55 ἐξ. εἰκ. 12, Πβ. καὶ Archäol. Anzeiger 1933 σ. 297 ἐξ. εἰκ. 6 - 8.

δημοσιεύοντα τοῦτο εὐρίσκετο μεταξὺ δύο μεγάλων λίθων, ἐπομένως προέρχεται ἐξ οἰκοδομήματος, πιθανῶς ἐξ ἱεροῦ, ὅπερ ὁμως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐρευνηθῇ λόγῳ τῆς ὑπερκειμένης οἰκίας τοῦ χωρικοῦ.

Τὸ εἶδωλον τοῦ Παγκαλοχωρίου (Πίν. Ε', εἰκ. 2) εἶναι ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως τελειότερον τῶν τοῦ Πρινιᾶ καὶ Γουρνιῶν, σώζει δὲ καλῶς γραπτὴν διακόσμησιν. Εἶναι ἑλλιπὲς τὰς ἄκρας χεῖρας, ἀλλ' οἱ πῆχεις κάμπτονται πρὸς τὰ ἄνω καθιστῶντες βέβαιον ὅτι ἡ στάσις ἦτο οἷα τῶν γνωστῶν ἀναλόγων δειγμάτων. Πλαστικῶς καὶ γραπτῶς δηλοῦνται οἱ μαστοὶ καὶ αἱ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἀμφιέσεως. Ὑπερφυσικῶς μεγάλη εἶναι τὰ ὦτα, οἱ δὲ πλόκαμοι καταπίπτουσιν εὐθέως ἐπὶ τῆς ράχεως. Ἔχει κωνικὴν κόμμωσιν, ἥ, πιθανώτερον, φέρει μικρὰν κωνικὴν τιάραν.

Ἰδιαίτερος ἀξιόλογον εἶναι τὸ εἶδωλον τοῦ Παγκαλοχωρίου διὰ τὴν λεπτομερῆ δῆλωσιν τοῦ ἐνδύματος. Ὡς συμβαίνει καὶ εἰς ἄλλα δείγματα τοῦ τύπου, κατ' ἔθος μετανακτορικόν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν παλαιότεραν ἐπίδειξιν τῶν μαστῶν, περικόρμιον καλύπτει τὸ στῆθος. Ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τοῦ λαιμοῦ τοῦτο κλείεται δι' ἱμάντων δηλομένων διὰ σειρὰς ἐπαλλήλων γωνιῶν. Ἐπὶ τῆς ράχεως τεμνόμεναι λοξαὶ καὶ κάθετοι γραμμαὶ πιθανῶς παριστῶσιν ἐπίσης σύμπλεγμα ἱμάντων⁸². Τὸ κυλινδρικόν μῆμα τοῦ εἰδώλου καλύπτεται ὑπὸ ἀβακωτοῦ θέματος. Δηλοῦται ἐπίσης διὰ γραπτῶν ταινιῶν ζώνη, βραχεῖαι χειρὶδες, περιδέραιον καὶ ψέλια.

Τὸ εἶδωλον χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος βάσει τῆς τεχνικῆς, τοῦ τύπου καὶ τοῦ ἀβακωτοῦ θέματος εἰς τοὺς ὑστάτους ΥΜ III χρόνους. Ὁ ἀναδημοσιεύων Matz⁸³ δέχεται χρονολογίαν ΥΜ III, μεταξὺ IG' καὶ IB' αἰῶνος. Ὁ Pendlebury⁸⁴ θεωρεῖ αὐτὸ ἀορίστως ὡς «πιθανῶς νεώτερον» τῶν ΥΜ III χρόνων. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ εἰδώλου τοῦ Παγκαλοχωρίου εἶναι δυσχερὴς, λόγῳ τοῦ ὅτι τοῦτο εὐρέθην μεμονωμένον. Ἡ καλὴ τεχνικὴ καὶ τὸ στιλπνὸν χρῶμα, ἐπίσης δὲ αἱ ἀναλογίαι πρὸς τὸ εἶδωλον τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ἐν Κνωσῷ κατὰ τὸν τρόπον δηλώσεως λεπτομερειῶν τοῦ ἐνδύματος καὶ τῶν κοσμημάτων ὑποδηλοῦσιν, ὥς πιστεύω, τοὺς ΥΜ III β χρόνους.

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΓΑΖΙ

Σημαντικὸν εὗρημα μινωϊκῶν εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (πίν. Ε', εἰκ. 3) ἔγένετο ἐν ἔτει 1936. Κατόπιν τῆς τυχαίας ἀνευρέσεως

⁸²) Πβ. διὰ τοὺς ἱμάντας τῆς ράχεως τὰ εἰδωλα θεᾶς καὶ λάτρεως ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων PM II σ. 339 - 40 εἰκ. 192 c, 193 α 2.

⁸³) Handbuch der Archäol. IV 1950 σ. 273 καὶ πίν. 28,1.

⁸⁴) Arch. of Crete σ. 256.

δύο εἰδώλων ὑπὸ χωρικοῦ παρὰ τὸ Γάζι δυτικῶς τοῦ Ἡρακλείου, ἐξηρεύνθησε τὸν χώρον ὃ Μαρινάτος καὶ ἀνεκάλυψε τρία προσέτι εἰδῶλα ὧς καὶ τὸ ἱερόν⁸⁵. Τοῦτο ἦτο μικρὸν ὀρθογώνιον δωμάτιον. Αἱ συνθῆκαι εὐρέσεως τῶν ἀντικειμένων ἐντὸς αὐτοῦ εἶναι ἐνδιαφέρουσαι δεδομένου ὅτι, ὧς εἶδομεν, ἡ γνῶσις ἡμῶν περὶ τῆς θέσεως τῶν εἰδῶλων ἐντὸς τῶν ἄλλων ἀναλόγων ἱερῶν εἶναι ἀσαφής. (Εἰς τὸ ἐπίσης συστηματικῶς ἀνασκαφὴν ἱερόν τοῦ Καρφίου τὰ εἰδῶλα εὐρέθησαν διαλελυμένα καὶ οὐχὶ κατὰ χώραν).

Ἐκ τοῦ δημοσιευομένου ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου σχεδίου τοῦ ἱεροῦ καὶ τῶν παρεχομένων στοιχείων συνάγω ὅτι ἀρχικῶς καὶ τὰ πέντε εἰδῶλα πιθανῶς ἴσταντο παρὰ τοὺς τοίχους τοῦ δωματίου. Εἶναι σημαντικὸν ὅτι ἐξ αὐτῶν ἡ θεὰ ὑπ' ἀριθμ. 9309 εὐρέθη ἴσταμένη εἰσέτι παρὰ τὸν νότιον τοῖχον ἀσφαλῶς κατὰ χώραν. Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 9307 εὐρέθη κεκλιμένη παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον. Αἱ ὑπ' ἀριθμ. 9305 καὶ 9306, αἱ εὐρεθεῖσαι ὑπὸ τοῦ χωρικοῦ, ἴσταντο ὄρθιαι παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον πλησίον ἀλλήλων καὶ βλέπουναι πρὸς νότον. Μόνον ἡ ὑπ' ἀριθμ. 9308 εὐρέθη πρηνής, σχεδὸν κατὰ τὸ μέσον τοῦ δωματίου, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ αὕτη ἀρχικῶς ἴστατο πλησίον τῆς ὑπ' ἀριθμ. 9309 ἀντιστοίχως πρὸς τὰς τοῦ ἑναντι τοῖχου. Ἡ θέσις τῶν λοιπῶν εὐρεθέντων ἐν τῷ δωματίῳ ἀντικειμένων διαφωτίζει τὴν προσφερομένην εἰς τὰς θεὰς λατρείαν. Κίλικες ἔκλειντο παρὰ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 9309 καὶ πηλίνη τράπεζα προσφορῶν παρὰ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 9307. Ἡ τράπεζα φέρει μικρὰς ὅπας ἔκροης, πιθανῶς λοιπὸν προσεφέροντο ἐπ' αὐτῆς ὑγραὶ σπονδαί. Τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα εὐρίσκοντο κυρίως κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ δωματίου, τὸ ἑναντι τῶν εἰδῶλων. Ταῦτα ἦσαν ἐν κυλινδρικὸν σκευὸς, ἐν λίθινον φυσικὸν συσσωμάτωμα, εἰς σωλὴν μετ' ὀφιοειδῶν λαβῶν, μία χύτρα καὶ μία πρόχους.

Πᾶσαι αἱ θεαὶ τείνουσι τὰς χεῖρας ἄνω καὶ ἔχουσι τὰ κάτω μέρη κυλινδρικά, ἀνίσου ὕψους. Ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀριθμ. 9305 δηλοῦται πλαστικῶς ἔσθης, τῆς ὁποίας τὸ περιχέλωμα ἴσταται ὄρθιον περὶ τὸν λαιμόν, ἐνῶ ἐπὶ τῆς ῥάχεως καταλείπει τριγωνικὸν ἄνοιγμα. Συνεχῆς ἐρυθρὰ σπεῖρα ἐκόσμηε τὸ κυλινδρικὸν τμήμα. Ἡ κόμη, δηλουμένη δι' αὐλάκων, εἶναι βραχεῖα καὶ φέρει ἵχνη μελαίνης χρώσεως. Καταλήγει εἰς ὅξυ καὶ τοῦτο ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος ὡς ἀνάμνησις τῆς ὑψηλῆς κωνικῆς τιάρας, ἣν φέρει ἡ θεὰ εἰς παλαιότερας παραστάσεις⁸⁶. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει στεφάνην καὶ τρεῖς καρφίδας κινητάς,

⁸⁵) AE 1937 σ. 278 ἐξ. Βλ. εἰκόνας τῶν εἰδῶλων καὶ Zervos L' art de la Crète néolithique et minoenne 1956 εἰκ. 771 - 5.

⁸⁶) AE 1937 σ. 289.

ἐρυθράς, προσαρμοζόμενας εἰς ὁπὰς, αἵτινες παριστῶσι κωδίας «μήκωνος τῆς ὑποφόρου». Πιθανῶς πρόκειται περὶ μιμήσεως χρυσῶν καρφίδων, ἀφ’ οὗ κοσμήματα ἀναλόγου σχήματος ἔχομεν καὶ ἀλλαχόθεν³⁷⁾. Ἡ ὑπ’ ἀριθ. 9306 εἶναι κερωσμένη ὅλη ἐρυθρά, φέρει χαμηλὴν, κωνικὴν τιάραν καὶ πέριξ αὐτῆς ἄνωθεν τοῦ μετώπου ὁμοίωμα ζεύγους κεράτων καὶ ἐκατέρωθεν τούτου ἀνὰ μίαν περιστρεφάν³⁸⁾. Ἡ ὑπ’ ἀριθ. 9307 ἔχει στεφάνην ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τρεῖς πλοκάμους καταπίπτοντας ἐπὶ τοῦ αὐχένος. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς περιστρεφὰ μὲ ἀνωγμένης πτέρυγας ἐπικάθεται ἀνορθουμένου πλοκάμου. Ἡ ὑπ’ ἀριθ. 9308 ἔχει ἀνοικτὴν ἄνωθεν τὴν κεφαλὴν καὶ μακροὺς, κιματοειδεῖς πλοκάμους, φέρει δὲ ἄνωθεν τοῦ μετώπου περιστρεφὰ καὶ πέντε σύμβολα, ὧν τὰ δύο εἶναι γλωσσοειδῆ ἐπιμήκη, τὰ δὲ λοιπὰ τρία ἐπιμήκη μετὰ δύο κερατοειδῶν προεξοχῶν ὑψηλά³⁹⁾. Πιθανῶς τὰ τελευταῖα δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὸ θέμα τοῦ «βλαστάνοντος σίτου» (*germinating barley corn*), ὅπερ παλαιότερον ἀπαντᾷ ἐπὶ ἱερογλυφικοῦ σφραγίσματος καὶ ἐπὶ σφραγίδων⁴⁰⁾ ἀποδιδόμενον κατὰ τρόπον λίαν ὅμοιον. Χαρακτηρι-

³⁷⁾ Αὐτ. σ. 287. Πβ. Bossert *Alt Kreta* 1923 σ. 217 εἰκ. 307. Μνεῖαν ἄλλων παραλλήλων ὥς καὶ περὶ τῆς σημασίας τοῦ συμβόλου τούτου βλ. κατέρω εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τοῦ χαρακτήρος καὶ τῶν ὑποστάσεων τῆς θεᾶς.

³⁸⁾ Ὁ Μαρινᾶτος *AE* 1937 σ. 281 σημ. 2 λέγει ὅτι τὰ ἰσχυρὰ ῥάμφη τῶν πτηνῶν τοῦ Γάζι ἐνθυμίζουσι κόρακας ἢ κορώνας, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι αἱ πτέρυγες εἶναι ἐπ’ ἀλλήλοις ὥς πράγματι συμβαίνει εἰς τινὰ εἶδη περιστρεφῶν. Ἡ Banti *Divinità Femminili* ἀνὰτ. ἐκ *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* XVII 1941 σ. 9 ἐπαναλαμβάνει τὴν παρατήρησιν τὴν σχετικὴν πρὸς τὰ ῥάμφη καὶ παραβύλλει πρὸς τὰ πτηνὰ τῆς λάρνακος τῆς Ἀγ. Τριάδος. Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ ἔχῃ τις ὑπ’ ὄψιν ὅτι κατὰ τοὺς YM III χρόνους καὶ ἐν τῇ γραπτῇ διακοσμήσει οἱ φυσιοκρατικοὶ τύποι τῶν πτηνῶν μείγνυνται. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν πτηνῶν τῶν κατωτέρω ἑξεταζομένων εἰδώλων ἐκ Καρφίου, ἅτινα μὲ τοὺς μακροὺς λαίμους των, ὁμοιάζουσι πρὸς ὑδροβία. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ τεχνίτης ἐνόει ὄντως τοιαῦτα. Τὰ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν εἰδώλων πτηνὰ δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὥς ἀνήκοντα εἰς καρφίδας, οἷα ἡ ὁστέϊνη ἐκ Σύρου, Ζερνὸς *L’art des Cyclades* σ. 256-9 (ἀνάλογος χαλκῇ ἀδημοσίευτος ὑπάρχει ἐκ Δικταίου Ἀντροῦ ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου) ἢ πιθανώτερον ὥς ἑξαετήματα τοῦ διαδήματος. Τὸ πρόβλημα τῆς σημασίας τῶν ἐπὶ τῶν εἰδώλων πτηνῶν ἀναπτύσσεται κατωτέρω εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τοῦ χαρακτήρος καὶ τῶν ὑποστάσεων τῆς θεᾶς Περὶ τοῦ εἶδους τῶν ἱερῶν πτηνῶν βλ. καὶ Nilsson *MMR* σ. 337.

³⁹⁾ Ἐξαετήματα ἀνάλογα πρὸς τὰ γλωσσοειδῆ γνωρίζομεν τώρα τὰ ἐπὶ τῶν εἰδώλων τῆς Γόρτυνος, περὶ ὧν κατωτέρω. Ἐκ τῶν κερατοειδῶν μόνον ἓν εἶναι ἐν μέρει αὐθεντικόν. Ἐπειδὴ δὲν σώζεται πλήρως δὲν δυνάμεθα νὰ ὤμεν βέβαιοι περὶ τοῦ σχήματος καὶ τοῦ μεγέθους αὐτοῦ. Τὰ λοιπὰ ἀποτελοῦσι συμ. πλήρως.

⁴⁰⁾ PM IV σ. 626 εἰκ. 617. Πβ. *Scr. Min.* I σ. 217. Ἀνάλογον σύμβολο.

στικά εἶναι τὰ ἐκατέρωθεν μικρὰ φυλλάδια. Εἰς τὴν παροῦσαν περίπτωσιν τὸ θέμα ἀποδίδεται πλαστικῶς. Ἀλλὰ βεβαίως ἄμεσος σύνδεσις πρὸς τὸ ἱερογλυφικὸν σύμβολον δὲν εἶναι δυνατὴ λόγῳ τῆς χρονικῆς ἀποστάσεως. Ἡ ὑπ' ἀριθ. 9309 εἶναι ἀκέφαλος.

Τὸ εὔρημα τοῦ Γάζι χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ ἀνακαλύψαντος εἰς τὴν ἐσχάτην φάσιν τῆς μινωϊκῆς ἐποχῆς ⁴¹. Ἐκ τοῦ συνόλου τῶν ὑστέρων εἰδῶλων παλαιότερα θεωρεῖ ὁ Μαρινᾶτος τὰ μικρότερα εἰδῶλα καὶ τὰ ἔχοντα χαμηλὴν κυλινδρικήν βάσιν. Κατὰ ταῦτα προηγείται ἡ θεὰ ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων ἐν Κνωσῷ καὶ ἡ ὑπ' ἀριθμ. 9306 ἐκ Γάζι, ἔπονται τὰ εἰδῶλα τῶν Γουρνιῶν καὶ τοῦ Παγκαλοχωρίου καὶ τέλος τὰ λοιπὰ ἐκ Γάζι καὶ τὰ ἐκ Πρινιᾶ. Ὁ Matz ⁴² χαρακτηρίζει τὰ ἐκ Γάζι εἰδῶλα ὡς ὑπομινωϊκά, σύγχρονα πρὸς τὰ ἐκ Πρινιᾶ καὶ Καρφίου. Αὕτη εἶναι καὶ ἡ ἄποψις τοῦ Nilsson ⁴³.

Διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδῶλων τοῦ Γάζι βοηθεῖ, νομίζω, ἡ εὐρεθεῖσα μετ' αὐτῶν κεραμεικὴ. Ἡ εἰκονιζομένη εἰς AE 1937 σ. 283 εἰκ. 5 ἐμφανίζει βεβαίως ἀναλογίαν πρὸς τὴν ὑπομινωϊκὴν κεραμεικὴν τοῦ Καρφίου. (Ἡ ὑπομινωϊκὴ ἐποχὴ θεωρεῖται σύγχρονος τῆς «πρωτογεωμετρικῆς» ἢ «μεταβατικῆς», ὡς ἔδειξεν ὁ Pendlebury ⁴⁴). Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦσιν αἱ κύλικες τοῦ Γάζι ⁴⁵. Τοιαῦται κύλικες μετ' ἀβαθοῦς φιάλης καὶ ὑψηλοῦ ποδὸς δὲν ἀπαντῶσιν εἰς ὑπομινωϊκὰ καὶ πρωτογεωμετρικὰ σύνολα. Αἱ κύλικες τῶν χρόνων τούτων αἱ εὐρεθεῖσαι εἰς Καρακοβίλια ⁴⁶ καὶ αἱ σύγχρονοι τῆς Κεφαλληνίας ⁴⁷ εἶναι χωνοειδεῖς μετὰ χαμηλοτέρου ποδός ⁴⁸. Ὁ τύπος τῶν εὐρεθεῖσῶν ἐν τῷ Ἱερῷ Γάζι κυλικῶν ἀρχόμενος ἀπὸ τῶν YM III β χρόνων κυρίως ἀπαντᾷ μέχρι τῆς πρωτῆς μου YM III γ περιόδου ⁴⁹. Κατὰ ταῦτα τὰ ἐκ Γάζι εἰδῶλα ἀνήκοντα

λὼν ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ Evans Primitive Pictographs σ. 309, ἀριθ. 34 εἰκ. 39 ὡς ἰχθύς. Πβ. Scr. Min. I σ. 205. Ὁμοίαν ἐρμηνείαν παρέχει ὁ Deroy Minos II 1 1952 σ. 43. Σημειωτέον ὅτι τὰ ἱερογλυφικά τῆς περισσεύουσιν καὶ τοῦ ἰχθύος ἀποτελοῦσι κατὰ τὸν Deroy αὐτ. σ. 34 ἐξ. συλλαβὰς τῆς λέξεως Kubaba. Βλ. καλὴν ὑπεικόνισιν τῶν συμβόλων τοῦ εἰδῶλου τούτου εἰς Zervos L' art de la Crète 1956 εἰκ. 771.

⁴¹) AE 1937 σ. 289.

⁴²) Handbuch der Archäol. IV σ. 273.

⁴³) MMR σ. 101.

⁴⁴) BSA XXXVIII 1937 · 8 σ. 134.

⁴⁵) AE 1937 σ. 285 εἰκ. 7 κάτω.

⁴⁶) PM II σ. 137 εἰκ. 70.

⁴⁷) AE 1932 σ. 43 πίν. 6 πίν. 12.

⁴⁸) Περί τῆς κεραμεικῆς τῆς Λακκίθρας Κεφαλληνίας πβ. Desborough Protogeometric Pottery σ. 272 : Offshoot of Mycenaean.

⁴⁹) Furumark The Myc. Pottery εἰκ. 17, III C 1 early. Αἱ III C 1 late κύλικες εἶναι ἤδη χωνοειδεῖς.

εἰς τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β ἢ τὴν ἀρχὴν τῶν ΥΜ ΙΙΙ γ χρόνων, εἶναι κατὰ τι παλαιότερα τῶν εἰς Καρφὶ εὐρεθέντων. Εἰς τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους ἀνήγαγεν ἤδη τὰ ἐκ Γάζι εἰδῶλα ὁ Pendlebury ⁴⁹, παρατηρῶν προσέτι ὅτι ἐπὶ αὐτῶν αἱ λεπτομέρειαι τῆς φυσιογνωμίας δὲν παρουσιάζουσι τὴν ἰσχυρὰν διάπλασιν, ἣτις παρατηρεῖται ἐπὶ τῶν τοῦ Καρφίου. Πε-ραιτέρω συγκρίσεις μεταξὺ τῶν δύο ομάδων ἐκτίθενται εὐθὺς κατωτέρω.

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΚΑΡΦΙΟΥ

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο σύνολον, εὐρεθὲν κατὰ τὸ 1937 ἐν τῷ ὑπομινωϊκῷ συνοικισμῷ εἰς Καρφὶ Λασιθίου, δὲν ἔχει ἀκόμη δημοσιευθῇ συστηματικῶς λόγῳ τοῦ θανάτου τοῦ ἀνασκαφέως Pendlebury. Τὰ εὐρεθέντα τεμάχια εἰδῶλων ἀνήκουσιν, ὥς ὑπελογίσθη, εἰς ἑννέα θεάς. Ἐκ τούτων συνεπληρώθησαν κατ' ἀρχὰς δύο, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἄλλαι τρεῖς, ἥτοι συνολικῶς πέντε (Πίν. Γ', εἰκ. 1) ⁵⁰. Τὰ εὐθὺς συμπληρωθέντα εἰδῶλα (ὑπ' ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 11042 καὶ 11043) ἐδημοσιεύθησαν καὶ περιεγράφησαν περιληπτικῶς ὥς «πῆλινα ἀγάλματα θεᾶς» ⁵¹. Ὡς πρὸς τὰς συνθήκας εὐρέσεως ὁ Pendlebury λέγει ὅτι τὰ εἰδῶλα εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ χαρακτηριζομένου ὥς «Temple». Πρόκειται περὶ ὀρθογωνίου χώρου μετὰ εἰσόδου ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, τὸν ὅποιον ὁ ἀνασκάψας θεωρεῖ ὡς ὑπαιθρίαν «αὐλὴν» λόγῳ τῆς μὴ εὐρέσεως τοῦ «roofing material». Τοῦτο ὅμως δὲν ἀποτελεῖ ἐπαρκῆ ἔνδειξιν, δεδομένου ὅτι οὔτε ἐντὸς τῶν λοιπῶν συγχρόνων ἱερῶν εὐρέθησαν ἵχνη τῆς ὀροφῆς. Αἱ διαστάσεις τοῦ χώρου δὲν ἐπιβάλλουσι τὴν θεώρησιν αὐτοῦ ὡς ὑπαιθρίου. Θρανίον κατὰ τὸν ἀνασκαφέα ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Κατὰ τὴν βορείαν στενὴν πλευρὰν ἐγγὺς τοῦ χείλους τοῦ λόφου ὑπάρχει τετράγωνος κτιστὴ κατασκευή, ἣν ὁ Pendlebury καλεῖ βωμόν. Τοῖχος δὲν ἀνευρέθη κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην πιθανῶς καταρρεύσας εἰς τὴν κλιτύν. Κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου τοίχου ὑπῆρχε πλατὺ θρανίον, «ἐπὶ τοῦ ὁποίου προφανῶς ἴσταντο τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα» ⁵². Κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ

⁴⁹) Arch. of Crete σ. 312.

⁵⁰) Ἡ Βαντί Div. Femminili a Creta ἀνάτυπον ἐκ Studi e Materiali di Storia delle Religioni XVII 1941 σ. 9 ἔχει ὑπ ὅψιν μόνον δύο συμπληρωμένα. Οὐχὶ ἀκριβὲς εἶναι ἡ παρεχομένη αὐτόθι περιγραφή τῆς θέσεως τῶν χειρῶν.

⁵¹) BSA XXXVIII πίν. XXXI σ. 76 ἀριθ. 617. Ἡ εἰκονιζομένη μορφή ἐταυτίσθη μὲ τὴν «Μητέρα Θεάν» αὐτ. σ. 138.

⁵²) Αὐτ. σ. 75. Πβ. Nilsson MMR σ. 101 ἐξ., JHS LVII 1937 σ. 141, JHS LVIII 1938 σ. 236, AJA XLI 1937 σ. 628, Ann. 1941 · 3 σ. 43. Ὁ Ν. Πλάτων πιστεύει βάσει παρατηρήσεως τοῦ χώρου καὶ τῶν παρεχομένων ὑπὸ τοῦ Pendlebury BSA 1937 · 8 σ. 75 στοιχείων ὅτι ἡ ὑπαρξίς τοῦ

χώρου ὑπάρχει μικρὰ κλῖμαξ ἄγουσα εἰς περαιτέρω δωμάτια, εἰς ἐν τῶν ὁποίων εὐρέθη τὸ εἶδωλον ἀριθ. 11043. Ἀνάλογος εἶναι ἡ παρουνσία εἰδώλων εἰς παρακείμενα πρὸς τὸ κυρίως ἱερὸν δωμάτια ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Γόρτυνος, περὶ οὗ κατωτέρω. Ἀσχετοὶ ἂν ἑτέρου πρὸς τὸ ἱερὸν εἶναι οἱ χῶροι, ἐνθα ἀνευρέθησαν ἀνθρωπόμορφον ρυτόν, διπλοῦς χαλκοῦς πέλεκυς, ἐν πήλινον ὁμοίωμα ἀμάξης συρομένης ὑπὸ τριῶν βοῶν (περιγραφόμενον πρὸ τῆς ἀποκαταστάσεως ὡς «*ting vase*»), καὶ ὁμοίωμα ναῖσκου μετὰ διπλῶν κεράτων καὶ ζώων (BSA 38 σ. 81 - 2). Τὰ δύο δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως εἶδωλα ἀναδημοσιεύονται ὑπὸ τοῦ Ζεγνος, ὅστις συμπεριέλαβε καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 11044⁵³. Συστηματικὴν δημοσίευσιν τοῦ συνόλου τῶν ἀνασκαφῶν εἰς Καρφὶ παρασκευάζει ἡ κ. Money - Coultts - Σειραδάκη.

Ἐκ τῶν εἰδώλων τὰ ὑπὸ τοῦ Pendlebury δημοσιευθέντα εἶναι λίαν ὅμοια πρὸς ἄλληλα καὶ ὑψηλότερα τῶν ἄλλων (85 ἐκ.) καὶ ἔχουσι κυλινδρικός βάσεις ὑψηλάς, ἐξ ἀνοιγμάτων τῶν ὁποίων προβαίνουνσι πρόσθετοι πόδες. Οἱ κορμοὶ εἶναι τριγωνικοὶ μετὰ πλαστικῆς δηλώσεως μικρῶν μαστῶν. Ἡ ὁσφὺς περιβάλλεται ὑπὸ δακτυλίου, οἱ δὲ καρποὶ τῶν χειρῶν κοσμοῦνται διὰ ψελίων δηλουμένων διὰ ταινιῶν. Ἐπιμελῶς ἔχουσι πλασθῇ αἱ ἄκρα χεῖρες. Οἱ λαιμοὶ εἶναι μακροί, αἱ δὲ κεφαλαὶ ὀγκώδεις. Πλαστικῶς δηλοῦνται αἱ μεγάλαι καμπύλαι ὀφρῦες, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐξέχουσιν οἱ σφαιρικοὶ ὀφθαλμοί, τὰ δὲ μικρὰ χεῖλη κυρτοῦνται ἐν εἵδει μειδιάματος. Τὰ ὄτα ἔχουσι δῆλωσιν τοῦ «τράγου» καὶ μικρὰν ὀπὴν. Φέρουσι χαμηλὰς κωνικὰς τιάρας καὶ ἡμιδιαδήματα κοσμούμενα διὰ μικρῶν στρογγύλων φυμάτων, μιμήσεως πιθανῶς μεταλλικῶν δισκίων. Αἱ στεφάναι φέρουσι σύμβολα. Τὰ σύμβολα τῆς ὑπ' ἀριθ. 11043 θεᾶς εἶναι τρία πτηνὰ ὑψοῦντα τὰς πτέρυγας, τῆς δὲ ἑτέρας δύο ὅμοια πτηνὰ καὶ τρεῖς δίσκοι ὑψοῦμενοι καθέτως ἐπὶ χαμηλῶν στελεχῶν⁵⁴. Τὰ ἄκρα τῆς στεφάνης ἐκτείνονται ὃ

βάθρου εἶναι ἀμφίβολος καὶ ὅτι τοῦτο θὰ ἔδει νὰ εὐρίσκεται μᾶλλον κατὰ τὴν βορείαν καταρρεῦσασαν πλευράν, ὅπισθεν τοῦ βωμοῦ. Νομίζω ὅτι καὶ τῆς τετραγώνου πεσσοειδοῦς κατασκευῆς ἡ ἐρμηνεία ὡς βωμοῦ δὲν εἶναι βεβαία. Ἐτερον παράδειγμα κτιστοῦ βωμοῦ ἐν YM III ἱερῷ δὲν γνωρίζω.

⁵³) L' art de la Crète néolithique et minoenne 1936 εἰκ. 804 - 7, 803. Ἀπεικόνισιν τοῦ συνόλου παρέχει ὁ Angioletti Testimone in Grecia ἐξόφυλλον.

⁵⁴) Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν τῶν δισκίων τούτων δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι προφανῆς ὁμοιότης ὑπάρχει πρὸς τὰς διακοσμητικὰς προεξοχὰς τῶν διαδημάτων τῶν κατωτέρω ἐξεταζομένων ἀναλόγων εἰδώλων ἐκ Γόρτυνος. Πάντως δὲν δύναται νὰ ἀποκλεισθῇ καὶ ὁ θρησκευτικὸς συμβολισμὸς. Παραστάσεις δισκων ἐρμηνεύονται ἐν τῇ μινωϊκῇ θρησκείᾳ ὡς ἡλιακὰ ἢ ἀστρικά σύμβολα. Ἐν τῇ ἀνατολῇ ἀστὴρ ἐπικάθηται τοῦ στεφάνου τῆς Ἰσθάρ, D h o r m e Les religions

.ΚΡΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ IB.

13

πισθεν μέχρι τῆς ἐνάρεως τῶν πλοκάμων. Μακροὶ πλοκάμοι ὥσει προβάλλοντες κάτω τῆς τιάρας πίπτουσιν ἐπὶ τῆς ράχεως. Οὗτοι κοσμοῦνται διὰ πυκνῶν χαρακτῶν γωνιῶν.

Τὸ ὑπ' ἀριθμ. 11044 εἶδωλον χαρακτηρίζεται ἐκ κοιλότητος σχηματιζομένης κατὰ τὴν ράχιν. Ἔχει καὶ δῆλωσιν τῶν μασχαλικῶν μυῶνων (ἧτις ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῶν 11042 - 3). Πλατεία ταινία χωρίζει τὸν κορμὸν ἀπὸ τοῦ κυλίνδρου. Οἱ πόδες, πρόσθετοι, προβαίνουν ἐξ ἀνοίγματος τῆς ἐσθῆτος. Ὅμοιον ἀνοιγμα ὑπάρχει καὶ ὀπισθεν. Ἡ ἐσθὴς φέρει διακόσμησιν γραπτήν, ἐξίτηλον, μετόπης περιλαμβανούσης δύο ἐπαλλήλους ρόμβους, ἐκ τῶν γωνιῶν τῶν ὁποίων ἐκφύονται φύλλα. Ἐκατέρωθεν τῆς μετόπης εἶναι φολίδες κάτω δὲ τούτων σειρὰ ραβδώσεων. Ἡ θεὰ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χαμηλὴν κωνικὴν τιάραν καὶ στεφάνην καὶ ἐπ' αὐτῆς ζευγὸς κεράτων. Οἱ πλοκάμοι ἀπλοῦνται ἐπὶ τοῦ αὐχένος χονδροί, ἀκατάστατοι. Τὰ ὑπ' ἀριθ. 11041 καὶ 11045 εἶδωλα δὲν φέρουσι σύμβολα. Τὸ πρῶτον χαρακτηρίζεται ἐκ κόμης χωριζομένης κατὰ τὸ μέσον. Ἡ βάσις αὐτοῦ εὐρύνεται ἄνω καὶ κάτω. Τὸ δεύτερον εἶδωλον ἔχει κεφαλὴν ἀνοικτὴν ἄνωθεν ὥς ἐν τῶν εἰδῶλων ἐκ Γάζι, καὶ βάσιν στενουμένην ἄνω ὥστε νὰ διαμορφοῦται ὁμαλὴ μετάβασις πρὸς τὸν κορμόν.

Τὰ εἶδωλα τοῦ Καρφίου χρονολογοῦνται κατὰ τὴν ὑπομινωϊκὴν περίοδον βάσει τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ὅλου συνοικισμού. Τὰ θέματα καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς μνημονευθείσης γραπτῆς διακοσμήσεως ἐνὸς τῶν εἰδῶλων παρουσιάζουσιν ἀναλογίαν πρὸς τὰ παρατηρούμενα ἐπὶ ἀγγείων

de Babylonie 1919 σ. 70 - 1. Δισκοειδῆ ἀστρικά θέματα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρουσι καὶ αἱ ἀνάγλυφοι μορφαὶ ἐξ Assur (IG' α.1), Contena u Manuel d'archéol. orient. II σ. 1031 εἰκ. 722. Ἐν Αἰγύπτῳ ὁ ἡλιακὸς θεός, ἡ Ἀθώρ, ἡ Sechemet φέρουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸν ἡλιακὸν δίσκον, A. E r m a n Die Aegyptische Religion 1909 σ. 11, σ. 15 - 6 Ἀλλ' εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας οἱ δίσκοι εἶναι μεγαλύτεροι ἢ εἰς Καρφί. Ἡ W i l l i a m s Gournia σ. 48 δημοσιεύουσα τὸν σωλῆνα μετὰ δίσκου καὶ κεράτων αὐτ. πίν. XI, 13 καὶ τεμάχια πίθου μετὰ δίσκου καὶ διπλοῦ πελέκεως ἐκ Γουρνιῶν λέγει ὅτι ὁ δίσκος ἐλήφθη ἐκ τῆς Αἰγυπτιακῆς Ἀθώρ λόγῳ τῆς ὁμοιότητος πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεάν. Δίσκοι μετὰ διπλῶν πελέκεων καὶ ἐπὶ ὀστράκων ἐκ τοῦ Δικταίου BSA VI σ. 104 εἰκ. 31. Ὁ Χ α τ ζ ι δ ά κ ης Villas minoennes de Tyllissos σ. 102 - 3 καὶ πίν. XXX 2 δημοσιεύει δύο ἀντικείμενα, ἐνθα ὁ δίσκος συνδυάζεται πρὸς τὴν μήνην, ὡς «ἡλιακὰ σύμβολα» βάσει αἰγυπτιακῶν παραλλήλων. Πβ. καὶ Z e r v o s L' art de la Crète σ. 270 εἰκ. 386, καὶ σ. 306 - 7. Ὁ P i c a r d Rel Préhell σ. 159 σ. 197 τάσσεται κατὰ τῆς ἀπόψεως τοῦ N i l s s o n MMR σ. 413 - 420 ἀμφιβάλλοντος διὰ τὴν λατρείαν τῶν οὐρανίων σωμάτων ἐν Κρήτῃ. Τὰ ἐπὶ τῆς θεᾶς ἐκ Καρφίου δισκία (ἐὰν ἔχῃσι συμβολικὴν σημασίαν) λόγῳ τοῦ μικροῦ μεγέθους καὶ τοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν παρέχουσι τὴν ἐντύπωσιν μᾶλλον ἀστρικῶν ἢ ἡλιακῶν συμβόλων. Περί τῶν πτηνῶν βλ. σημ. 38.

ἐκ τοῦ συννοιτισμοῦ. Τεχνοτροπικῶς οἱ λίαν μακροὶ λαιμοὶ τῶν εἰδώλων 11042 καὶ 11043, ἡ ἀσαφὴς δήλωσις τῆς μεταβάσεως ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν κεφαλὴν, καὶ γενικὴ τις δυσμορφία τῶν προσώπων δεικνύουσιν ἓν περαιτέρω βῆμα ἐν σχέσει πρὸς τὴν δμάδα τοῦ Γάζι. Ἀλλὰ καὶ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα τῶν εἰδώλων Γάζι ἐπανευρίσκονται εἰς Καρφί. Λεπτομέρειαι ὥς ἡ δήλωσις τῶν μασχαλικῶν μυῶνων, ἀλλ' ὀλιγώτερον ἰσχυρῶς δηλούμεναι, παρατηροῦνται καὶ ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. 9306 θεᾶς ἐκ Γάζι. Τιάραι, στεφάναι καὶ θέσεις τῶν συμβόλων εἶναι λίαν ἀνάλογα. Ἀντιθέτως νέα καὶ ἀφελεστέρα εἶναι ἡ τεχνοτροπία τῶν προσθέτων ποδῶν. Τεχνικῶς ἡ δμάς τοῦ Γάζι διακρίνεται τῆς τοῦ Καρφίου καὶ κατὰ τὴν τελειοτέραν ὀπτησιν, ἥτις ἐπέτρεψε τὴν ἀρίστην διατήρησιν δειγμάτων τινῶν. Αἱ θεαὶ τοῦ Καρφίου ἔχουσιν ἀντιθέτως τὴν ἀτελεῖ ὀπτησιν τῆς ὑπομινωϊκῆς κεραμεικῆς καὶ ἐνκόλως θρυμματίζονται.

ΕΙΔΩΛΑ ΕΚ ΓΟΡΤΥΝΟΣ

Ἀφορμὴν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ παρόντος συνόλου ἔδωκε τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1957 ἡ εὑρεσις τμημάτων εἰδώλων καὶ σκευῶν κατὰ τὴν μηχανικὴν καλλιέργειαν ἀγροῦ εἰς θέσιν Καννιά παρὰ τὸ χωρίον Μητροπόλις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας Γόρτυνος. Ταῦτα περιελάμβανον ἓν σχεδὸν πλήρες εἶδωλον μετὰ διαδήματος καὶ ὄψεων, τμήμα τῆς κεφαλῆς ὁμοίου μετὰ φυλλοειδῶν ἐξαρτημάτων ἐπὶ τοῦ μετώπου ὥς καὶ μέλη ἀναλόγων εἰδώλων, τμήματα διατρήτου σωλήνος, τμήμα ἑτέρου σωλήνος μετὰ προσκεκολλημένων αἰγάγων καὶ ἀπεσπασμένον ζεῦγος μικρῶν κεράτων. Κατὰ τὴν μικρὰν δοκιμαστικὴν ἔρευναν, ἣν ἐπεχείρησα ὀλίγον μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν, διεπιστώθη ὅτι τὰ ἀνωτέρω ἀντικείμενα προήρχοντο ἐκ μικροῦ ὀρθογωνίου δωματίου ἀνήκοντος εἰς μεγαλύτερον οἰκοδόμημα. Ἐντὸς τοῦ δωματίου καὶ παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον αὐτοῦ ἀνευρέθη κατὰ τὴν σκαφικὴν ἔρευναν εὐρὺ δοχεῖον, πιθανῶς θυμιατήριον, καὶ παρ' αὐτὸ μικρὸν εἶδωλιον μετὰ μακρῶν προτεταμένων βραχιόνων περιειλιγμένων ὑπὸ ὄψεων. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου περισυνέλεξα πλακίδιον πῆλινον μετ' ἀναγλύφου γυναικὸς φεροῦσης μινωϊκὴν ἔσθῃτα, σωζομένης ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ κάτω, μικρὸν πτηνὸν καὶ κεφαλὴν πηλίνου ταύρου.

Δι' ἀνασκαφῆς τῆς Ἱταλικῆς Σχολῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ D. Levi γενομένης τὸν Ἰούλιον τοῦ 1958 συνεπληρώθη ἡ ἔξερευνήσις τοῦ χώρου καὶ ἀπεδείχθη ὅτι τὸ ἱερόν, ἔνθεν προέκυψαν τὰ εἶδωλια, ἦτο ἐγκατεστημένον ἐντὸς ΥΜ Ι ἐπαύλεως καὶ συγκεκριμένως εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ σωζομένου οἰκοδομήματος. Ἐκτὸς τοῦ ἔρευνηθέντος ὑπ' ἐμοῦ δωματίου ἐξερευνήθησαν καὶ ἄλλοι ἱεροὶ χώροι. Ἐκ

τούτων ὁ κυριώτερος ἦτο μικρὸν τετράγωνον δωμάτιον μετὰ θρανίου κατὰ μῆκος τοῦ βορείου τοίχου. Ἐπὶ τοῦ θρανίου εὐρέθησαν δύο λίθινα ἀγγεῖα καὶ πρὸ αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐν σωληνοειδῆς σκευῶς καὶ — διεσπαρμένα ἐν τῷ δωματίῳ — εἰδώλιον γυναικεῖον ἀκέραιον μετὰ λαβῆς ὅπισθεν, ὑψοῦν τὰς χεῖρας, κεφαλὴ εἰδωλίου φέροντος τιάραν, ὁμοίωμα τιάρας, ἀκέφαλον εἰδώλιον ἀνδρὸς ἱσταμένου ἐπὶ βάθρου καὶ κάμπτοντος τοὺς βραχίονας πρὸ τοῦ στήθους, πίναξ μετὰ δύο ἀναγλύφων σφιγγῶν ἑκατέρωθεν φοίνικος, ἕτερος μετὰ μορφῆς ὑψούσης τὰς χεῖρας, σωλὴν μετ' ἀναγλύφων βουκρανῶν καὶ τρεῖς κάλαθοι, ἥτοι εὐρέα λεκανοειδῆ ἀγγεῖα.

Ἐκ παρακειμένου καὶ συγκοινωνοῦντος διὰ θύρας δωματίου προῆλθον μέλη ἄλλου εἰδώλου τοῦ αὐτοῦ τύπου μετὰ κυλινδρικοῦ στηρίγματος λοφίου, καὶ ὁμοίωμα τιάρας. Πλησίον εὐρέθη βωμίσκος πώρινος μεθ' ὑψηλοῦ ποδός. Ἐξ ἰδιαιτέρου τμήματος τοῦ αὐτοῦ χώρου προῆλθεν ἡ ἀκόλουθος ὁμάς: μικρὸν γυναικεῖον εἰδώλιον φέρον τὴν χεῖρα ὅπισθεν, προτομαὶ μικρῶν ἀναθηματικῶν εἰδωλίων, ὧς καὶ εἰδώλια τινὰ ἔχοντα τὴν χεῖρα ὑπὸ τὸ στήθος ἢ φέροντα ἀγγεῖα, ὧς καὶ τέσσαρα «milk jugs».

Ἐκ συνεχομένου μετὰ τοῦ κυρίως ἱεροῦ δωματίου προῆλθον ἐν ἀκόμῃ ἀκέραιον εἰδωλον μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρον τιάραν μετ' ὀφρων, εἰς σωλὴν, εἰς βωμίσκος ἐκ πώρου βαθμιδωτὸς φέρων κατὰ τὰ χεῖλη χαρακτοὺς διπλοῦς πελέκεις καὶ κέρατα. Ζεύγη μικρῶν κεράτων προέκυψαν ἐκ πάντων τῶν ἱερῶν χώρων.

Ὅτις διὰ τοῦ τυχαίου εὐρήματος, τῆς δοκιμῆς ἡμῶν καὶ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἱταλικῆς Σχολῆς, συνεπληρώθησαν συνολικῶς τέσσαρα ἀκέραια εἰδωλα τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ κατωτέρου κωδωνοειδοῦς τμήματος, εὐρέθησιν δὲ μέλη τριῶν ὁμοίων εἰδωλίων. Συνολικῶς διεπιστώθη ἐπομένως ἐν τῷ ἱερῷ ἡ παρουσία ἑπτὰ εἰδωλίων τοῦ τύπου ἡμῶν. Οὗτος ἀπαντᾷ προσέτι ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος ἀναγλύφου πίνακος. Ἀκολουθεῖ περιγραφὴ τούτων⁵⁵.

1. Εἰδωλον θεᾶς ὕψ. 52 ἐκ. ὑψούσης τὰς χεῖρας κατ' ὀξεῖαν γωνίαν καὶ φερούσης ὀδοντωτὸν διάδημα, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλουσι πολλοὶ μικροὶ ὄφεις. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς σώζεται ἡ ἐναρξὺς πλοκάμου ἢ πιθανώτερον βάσεως λοφίου. Τὸ στόμα δηλοῦται μόνον δι' ἐρυθροῦ χρώματος. Σώζονται ἔγχυ ἐρυθρῶν ταινιῶν καὶ

⁵⁵ Αἱ τρεῖς ἀπεσπασμένοι κεφαλαὶ ἀνήκουσιν ἄνευ ἀμφιβολίας εἰς εἰδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν δεδομένου ὅτι ὁμοῦ ἀνευρέθησαν μέλη ἰσαριθμῶν εἰδωλίων τοῦ τύπου τούτου. Ἡ συγκόλλησις δὲν ἐγένετο ἀκόμῃ, μὴ ὄντος τελείως βεβαίου εἰς ποῖον ἐκ τῶν τριῶν εἰδωλίων δέον ν' ἀποδοθῇ ἑκάστη κεφαλὴ.

τριγωνιδίων, δι' ὧν ἐδηλοῦτο περικόρμιον κλειόμενον δι' ἱμάντων, ὧς τὸ φερόμενον ὑπὸ τοῦ εἰδώλου τοῦ Παγκαλοχωρίου καὶ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων. (Πίν. Γ', εἰκ. 2).

2. Εἰδῶλον θεᾶς ὕψ. 34 ἐκ. ὑψούσης ἔμπρὸς καὶ ἄνω τὰς χεῖρας, ἐφ' ὧν ἐλίσσονται ὄφεις. Φέρει διάδημα ὀδοντωτόν, οὗ οἱ ὀδόντες ἦσαν ἐναλλάξ κεχρωσμένοι μέλινες, κυανοὶ καὶ ἐρυθροί, καὶ ἄνωθεν τούτου σειρὰν μικρῶν, ἐπαλλήλων ἐν μέρει, ὄφρων, ὑπεράνω τῶν ὀπίσθων προβάλλει μέγας ὄφας ἐλίσσόμενος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Αὕτη ἔχει ἄνωθεν ἑπτὰ μικρὰς ὀπὰς διὰ τὴν ἔνθεσιν ἀντικειμένων μὴ εὐθεθέντων, ὁμοία δὲ σώζεται ἐπὶ τοῦ ἑτέρου τῶν ὤμων. Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ κάτωθεν τοῦ δεξιοῦ ὥτὸς εἶναι προσκεκολλημένον πτηνόν. Διὰ μέλανος χρώματος ἐδηλοῦντο λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου καὶ ἡμικυκλικὸς βόστρυχος ἐπὶ τοῦ μετώπου. (Πίν. Ζ', εἰκ. 1 καὶ 2 κέντρον).

3. Εἰδῶλον θεᾶς ὕψ. 22 ἐκ. μετὰ καθέτου λαβῆς ὀπισθεν. Αἱ χεῖρες ὑψοῦνται κατ' ὀρθὴν γωνίαν μὲ τὰς παλάμας κατ' ἐνώπιον. Ἡ κεφαλὴ στέφεται δι' ὀδοντωτοῦ διαδήματος καὶ εἶναι ἀνοικτὴ ἄνωθεν μὲ ἀνοιγμα διαμ. 4 ἐκ. ὥστε νὰ φαίνεται ἡ κοιλότης ἐξικνουμένη μέχρι τοῦ λαιμοῦ. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἀνοίγματος καὶ τῆς λαβῆς παρέχουσι τὴν ἐντύπωσιν πλαστικοῦ ἀγγείου (Πίν. Ζ', εἰκ. 1 καὶ 2 δεξιὰ).

4. Εἰδῶλον θεᾶς ὕψ. 34 ἐκ. ὑψούσης τὰς χεῖρας ὧς τὸ προηγούμενον καὶ φέρουσης τιάραν μεθ' ὀριζοντίων καὶ καθέτων ταινιῶν καὶ ὀδοντωτῶν διάδημα, ἄνωθεν τοῦ ὀπίσθου προβάλλει σειρὰ μικρῶν ὄφρων. Ὅπισθεν τῆς τιάρας καὶ ἐπὶ ἑκατέρου τῶν ὤμων ὀπή. (Πίν. Ζ', εἰκ. 1 καὶ 2 ἀριστερά).

5. Κεφαλὴ ὁμοίου εἰδώλου ὕψ. 13 ἐκ. ἐλλιπὴς τὸ πλεῖστον τοῦ προσώπου φέρουσα ὀδοντωτὸν διάδημα, ἄνωθεν τοῦ ὀπίσθου δηλοῦται πλόκαμος τῆς κόμης. Κατὰ τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς ἔναρξις κυλινδρικής προεξοχῆς, πιθανῶς βάσεως λοφίου, καὶ περὶ αὐτὴν μικραὶ ὀπαί. Ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων προσφύονται φυλλοειδῆ ἑξαγώνια τοῦ διαδήματος. (Πίν. Η', εἰκ. 1).

6. Κεφαλὴ εἰδώλου ἀναλόγου πρὸς τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα ὕψ. 19 ἐκ. ἐλλιπὴς τὸ πρόσωπον καὶ περιβαλλομένη ὑπὸ ὀδοντωτοῦ διαδήματος. Κατὰ τὴν κορυφὴν ἔχει κυλινδρικὸν κοῖλον στέλεχος διὰ τὴν ἔνθεσιν λοφίου, καὶ ἑκατέρωθεν ἀνὰ ἐν φῶμα ὁμοίου σχήματος πρὸς τὰ ἐπὶ τοῦ μετώπου τῆς προηγούμενης, ἀλλ' ὑψούμενα καθέτως. Ἐκ τούτων σώζεται τὸ ἕτερον καὶ ἡ πρόσφυσις τοῦ ἀντιστοίχου (Πίν. Η', εἰκ. 3).

7. Ἀκεραία κεφαλὴ ἀναλόγου εἰδώλου ὕψ. 19 ἐκ. μετὰ διαδήματος ὀδοντωτοῦ καὶ τριῶν ἑξαγώνιων ἐπὶ τοῦ μετώπου καὶ τῶν κροτάφων. Ἀνωθεν τοῦ διαδήματος προβάλλουσι πολλοὶ μικροὶ ὄφεις.

Ἐπεράνω ὑψοῦται τιάρα ὥς ἡ τοῦ ὑπ' ἀρ. 4 μεθ' ὀριζοντίων ταινιῶν καὶ τεσσάρων καθέτων ραβδώσεων. Κατὰ τὴν κορυφὴν τῆς τιάρας δπῆ. Ὅπαὶ καὶ παρὰ τὴν βάσιν αὐτῆς. Τὸ οὖς ἦτο κεχρωσμένον ἐρυθρόν, τὸ δὲ διάδημα καὶ τὰ ἐξαρτήματά του μέλανα, ὥς καὶ οἱ ὀφθαλμοί. Τὸ λοιπὸν πρόσωπον ἦτο λευκόν. (Πίν. Η', εἰκ. 2).

8. Τμῆμα πίνακος μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως γυναικὸς ὑψούσης τὰς χεῖρας καὶ φερούσης περιδέραιον ἐκ σταγονοειδῶν ψήφων, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀριστεροῦ καρποῦ ψέλιον. Διαστ. 8×18 ἐκ. Τὰ στήθη περιβάλλονται ὑπὸ κυκλίσκων. (Πίν. ΣΤ', εἰκ. 3).

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν εἰδώλων τῆς Γόρτυνος ὑφίσταται φαινομενικῶς ποιά τις δυσκολία λόγῳ τοῦ ὅτι πλὴν τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων πάντα τὰ λοιπὰ εἶδη κεραμεικῆς τὰ ἀνευρεθέντα ἐν τῇ ἐπαύλει εἶναι σαφῶς ΥΜ Ι α. Βάσει τῆς κεραμεικῆς ἡ ἐπαυλις φαίνεται σύγχρονος πρὸς τὰς τοῦ Νίρου καὶ Τυλίσου καὶ ἔνεκα τούτου ὁ D. Levis ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι καὶ τὰ εἶδωλα εἶναι τῶν αὐτῶν χρόνων. Τοῦτο θὰ ἐσήμαινεν ὅτι ἡ παλαιὰ μνημονευθεῖσα ἀνωτέρω χρονολογία τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν εἰς τοὺς ΥΜ Ι χρόνους καλῶς εἶχεν. Ἐν τούτοις ἄλλως ἔχουσι τὰ πράγματα. Διότι ἐντὸς τοῦ δωματίου μετὰ θρανίου, τοῦ ἀποτελοῦντος, ὡς ἐλέχθη, τὸ κυρίως ἱερόν, καὶ πλησίον τῆς θύρας, εὐρέθη μέγας ψευδόστομος ἀμφορεὺς μετ' ἐσχηματοποιημένων ὀκταπόδων σαφῶς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνων. Τοῦτο ἀρκεῖ ἵνα καταδειχθῇ ὅτι ἡ ἐπαυλις δὲν ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς ΥΜ Ι χρόνους, ἀλλ' ὑφίσταται καὶ ἔδω ὥς εἰς Κνωσὸν μερικὴ ἀνακατάληψις, εἰς τὴν ὁποίαν δέον νὰ ἀποδοθῶσι καὶ τὰ εἶδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Ὁ πλαστικὸς ρυθμὸς τούτων, χαρακτηριζόμενος ἐκ τῆς ἀκινήσεως καὶ τοῦ τονισμοῦ ἐνὸς ἐκάστου στοιχείου τῆς φυσιογνωμίας (ὀφθαλμῶν, ρινός, ὠτων) καὶ γενικώτερον τοῦ ὁργανισμοῦ, εἶναι ὅλως ἀντίθετος πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ΥΜ Ι πλαστικῆς, τὸ ὁποῖον σμικρύνει καὶ συγχέει τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα, ἀναμειγνύει τὰς ἐπιφανείας, διέπεται δὲ ὑπὸ ζωηρᾶς κινητικότητος καὶ εὐλυγισίας.

Τὰ εἶδωλα δὲν εὐρέθησαν συγκεντρωμένα ἐντὸς ἐνὸς δωματίου ὥς εἰς Κνωσὸν καὶ Γουρνιά. Ἐν τούτοις δὲν εἶναι κατεσπαρμένα ἀνὰ τὴν ἐπαυλιν, ἀλλὰ προέρχονται ἐξ ὀλίγων παρακειμένων πρὸς ἀλλήλους χώρων, ἀποτελούντων ἄνευ ἀμφιβολίας ἑνιαῖον σύνολον, ἥτοι τὸ «ἀνακαταληφθὲν» τμῆμα τῆς ἐπαύλεως»⁵⁹.

Τινὰ τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων τῆς Γόρτυνος ἐμφανίζοντα χαρακτη-

⁵⁹) Ἐκ τούτων ὁ χαρακτηριζόμενος ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως VI παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ὑπέστη μετασκευὴν καὶ ἀνήκει ἀρχιτεκτονικῶς εἰς πλεονας τῆς μιᾶς περιόδου.

ριστικά παλαιότερα τῶν ΥΜ ΙΙΙ χρόνων, ἦτοι τὰ μικρογραφικά «milk jugs» καὶ τινὰ ὁμοῦ εὐρεθέντα μικρὰ εἰδῶλια (βλ. ἀνωτ. σ. 196) τοῦ τύπου τῶν εἰδωλίων τῶν προερχομένων ἐκ τῶν τάφων τῆς Ἀγίας Τριάδος⁵⁷, ἀνήκουσιν ἀσφαλῶς εἰς προγενέστερον στρῶμα λατρείας, σύγχρονον πρὸς τὴν ἔπαυλιν ἦτοι ΥΜ Ι. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν πιθανῶς ἀνήκει καὶ ὁ πῶρινος, βαθμιδωτὸς βωμίσκος. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον τῆς ὑπάρξεως παλαιότερων ἱερῶν χώρων ὑπὸ ΥΜ ΙΙΙ ἱερὰ διεπιστάθη ἄλλως, ὥς θὰ λεχθῇ καὶ κατωτέρω, καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῶν Διπλῶν Πελέκεων καὶ τὸ Δωμάτιον τῆς Πηγῆς ἐν Κνωσῷ⁵⁸. Πάντα τὰ λοιπὰ ἀντικείμενα τὰ προελθόντα ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Γόρτυνος, σωληνοειδῆ σκεύη, κάλαθοι κ.λ. φαίνονται κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν καὶ τὴν τεχνικὴν σύγχρονα πρὸς ἄλλα καὶ πρὸς τὰ εἰδῶλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, δυνάμενα νὰ χρονολογηθῶσι, βάσει τοῦ μνημονευθέντος ψευδοστόμου ἀποφωεύς μετὰ πολυπόδων, κατὰ τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους.

Τὰ χαρακτηριστικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Γόρτυνος ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶναι γνωστά, ἀπαντῶντα καὶ εἰς τὰ λοιπὰ ἀνάλογα ἱερὰ, ὥς τὸ θρανίον, αἱ τράπεζαι προσφορῶν, τὰ σωληνοειδῆ σκεύη, οἱ κάλαθοι, ὁ συνδυασμὸς τῶν εἰδῶλων πρὸς πτηνὰ καὶ ὄφεις, ἀφ' ἑτέρου δὲ νέα, ὥς κυρίως αἱ φερόμεναι ὑπὸ τῶν εἰδῶλων μεγαλοπρεπεῖς τιάραι μετὰ ὀδοντωτῶν διαδημάτων, ἐξαρτημάτων φυλλοειδῶν καὶ διαίρεσεως εἰς ὀριζοντίας καὶ καθέτους ζώνας. Αἱ ὀδοντώσεις, ὁξεῖαι ἐπὶ τῶν ὑπ' ἀρ. 1 καὶ 6 καὶ ὀρθογώνιοι ἐπὶ τῶν λοιπῶν, περιβάλλουσιν ὅλην τὴν κεφαλὴν (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἡμιδιαδήματα τῶν εἰδῶλων ἐκ τοῦ Καρφίου καὶ Γάζι), καὶ παριστῶσι πιθανώτατα μεταλλικὰ διαδήματα. Ὅτι ἀποκλείεται νὰ πρόκειται περὶ σχηματικῆς δηλώσεως τῆς κόμης, πείθει ἡ κεφαλὴ τοῦ πίν. Η' εἰκ. 1, ἐνθα ἄνωθεν τοῦ διαδήματος δηλοῦται πρᾶγματι ἡ κόμη διὰ πλοκάμουν, ἐπίσης δὲ τὸ ὅτι ἐπὶ πάντων αἱ ὀδοντώσεις συνεχίζονται καὶ ἄνωθεν τοῦ αὐχένους⁵⁹.

⁵⁷) P. Paribeni Ricerche nel sepolcreto di H. Triada, Mon. Ant. XIV 1905 στ. 739 ἐξ. καὶ ἀνάτυπον στ. 67 ἐξ. Ταῦτα προέρχονται ἀκριβέστερον ἐκ τῶν tombe adattate entro un' antica casa σὺτ. στ. 719 ἀνάτ. σ. 47 εἰκ. 22. Καίτοι ὑπάρχει σχετικὴ διατάραξις, ἡ χρονολογία αὐτῶν κατὰ τοὺς ΥΜ Ι χρόνους φαίνεται βεβαία. Σύγχρονα εἶναι καὶ τινὰ ἀνάλογα ἐκ τῆς δυτικῆς πτέρυγος τῆς ἐπαύλεως τῆς Ἀγίας Τριάδος: Annuario 1941 - 3 σ 19 ἐξ. εἰκ. 6 εἰκ. 7 καὶ Zervos L' art de la Crète εἰκ. 461 (τοῦτο φέρει τυπικὴν ΥΜ Ι διακόσμησιν) καὶ εἰκ. 579. Διὰ τὴν μελέτην τῆς ΥΜ Ι πλαστικῆς χαρακτηριστικά τὰ χαλκᾶ εἰδῶλια σὺτ. σ. 340 ἐξ. εἰκ. 496 ἐξ.

⁵⁸) Οὕτω δύναται νὰ ἐξηγηθῇ καὶ ἡ παρουσία δύο (μόνον) ΥΜ Ι ἀγγείων, μιᾶς πρόχου καὶ ἑνὸς γεφυροστόμου, ἐκ τῶν ἱερῶν χώρων τῆς ἐπαύλεως λ' ὀρτυνος.

⁵⁹) Ὡς ὀδοντωτὸν διάδημα ἡρμηνεύθησαν ἤδη ὑπὸ τοῦ Ξανθοῦ διδου

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ φυλλοειδῆ ἑξαρθήματα. Ἡ σχέσηις κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ διαδήματος θέσιν πρὸς τὰ σύμβολα τοῦ εἰδώλου ἀριθ. 11042 ἐκ Καρφίου καὶ τοῦ εἰδώλου 9308 ἐκ Γάζι εἶναι προφανής, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι εἰς Καρφί ταῦτα εἶναι τελείως στρογγύλα, εἰς δὲ Γάζι γλωσσοειδῆ, ἄνευ μειώσεως κατὰ τὴν πρόσφυσιν. Ταῦτα ἐπὶ τῶν εἰδῶλων ἐκ Γόρτυνος ἄλλοτε μὲν ὑπερέχουσι τοῦ διαδήματος, ἄλλοτε δὲ φαίνονται ἐξηρημένα ἐξ αὐτοῦ. Οὕτω τὸ πεπλατυσμένον μέρος ἄλλοτε μὲν εὐρίσκεται ἄνω, ἄλλοτε δὲ κάτω. Ἡ ἀδιαφορία αὕτη ὥς πρὸς τὴν θέσιν πιθανῶς ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ ἑξαρθημάτων διακοσμητικῶν⁶⁰. Τὸ ὅτι ἐπὶ τοῦ εἰδώλου τοῦ πίν.

ΑΕ 1900 σ. 27 προεξοχαί δηλούμεναι ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μορφῆς τῆς μήτρας ἐκ Σητείας. Ἀνάλογον φέρεται ὑπὸ τοῦ κατωτέρω ἐξεταζομένου εἰδώλου τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, ἐπίσης δὲ ὑπὸ εἰδωλίου θεᾶς ἐν Βοστώνῃ PM III σ. 438 εἰκ. 307 καὶ τοῦ λεγομένου Boy God αὐτ. εἰκ. 309, αἵτινα ὁμοῦ εἶναι ἀβεβαίας γνησιότητος. Διάδημα ἐκ χρυσοῦ φύλλου φέρει τὸ ὑποπτον εἶδωλον PM IV Front. σ. 36. Ὀδόντωσιν παρουσιάζει καὶ τὸ διάδημα σφιγγὸς ἐπὶ ἐλεφαντίνῃς λαβῆς ἐκ Ζαφὲρ Παπούρας PM II σ. 778 εἰκ. 506 α. Ἡ ἀνατολικὴ προέλευσις ὑποδεικνύεται ἐκ θεᾶς φερούσης ὀδοντωτὸν διάδημα ἐπὶ βαβυλωνιακοῦ κυλίνδρου ἐκ Κνωσοῦ Demargne Crète - Égypte - Asie, «Annales de l'École des Hautes Études de Gand» II σ. 31 ἐξ. πίν. II, 1. Ἐκτὸς τῶν παραστάσεων ἔχομεν καὶ πραγματικὰ ὀδοντωτὰ διαδήματα. Πιθανῶς τὸ παλαιότερον γνωστὸν ἐν τῷ Αἰγαίῳ δεῖγμα εἶναι τὸ ἀργυροῦν διάδημα ἐκ πρωτοκυκλαδικοῦ τάφου τῆς Ἀμοργοῦ ΑΕ 1898 σ. 154 πίν. 8, 1, ὅπερ μοὶ ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ καθ. Μαρινάτου. Ἐκ Κρήτης χρυσοῦν διάδημα μετὰ δύο ὀδοντώσεων καὶ φυλλοειδῶν ἑξαρθημάτων ἀνευρέθη ἐν ἀνασκαφέντῃ ἐσχάτως ὑπ' ἐμοῦ ΠΜ II τάφου τῆς Λεβῆνος. Ὡς ὀδοντωτὰ ἐθεωρήθησαν καὶ τὰ ἡμιδιάδηματα (Zackenkrone) τῶν καθέτων τάφων τῶν Μυκηνῶν, ὧν τμήματα βλ. εἰς Karo Schachtgräber von Mykenai πίν. XIV, XV, XXXV, πβ. σ. 184. Ταῦτα ἀνασυνετέθησαν πλήρως κατὰ τὴν νέαν ἔκθεσιν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἡ ποικίλη χρῶσις τῶν ὀδοντώσεων ἐνὸς τῶν εἰδῶλων τῆς Γόρτυνος δύναται νὰ ὀφείλῃται εἰς συμβατικότητα ἢ εἰς τὸ ὅτι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ μιμήσεως τοῦ διαδήματος δι' ὑφάσματος. Ὡς πρὸς τὴν διὰ σειρᾶς μικρῶν ὀφρων ἐπίσπεψιν τοῦ διαδήματος δύναται τις νὰ προσαγάγῃ παράλληλον ἐκ τῆς Αἰγύπτου: ἐπὶ τοῦ ἐρεισινώτου τοῦ θρόνου τοῦ Τουταγχαμών K. Lange-M. Hirmer Aegypten 1957 εἰκ. 191 ὁ βασιλεὺς ἀπεικονίζεται φέρων στέμμα μετὰ σειρᾶς μικρῶν οὐραίων. Σειρὰ μικρῶν οὐραίων ἐπιστέφει καὶ τὴν κεφαλὴν τῆς Ἰσιδος αὐτ. εἰκ. 224. Κάλυμμα μετ' ὀδοντώσεων ἐκ Tell Brak εἰς Bossert Altsyrien 1951 σ. 195 εἰκ. 640.

⁶⁰) Κοσμήματα ἔχοντα τὸ σχῆμα τοῦτο εἶναι συνήθη ἐν τῇ μινωικῇ τέχνῃ. Seager Explorations in the Island of Mochlos 1912 εἰκ. 10 ἄνω. Ἀνάλογα πρὸς τὰ ἐκ Μόχλου ἀνατολικά παράλληλα ἀπαντῶσι μεταξὺ τῶν κοσμημάτων ἐξ Alaca Hoyuk, The Aegean and the Near East, Studies presented to H. Goldman σ. 36 ἐξ. ἀριθ. 4. Ταῦτα εἶναι συνήθως ἑξαρθήματα ἁλυσιδίων ἀναρτώμενα μὲ τὸ πεπλατυσμένον μέρος πρὸς τὰ κάτω. Ἡμιδιάδημα ἐκ τῶν κα-

Εἰκ. 1.—Εἰδωλα ἐκ Πιρινᾶ
καὶ Γουργινῶν.

Εἰκ. 2.—Εἰδωλον ἐκ Παγκα-
λοχωρίου.

Εἰκ. 3. — Εἰδωλα ἐκ Γάζι.

Εἰκ. 1. — Εἰδωλα ἐκ Καρφίου.

Εἰκ. 3. — Πλακίδιον ἐκ Γόρτυνος.

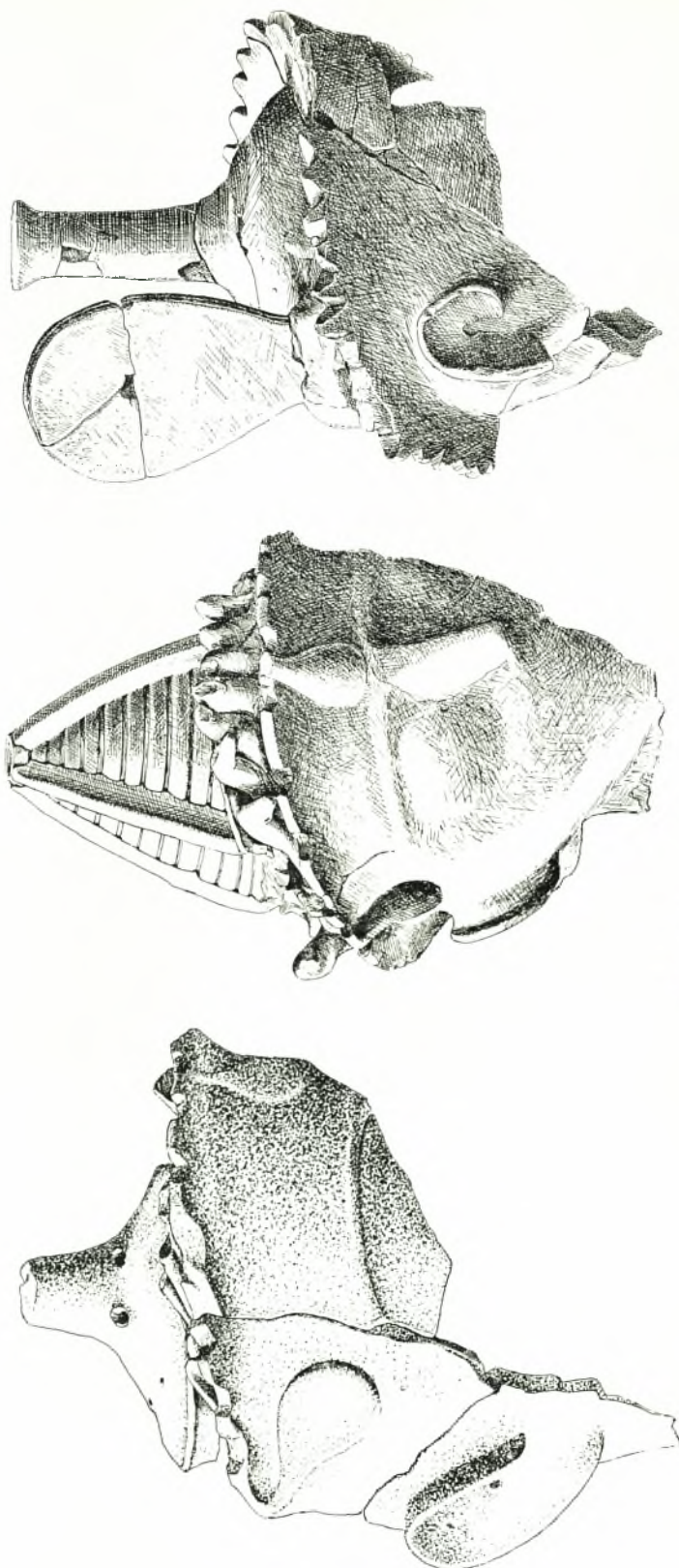
Εἰκ. 2 (ἀριστερά). — Εἰδωλον ἐκ Γόρτυνος.

Εἰκ. 1. — Εἰδωλα ἐκ Γόρτυνος.

Εἰκ. 2. — Εἰδωλα ἐκ Γόρτυνος.

Εικ. 1 - 3. — Κεφαλαία ειδώλων εκ Γόργονος.

Η' εἰκ. 3 ἡ προεξοχή ἀποτελεῖται ἐκ δύο προσκεκολλημένων πρὸς ἀλληλα φυμάτων πηλοῦ ὑποδεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ μιμήσεως κατασκευῶν ἐκ μεταλλικῶν ἑλασμάτων.

Ὑψηλαί τιάραι ἀνάλογοι ἐν μέρει πρὸς τὰς φερομένας ὑπὸ τῶν θεοτήτων τῆς Γόρτυνος, ἐνίοτε διαιρούμεναι εἰς ζώνας, ἀπαντῶσι καὶ ἀλλαχοῦ ἐν Κρήτῃ⁸¹. Αἱ ζῶναι αὗται δύνανται νὰ παριστῶσι δερματίνας

θέτων τάφων τῶν Μυκηνῶν ἔχει ὁμοίως τρία χρυσοῦ πλακίδια ἐξηρητημένα ἐξ αὐτοῦ δι' ἀλυσιδίων Karo Schachtgräber πίν. XXXIX. Δύνανται αἱ διασκοιδέεις προεξοχαὶ τῶν τιαρῶν νὰ ἔχωσι σχέσιν πρὸς τὰ κοσμοῦντα κατὰ παλαιὰν ἴσως ἀνατολικὴν παράδοσιν τὴν περσικὴν τιάραν «φάλαρα» (Αἰοχ. Πέρσ. 661 - 2); Πβ. Lorimer Homer and Monuments σ. 241. Ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου ὑπάρχει λίαν ἀνάλογον χαλκοῦν ἑλσσμα ἐκ Δικταίου Ἀντρου σῶζον καὶ τὰς ὅπας διὰ τὴν προσήλωσιν κατὰ τὸ στενούμενον ἄκρον.

⁸¹) Ἐπὶ σφραγίσματος ἐκ Κνωσοῦ PM III σ. 313 εἰκ. 205 καὶ ἐπὶ σφραγίδος ἐκ Μαύρου Σπήλιου ἀρ. 1315 Μουσείου Ἡρακλείου εἰκονίζονται μορφαὶ μετ' ἀναλόγων καλυμμάτων. Τιάρας μετὰ πλατειῶν ζωνῶν φέρουσι εἰδῶλα θεᾶς Wace A Cretan Statuette πίν. IV, PM IV σ. 37 εἰκ. 21, τὰ ὅποια θεωροῦνται κίβδηλα, ἐπίσης δὲ κεφαλὴ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Ν. Πλάτωνος εἰς Πισκοκέφαλο Zervos L' art de la Crète σ. 282 εἰκ. 406. Μικρὰν τιάραν μετὰ ὀριζοντίων ταινιῶν φέρει YM I εἰδῶλιον ἐξ Ἀγ. Τριάδος αὐτ. σ. 393 εἰκ. 579. Ἡ παλαιότης τῆς παραδόσεως τῶν κωνικῶν τιαρῶν μετὰ ὀριζοντίων ζωνῶν καταφαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι αὗται ἐμφανίζονται ἤδη ἐπὶ κυκλαδικῶν εἰδωλίων Zervos L' art des Cyclades εἰκ. 41 εἰκ. 43. Ἡ τιάρα τῆς ἐτέρας τῶν ἐκ φαγεντιανῆς θεοτήτων τῆς Κνωσοῦ παρουσιάζει ἐπίσης διαιρέσιν εἰς ζώνας, σχηματιζομένης ὁμως κατὰ διάφορον τρόπον. Ὀριζόντιαι ταινίαι ἐν συνδυασμῷ πρὸς καθέτους ἐπανερχοῦνται ἐπὶ τῆς κατωτέρω δημοσιευομένης κεφαλῆς τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἐξ Ἀμαρίου. Κωνικὴν τιάραν μετὰ καθέτων ραβδώσεων φέρει καὶ μορφὴ μετὰξὺ λεόντων ἐπὶ σφραγίδος Reusch Minoica (Sundwall Festschrift) 334 ἐξ πίν. 4 e. Ἐπὶ τοῦ μνημονευθέντος εἰδῶλου τοῦ Παγκαλοχωρίου δὲν εἶναι βέβαιον ἂν πρόκειται περὶ τιάρας διαιρουμένης εἰς ζῶνας ἢ πλοκάμων κόμης. Κωνικὰς τιάρας, ἀλλ' ἄνευ ζωνῶν, φέρουσι καὶ ὁ πότις καὶ ἡ πότις θηρῶν ἐπὶ σφραγισμάτων τῶν Temple Repositories PM II σ. 831 εἰκ. 546, 547, μορφὴ ἐπὶ σφραγίσματος ἐξ Ἀ. Τριάδος D. Levi Le Cretule di H. Triada, Ann. VIII - IX 1929 εἰκ. 164 e, ὁ χαλκοῦς Boy God Zervos ἔ. ἀ. σ. 315 εἰκ. 457. Τὰς κωνικὰς τιάρας θεωρεῖ γενικῶς ὁ Evans ἀνατολικῆς προελεύσεως PM IV σ. 465. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τῶν ἀνατολικῶν παραλλήλων, ἐπὶ στήλης τοῦ Ναράμ Σιν εἰκονίζεται τιάρα κολουροκωνικὴ μετὰ διαιρέσεως εἰς ὀριζοντίας ζώνας καὶ καθέτων ἐγκοπῶν G. Conteneau Manuel d' archéol. orientale I 1927 σ. 132 εἰκ. 77. Θεὸς μεθ' ὑψηλῆς τιάρας μετὰ ζωνῶν καὶ ἐπὶ χιτιτικοῦ ἀναγλύφου ἐκ Yasilikaja ΙΔ' - ΙΓ' αἰ. Schäfer - Andrae Die Kunst des alten Orients, Propyläen - Verlag, 1925 πίν. XXXIV. Πβ. Hogarth Kings of the Hittites 1926 σ. 16 - 7. Χιτιτικὸν ἰδεόγραμμα σημαῖον «βασιλεὺς» ἀπεικονίζει ὑψηλὴν τιάραν μετὰ καθέτων καὶ ὀριζοντίων ταινιῶν, ἐπαρραλληλίσθη δὲ πρὸς ἀνάλογον κρητικὸν σύμβολον τοῦ συστήματος A καὶ B' πβ. Hrozný Les inscriptions

ταινίας ἢ πῖλον συνερραμένον κατὰ διαστήματα⁸². Ἡ ἐκ πιλητοῦ ἐρίου κατασκευὴ εἶναι ἢ πιθανωτέρα, διότι αὕτη κυρίως θὰ καθίστα ἀναγκαίαν τὴν διὰ καθέτων, δερματίνων πιθανῶς ταινιῶν, στήριξιν, τοποθετουμένων συμμετρικῶς περὶ τὴν τιάραν.

ΕΙΔΩΛΟΝ ΕΚ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΩΝ ΔΙΠΛΩΝ ΠΕΛΕΚΕΩΝ ΕΝ ΚΝΩΣΩ

Τὸ Ἱερὸν τῶν Δ. Πελέκεων ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Evans τὸ 1902⁸³. Τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ μικροῦ ὀρθογωνίου δωματίου. Κατὰ τὴν βορείαν στενὴν πλευρὰν αὐτοῦ εὐρίσκετο βάθρον ἐστρωμένον διὰ ποταμίων χαλίκων, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἴσταντο δύο ζεύγη κεράτων ἐκ κονιάματος ἔχοντα ὅπας διὰ τὴν προσήλωσιν διπλῶν πελέκεων. Πλησίον τοῦ ἐνὸς ζεύγους κεράτων εὐρέθη μικρὸν ὁμοίωμα πελέκεως ἐκ στεατίτου μετὰ διπλῶν ἀκμῶν. Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν γωνίαν τοῦ βάθρου μετὰ τῶν κεράτων καὶ τοῦ τοίχου εὐρέθη ἱστάμενον κατὰ χώραν εἶδωλον θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (πίν. Θ', εἰκ. 1 μέσον), πλησίον δὲ αὐτῆς εἰδῶλιον θηλείας. Μεταξὺ τῶν δύο ζευγῶν κεράτων κατὰ τὸ μέσον τοῦ βάθρου ἴστατο ἑτέρα θήλεια καὶ μικρὸν εἰδῶλιον μετὰ χαρακτῆς διακοσμήσεως⁸⁴. Κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν εὐρέθη εἰδῶλιον ἄρρενος λάτριος φέροντος περιστεράν. Πρὸ τοῦ βάθρου ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἦτο χαμηλὸς τριποδικὸς βωμός, ἀβαθὴ κύπελλα καὶ κύλικες μετὰ χαμηλοῦ ποδὸς καὶ μικρὰ προχοῖδια, μακρότερον δὲ παρὰ τὴν θύραν δύο ἀμφορεῖς, εἷς ψευδόστομος ἀμφορεὺς μετ' ἐσχηματοποιημένων πλοκάμων πολύποδος, δύο εὐρύστομα ἀγγεῖα καὶ κυλινδρικὸν σκεῦος ἐν εἵδει καλάθου. Τὰ εἶδωλα θεωροῦνται ὑπὸ τοῦ Evans ὡς μετακινήθέντα ἐκ τῆς ἀρχικῆς συνθέσεως, τὴν ὁποίαν ἀποκαθιστᾷ θέτων τὴν ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας μορφήν εἰς τὸ κέντρον καὶ τὰς δύο θηλείας ἑκατέρωθεν. Μία ἐκ τούτων στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὴν θεάν⁸⁵. Τὴν ὑπαρξιν

crétoises 1949 σ. 344. Εἰς Bossert Altsyrien 1951 σ. 195 εἰκ. 639 εἰκονίζεται πῆλινον εἰδῶλιον τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος ἐκ Βύβλου φέρον κωνικὴν τιάραν μετὰ γραπτῆς δηλώσεως λοξῶν καὶ καθέτων ταινιῶν.

⁸²) Τοῦτο ἔχει προταθῇ διὰ τὰς ἀναλόγους ταινίας τῶν κρανῶν. Βλ. τελευταίαν διαπραγμάτευσιν τοῦ ζητήματος εἰς Ventris - Chadwick Documents σ. 377. Ἐκ τῶν αὐτόθι εἰκονιζομένων δειγμάτων ταινίας ἰσχυρῶς προεχούσας ὡς αἱ τῆς Γόρτυνος ἔχουσι τὰ ἐπὶ θραυσμάτων φραγεντιανῆς ἐκ τοῦ III καθέτου τάφου τῶν Μυκηνῶν αὐτ. εἰκ. 26, f, h. Περὶ τῶν ταινιῶν τῶν κρανῶν βλ. καὶ Antiquity XXVIII σ. 212 ἐνθα σχετικὴ βιβλιογραφία.

⁸³) BSA VIII 1901 - 2 σ. 96 ἐξ., PM II σ. 335 ἐξ., Nilsson MMR σ. 78 ἐξ. Τὸ ἐντεῦθεν εἶδωλον μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται καὶ εἰς Zervos ἔ. ἀ. εἰκ. 767.

⁸⁴) PM I σ. 52 εἰκ. 14.

⁸⁵) PM II σ. 340 εἰκ. 193.

παλαιοτέρως (MM III) λατρείας εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ ἀνακτόρου, τὸ ὁποῖον ἄλλως γειννιάζει πρὸς ἓνα καθαρθήριον χώρον, διέγνωνσεν ὁ Evans (PM II σ. 332 - 5), ἥ δὲ ὑπόθεσις αὕτη, παρὰ τὰς ἐκφρασθείσας ὑπὸ τοῦ Nilsson ἐπιφυλάξεις (MMR σ. 78 σημ. 2), ἐπεβεβαιώθη ἐν μέρει κατὰ τὰς προσφατέους ἐργασίας ἀποκαταστάσεως τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τοῦ Ν. Πλάτωνος, καθ' ἃς ἦλθον εἰς φῶς ὑπὸ τὸ YM III ἱερὸν ἐνδείξεις λατρείας YM I χρόνων (κωνικὰ κύπελλα καὶ βόθρος σπονδῶν ἐκ κονιάματος).

Τὸ εἶδωλον ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας, τὴν μὲν δεξιὰν μετὰ τῆς παλάμης ἀνοικτῆς ἐστραμμένης πρὸς τὸν θεατὴν, τὴν δὲ ἀριστερὰν παρὰ πλάλλον πρὸς τὸν κρόταφον^{65 α}. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει ὁμοίωμα περιστερᾶς. Φέρει περικόρμιον, τοῦ ὁποῖου τὸ ἀνοιγμα κλείεται κατὰ τὴν ῥάχιν δι' ἱμάντων. Ἐξ ὁμοίων ἱμάντων προέρχονται πιθανῶς τὰ ραβδωτὰ θέματα τοῦ στήθους. Ἐπὶ τοῦ μακροῦ αὐχένος πίπτουσι πλόκαμοι. Ἡ θεὰ, ὥς ἡ τοῦ Παγκαλοχωρίου, φέρει περιδέριον καὶ ψέλια, ἐπὶ δὲ τῶν καρπῶν γραπτὴν δῆλωσιν ἀμυγδαλοειδοῦς σφραγιδολίσθου. Ἡ κυλινδρική ἐσθὴς κοσμεῖται διὰ ταινιῶν.

Ὁ Evans⁶⁶ χρονολογεῖ ὀρθῶς τὸ ἱερὸν καὶ τὸ εἶδωλον κατὰ τοὺς YM III β χρόνους βάσει τοῦ εὐρεθέντος μετ' αὐτοῦ ψευδοστόμου ἀμφορέως καὶ τῶν ἀναλογιῶν πρὸς τὸ εἰδώλιον τῆς κουροτρόφου τὸ ἀνευρεθὲν εἰς YM III β σύνολον τοῦ Μαύρου Σπήλιου. Ἀπὸ τεχνικῆς ἀπόψεως τὸ στιλπνὸν χρῶμα καὶ ἡ ἀριτία ὀπτησις τοῦ εἰδώλου ἐπιβεβαιοῦσι τὴν χρονολόγησιν ταύτην.

Τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τοῦ κατωτέρου μέρους τοῦ εἰδώλου ἐθεώρησε κατ' ἀρχάς ὁ Evans ἐπιβίωσιν τοῦ κιονοειδοῦς ἢ βαιτυλικοῦ τύπου⁶⁷. Αἱ ἀπόψεις αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου δὲν εἶναι σαφεῖς. «Βλέπομεν, λέγει⁶⁸, τὸν ἀγιαζόμενον ὑπὸ τῆς περιστερᾶς κίονα νὰ καθίσταται θεὰ τῶν περιστερῶν». Τοῦτο ἠμφισβήτησεν ὁ Dawkins⁶⁹. Εἰς PM II 339 ὁ Evans ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποκαλῇ τὰ εἴδωλα ἡμιανθρωπόμορφα, ἐνῶ αὐτ. 342 συνδέει τὸν τύπον πρὸς τὰς κωδωνο-

^{65α}) Ἄλλοτε εἰδώλιον ἐν τῇ στάσει ταύτῃ ἀναφέρει ὁ Pendlebury Arch. of Crete σ. 255 σημ. 4. Κατὰ τὸν Val. Müller Frühe Plastik σ. 42 αἱ χεῖρες τοῦ εἰδώλου τῆς Κνωσοῦ διεπλάσθησαν ὑπερβολικῶς μεγάλαι λόγω τῆς σημασίας των.

⁶⁶) PM II σ. 336 - 7.

⁶⁷) BSA VIII σ. 98. Κατὰ τῆς ἐρμηνείας ταύτης ἔχει ταχθῇ καὶ ἡ Banti Div. Femminili σ. 16, ἐνῶ τὴν ὑποστηρίζει εἰσέτι ὁ Picard Rel. Préhell. σ. 76 - 7.

⁶⁸) BSA VIII σ. 100.

⁶⁹) BSA X 1903 - 4 σ. 218.

ειδεῖς ἐσθῆτας τῶν MM I εἰδωλίων. Ἐν τέλει εἰς PM IV 161 - 2 ἀπορρίπτεται τὴν ἀρχικὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἡμιανεικονικοῦ χαρακτῆρος τῶν εἰδῶλων συνάπτων αὐτὰ πρὸς τὰς κωδωνοσχήμους ἐσθῆτας. Πράγματι ἡ ἐξέλιξις τῆς ἐσθῆτος εἰς κύλινδρον, κατασκευαζόμενον ἐπὶ τοῦ τροχοῦ ὡς ἔδειξεν ὁ Μαρινᾶτος (ΑΕ 1937 σ. 286), εἶναι τελείως σύμφωνος πρὸς τὰς YM III τάσεις σχηματοποιήσεως, ἐνῶ ἀντιθέτως λείπουν οἱ συνδετικοὶ κρίκοι μεταξὺ τῶν εἰδῶλων τούτων καὶ τῶν βαιτύλων. Ὡς ἀπεικόνισιν τῆς ἐσθῆτος ἐθεώρησεν ἤδη τὸν κύλινδρον τῶν εἰδῶλων ἡ Williams (Gourنيا σ. 48).

Ὅτι γενικῶς τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τοῦ κατωτέρω τμήματος τῶν YM III καὶ ὑπομινωϊκῶν εἰδῶλων δὲν σχετίζεται πρὸς τὴν κιονολατρείαν ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ τὴν φυσιοκρατικὴν περίοδον τῆς μινωϊκῆς τέχνης (MM III - YM I) τὸ τμήμα τοῦτο ἀποδίδεται σαφῶς ὡς ἐσθῆς, οὐδέποτε δὲ ὡς κίων. Ὁ χαρακτῆρ τῆς ἐσθῆτος διατηρεῖται ἔτι ἐπὶ τῶν εἰδῶλων τοῦ Καρφίου, ἔνθα δηλοῦνται οἱ πόδες ἐξερχόμενοι ἐξ ἀνοιγμάτων τοῦ κυλίνδρου.

2. ΜΙΚΡΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ - ΕΙΔΩΛΙΑ ΕΠΙ ΣΚΕΥΩΝ - ΠΤΕΡΥΓΩΤΑ

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων δειγμάτων τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι καὶ πλαστικαὶ παραστάσεις μικρᾶς κλίμακος, ἅλλοτε μὲν ἀναπαράγουσαι τὸν μνημειώδη τύπον τῶν λατρευτικῶν εἰδῶλων, ἅλλοτε δὲ ἀποδίδουσαι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥτιον ἐλευθέρως τὴν ὑψωσιν τῶν χειρῶν. Κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν μικρῶν δειγμάτων, δέον νὰ εἶναι τις προσεκτικός, ἵνα μὴ συμπεριλάβῃ εἰς τὸν τύπον ἡμῶν εἰδῶλια ἄρρηκτα YM III καὶ ὑπομινωϊκῶν χρόνων, ὧν αἱ χεῖρες ἀδεξίως καὶ κατὰ παιδικὴν ἀντίληψιν δηλούμεναι παρέχουσι τὴν ἐντύπωσιν τῆς ὑψώσεως ἢ ἐκτάσεως χωρὶς νὰ καθιστῶσι βέβαιον ὅτι πρόθεσις τοῦ τεχνίτου ἦτο νὰ ἀπεικόνισῃ συγκεκριμένην χειρονομίαν. Τὰ μᾶλλον ἀσφαλῆ δείγματα ἐκ τῆς μικρᾶς πλαστικῆς εἶναι κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν τὰ ἀκόλουθα:

Μικρὸν μολύβδινον εἰδῶλιον ὑψοῦν τὰς χεῖρας (Πίν. Θ', εἰκ. 1 δεξιὰ) ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ Α. Evans ἐντὸς τοῦ Ν Δ διαμερίσματος μετὰ πεσσῶν τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου ἐν Κνωσῷ⁷⁰. Ἐν τῷ χώρῳ τούτῳ τοῦ ἀνακτόρου ὑποτίθεται ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφέως ὅτι εἶχεν ἰδρυθῇ μικρὸν ἱερὸν ὑπὸ τῶν καταλαβόντων τὸ οἶκημα κατὰ τοὺς ἑστίαιους χρόνους τοῦ βίου αὐτοῦ, ἐκείνων, οἵτινες ἰδρυσαν καὶ τὸν «βωμὸν τῶν φετῖχ» κατὰ τὸ ΒΔ ἄκρον αὐτοῦ. Τὸ διαμέρισμα τῶν πεσ-

⁷⁰) PM II σ. 540 εἰκ. 344α, The Tomb of the D. Axes σ. 74 - 5 εἰκ. 84. Τὸ εἰδῶλον τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου βλ. καὶ εἰς Zervos ἔ. ἀ. εἰκ. 769.

σῶν εἶχε πάντως καὶ πρότερον ἱερὸν χαρακτηῖρα χρησιμεῦον ὡς βάσις τοῦ ἀνωτέρου χώρου μετὰ κιόνων, ὅπου ἐτελεῖτο λατρεία καὶ ἐκ τοῦ ὁποίου εἶχον καταπέσει ὄρισμένα ΥΜ II β ἀντικείμενα (ρυτὸν πῆλινον βοοκεφαλῆς, ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον κλπ.) εὐρεθέντα παρὰ τὴν κλίμακα⁷¹. Κατὰ τὸν Ν. Πλάτωνα⁷² ἐγένετο χρησιμοποίησις τοῦ ἄνω δωματίου κατὰ τὴν περίοδον τῆς «ἀνακαταλήψεως» καὶ ἐκ τούτου προέρχεται καὶ τὸ μολύβδινον εἰδώλιον, ὅπερ εὐρέθη ἐπὶ τῶν λειψάνων τοῦ νοτίου τοίχου. Ἐντὸς παρακειμένης κρύπτης εὐρέθη βάσις διπλοῦ πελέκως καὶ τὸ λαμπρὸν ΜΜ III - ΥΜ I ρυτὸν ἐκ στεατίτου⁷³.

Τὸ εἰδώλιον, ἀναγόμενον ὑπὸ τοῦ Evans εἰς τὸν τύπον τῆς «δεομένης», ἔχει ὑψωμένας τὰς ὑποτυπώδεις χεῖρας. Ἡ ὅλη διάπλασις τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σώματος εἶναι ἄδρὰ καὶ ἀμελῆς. Φέρει ἐσθῆτα κωδωνόσχημον μετὰ ζώνης καὶ περιλαιμίου ἐνθυμίζοντος εἰδωλον ἐκ Γάζι. Ἡ ἐσθῆς καλύπτει τὰ στήθη, οἱ δὲ καρποὶ τῶν χειρῶν περιβάλλονται ὑπὸ ταινιῶν, αἵτινες βεβαίως δηλοῦσι ψέλια. Ταινία στέφει τὴν κεφαλὴν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐκτείνεται ἐπίμηκες φῶμα προβάλλον ἄνωθεν αὐτῆς. Ὁ Nilsson (MMR σ. 315) συμφωνῶν πρὸς τὸν Evans θεωρεῖ τοῦτο ὄφιν. Ὅτι πράγματι πρόκειται περὶ ὄφεως ἀποδεικνύεται ἐξ εἰδώλου ἐκ Γόρτυνος ἔχοντος ὄφιν εἰς ἀνάλογον θέσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Ἐκ τοῦ ρυθμοῦ ὁ Evans χρονολογεῖ τὸ εἰδώλιον κατὰ τὴν ἐσχάτην μινωϊκὴν ἐποχὴν καὶ παραβάλλων πρὸς τὴν θεὰν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ἀποκαλεῖ αὐτὸ «τραχὺν ἐκφυλισμὸν τῆς θεᾶς τῶν ὀφειών». Ὁ Val. Müller (Frühe Plastik σ. 42) λέγει ὅτι λόγῳ τῆς διατηρουμένης εἰσέτι κυρτότητος τοῦ κατωτέρου τμήματος τοῦ σώματος θὰ ἐπρωτίμα χρονολογίαν οὐχὶ τόσον χαμηλὴν, οἷα ἡ προτεινομένη ὑπὸ τοῦ Evans. Ἀλλ' ἡ ἀμελῆς καὶ σχεδὸν ἄρρυθμος διάπλασις δυσκόλως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τοὺς παλαιότερους τῆς ὑπομινωϊκῆς περιόδου χρόνους.

Ἄλλοτε δὲ εἰς ἀπεικονίζει τὴν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐντὸς ὁμοιώματος ναῖσκου (Πίν. Θ', εἰκ. 1 ἀριστερὰ) καὶ προέρχεται ἐκ τοῦ λεγομένου «Δωματίου τῆς Πηγῆς» παρὰ τὸν Ξενῶνα τῶν Κνωσιακῶν ἀνακτόρων⁷⁴. Ὁ ναῖσκος εἶναι στρογγύλος, θολωτός, ἔχει θύραν, ἥς λείπει τὸ θυροφύλλον, καὶ φέρει ἄνωθεν λαβὰς. Ὑπετέθη ὅτι παριστᾷ μικρὸν ἀγροτικὸν ἱερὸν. Ἡ θεὰ δὲν εἰκονίζεται ὁλόσωμος. Ἐχει μόνον κορμὸν ἐκφυόμενον ἐκ τοῦ δαπέδου. Οὕτω δηλοῦται συμβατικῶς

⁷¹) Tomb of the D. Axes σ. 87 - 8.

⁷²) Κρητικὰ Χρονικὰ Η' 1954 σ. 438.

⁷³) T. of D. Axes σ. 79 ἐξ. καὶ PM II σ. 540.

⁷⁴) PM II σ. 128 ἐξ. εἰκ. 63. Πβ. Pendlebury Arch. of Crete σ. 312.

ὅτι κάθεται, ὥς προκύπτει ἐκ τοῦ ἀναλόγου ναΐσκου τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη, ὅπου ἡ θεὰ εἰκονίζεται σαφῶς καθημένη. Ἡ θεὰ ὑποῖ τὰς χεῖρας, αἱ ὁποῖαι ἔχουσι στιχθῆ κατὰ τὸν καρπὸν καὶ τὴν παλάμην. Εἰς τὰ στίγματα τῶν παλαμῶν ἀποδίδει ἄνευ οὐδενὸς λόγου ὁ Evans ἱερὰν σημασίαν. Τὰ ἐπὶ τῶν καρπῶν θεωρεῖ σφραγιδολίθους καὶ τοῦτο εἶναι πιθανὸν βάσει τοῦ παραλλήλου τῆς θεᾶς τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων. Ὅτι πρόκειται περὶ παραστάσεως θεᾶς ἐν τῇ κατοικίᾳ αὐτῆς θεωρεῖ βέβαιον καὶ ὁ Val. Müller εἰς τὸ ἄρθρον Kultbild RE Suppl. 5, 1931 σ. 485.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Μετὰ τοῦ ναΐσκου εὐρέθη σειρὰ σαφῶς πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων καὶ δὴ χαρακτηριστικῶν κρατηριδίων. Ἐπειδὴ ὁ ναΐσκος φέρει γραπτῶς τὸ θέμα «octopus and pillar», ὅπερ θεωρεῖ ὁ ἀνακαλύψας μινωϊκὴν ἐπιβίωσιν, ἐχρονολογήθη ὑπ' αὐτοῦ ὑπερβολικῶς ὑψηλὰ μὲ κατώτατον ὅριον τὸ τέλος τοῦ IB' αἰῶνος. Καὶ ἐνταῦθα ἐβεβαιώθη ὅτι εἶχεν ἀσκηθῆ λατρεία καὶ πρὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου δεδομένου ὅτι ὁ ναΐσκος εὐρέθη ἄνωθεν YM I - II στρώματος περιλαμβάνοντος κύπελλα μετὰ τροφῶν καὶ θυμιατήρια (PM II σ. 128 εἰκ. 68).

Ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπανευρίσκεται ἐπὶ ὠρισμένων λατρευτικῶν ἀντικειμένων, συνδυαζομένου οὕτω τοῦ εἰδώλου τῆς θεότητος μετὰ τοῦ σκεύους τοῦ χρησιμεύοντος εἰς τὴν λατείαν αὐτῆς. Χαρακτηριστικὸν δεῖγμα εἶναι ὁ κέρονος ἐκ Κουρτῶν (Πίν. Θ', εἰκ. 3 δεξιά)⁷⁵. Οὗτος κατὰ τὸν δημοσιεύοντα Ξανθοῦδιδην εὐρέθη ὁμοῦ μετ' ἀγγείων τῆς «ἐσχάτης μυκηναϊκῆς περιόδου YM III» καὶ προέρχεται ἐξ ἑνὸς τῶν πολυαρίθμων μικρῶν τάφων τῶν Κουρτῶν. Τὸ σύνολον τῶν ἀγγείων εἶναι ἐν τούτοις πρωτογεωμετρικὸν καὶ σύγχρονος πρὸς αὐτὰ εἶναι ἄνευ ἀμφιβολίας ὁ κέρονος.

Τὸν κέρονον ἀποτελοῦσιν ἑξ μικρὰ ἀγγεῖα συγκοινωνοῦντα διὰ κοίλου δακτυλίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι προσκεκολλημένα. Ἐπὶ τοῦ δακτυλίου μετὰ τῶν ἀγγείων ἴστανται καὶ τρεῖς μικραὶ ἀνθρώπιναι μορφαὶ ἀδρῶς πεπλασμένοι. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας, ἡ δευτέρα ἔχει τὴν δεξιὰν χεῖρα ἐπὶ τοῦ στήθους, τὴν δὲ ἑτέραν, ἣτις νῦν ἐλλείπει, εἶχε πιθανῶς ὑψωμένην καὶ ἡ τρίτη ἥπτετο διὰ τῶν χειρῶν, ὧν σώζεται ἡ ἑτέρα, τῶν ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἀγγείων. Ὁ Nilsson⁷⁶ δέχεται ἐπίσης χρονολόγησιν κατὰ τοὺς ἐσχάτους μυκηναϊκοὺς χρόνους.

⁷⁵) BSA XII σ. 15 ἐξ. εἰκ. 3.

⁷⁶) MMR σ. 138. Ὁ Blinkenberg Lindos I σ. 331 χρονολογεῖ κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα.

Τὰς μορφὰς ἡρμήνευσεν ὁ Ξανθουδίδης βάσει ἑλληνικῶν παραλλήλων ὡς γυναικας μετεχούσας «κερνοφορίας» ἢ «κερνοφόρου ὀρχήματος» καὶ παραβάλλει πρὸς τὸν χορὸν τοῦ Παλαικάστρου, ἔνθα γυναῖκες βασιζόμεναι ἐπὶ ἀναλόγου δακτυλίου εἰκονίζονται χορεύουσαι.

Ὁ Λεβὶ ἀναδημοσιεύων τὸν κέρον τῶν Κουρτῶν⁷⁷ λέγει περὶ τῆς ὑψούσης τὰς χεῖρας ὅτι αὕτη ἀπεικονίζεται ἐν τῇ «μυκηναϊκῇ στάσει τῆς λατρείας». Ἐπειδὴ ὁ τύπος μάλιστα κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ εὐρημάτος τῶν Κουρτῶν παριστᾷ ἄνευ ἀμφιβολίας θεάν, εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἡ εἰκονιζομένη ἐν τῇ στάσει ταύτῃ εἶναι θεά. (Κατὰ τοὺς ὑστέρους χρόνους ὁ κέρονος σχετίζεται πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Μεγάλης Μητρός)⁷⁸. Αἱ ἄλλαι δύο μορφαὶ αἱ ἰστάμεναι ἐπὶ τοῦ δακτυλίου εἶναι πιθανῶς λάτρες, ὡς αἱ συνοδεύουσαι τὴν θεὰν τοῦ Ἱεροῦ τῶν Δ. Πελέκων⁷⁹. Ἀνάλογος εἶναι κέρονος μετὰ δύο κοτυλίσκων καὶ τεσσάρων εἰδωλίων προερχόμενος ἐκ τοῦ τάφου 5 τῆς νεκροπόλεως Πρασιῶν (Περατῆς), τῆς ἀνασκαπτομένης ὑπὸ τοῦ Σπ. Ἰακωβίδου (ΠΑΕ 1953 σ. 98 εἰκ. 10. Τὰ εἰδώλια τῆς εἰκ. 11 συνανήκουν, ὡς μὲ πληροφορεῖ ὁ κ. Ἰακωβίδης). Ἐπίσης ἀνάλογος εἶναι κέρονος ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Σπ. Μαρινάτου ἐν Δρήρῳ (ΒCH 1936 σ. 257 - 8 εἰκ. 22) δεικνύων τὴν κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ἐπιβίωσιν τοῦ τύπου.

Εἰδώλιον ἐν τῇ αὐτῇ στάσει ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ σκεύους ἐκ Καρφίου. Τὸ σκεῦος τοῦτο ἔχει δημοσιευθῇ εἰς BSA 1937 - 8 πίν. XXXV 6. (Πίν. Θ', εἰκ. 3 ἀριστερά). Προέρχεται ἐκ μικροῦ οἰκοδομήματος ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Μικρᾶς Κοπράνας, ὑπὸ δὲ τοῦ ἀνασκαφῶς περιγραφεται ὡς «κάλαθος μετὰ θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φερούσης κύπελλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς» (JHS 1938 σ. 236). Ἡ θεὰ εἶναι προσκεκολλημένη εἰς τὸ κέντρον καλάθου καὶ εἰκονίζεται ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω ὡς ἡ τοῦ ναῖσκου τῆς Κνωσοῦ. Τὸ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς πρᾶγμα φαίνεται ὅτι παριστᾷ μέγαν πόλον εὐρυνόμενον ἄνωθεν καὶ κοῖλον, πιθανάτα διὰ τὴν ἔνθεσιν λαμπάδος. Ἀνάλογον εἶναι κηροπήγιον ἐκ Κνωσοῦ παραλληλισθὲν πρὸς Αἰγυπτιακά⁸⁰, ὡς καὶ μεσομινωϊκὸν δοχεῖον μετὰ κεντρικοῦ ἀνθοσχήμου ὑποδοχῶς τῆς λαμπάδος

⁷⁷) Arkades σ. 617 - 8 εἰκ. 651.

⁷⁸) MMR σ. 450, 452.

⁷⁹) Συνδυασμὸς δοχείων καὶ ζωδίων καὶ ἐπὶ λατρευτικοῦ σκεύους ἐκ Κύπρου Dikaios A Guide to the Cyprus Museum πίν. III 9. Πβ. καὶ τὸ ἐξ Ἰαλυσσοῦ Furtwängler - Löschke Myk. Vasen 1886 VI, 35 XII.

⁸⁰) BSA VIII 1901 - 2 σ. 92 - 3 εἰκ. 52, 53. Πβ. καὶ BSA XXVIII σ. 293 εἰκ. 46, PM I σ. 578 εἰκ. 422 - 3.

ἐκ Σφουγγαρά⁸¹. Ὅτι ἡ εἰκονιζομένη μορφή εἶναι θεὰ ἐπιβεβαιούται ἐκ τῆς χειρονομίας καὶ τοῦ πόλου⁸². Τὸ σκεῦος ἀνήκει ὡς καὶ τὰ ἐκ Καρφίου εἰδῶλα εἰς τοὺς ὑπομινωϊκοὺς χρόνους.

Εἰς τὸν τύπον τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ὑπάγονται καὶ τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα ἀνήκοντα εἰς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους :

1. Εἰδῶλιον ἐκ Ζάκρου, ἄλλοτε ἐν τῇ Μονῇ Τοπλοῦ⁸³ μετὰ κυλινδρικοῦ κατωτέρω τμήματος, δακτυλίου κατὰ τὴν ὁσφὺν καὶ ὑψωμένων βραχιόνων. Κεφαλὴ καὶ χεῖρες ἐλλείπουσι. 2. Εἰδῶλιον ἐκ Φαιστοῦ (Πίν. Θ', εἰκ. 2, ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 1803) μετὰ κυλινδρικῆς ἐσθῆτος συγχεομένης πρὸς τὸν κορμὸν καὶ ὑψωμένων χειρῶν. Γραπτῶς δηλοῦνται ταινίαι καὶ ἐξάρτημα ἐπὶ τοῦ στήθους⁸⁴. 3. Εἰδῶλιον ἐκ τῆς δυτ. πτέρυγος τῆς Ἀγίας Τριάδος (Πίν. Θ', εἰκ. 2, ἀριθ. Μουσείου 1807) μετὰ κυλινδρικοῦ κορμοῦ, μαστῶν, ὑψωμένων χειρῶν καὶ πόλου⁸⁵. Μετὰ τὴν συμπλήρωσιν ἀνεδημοσιεύθη ὑπὸ τῆς Banti⁸⁶, ὑποστηρίζουσας, ὡς θὰ ἴδωμεν, τὴν ἐν Ἀγία Τριάδι παρουσίαν τοῦ τύπου⁸⁷.

Προφανῆς εἶναι ἡ σχέσις τῶν χρητικῶν μικρῶν εἰδωλίων τούτων πρὸς τὰ πτερυγωτὰ εἰδῶλια τῆς κυρίας Ἑλλάδος. Ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου⁸⁸ ἀνεπτύχθη ἡ ἄποψις ὅτι τὰ εἰδῶλια ταῦτα τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος (τοῦ τύπου Ψ) προέρχονται ἐκ τῆς ΥΜ ΙΙΙ θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Τὴν στάσιν, λέγει⁸⁹, ἐπανευρίσκομεν «εἰς ὁλόκληρον τὴν σειρὰν

⁸¹) Hall Sphoungaras σ 57 εἰκ. 29.

⁸²) Ἀνάλογον ἐπίθημα μορφῆς εἰς Bossert Altkreta 1923 σ. 103.

⁸³) Milano St. e Mat. σ. 115 εἰκ. 517. Mariani Antichità Cretesi Mon. Ant. VI σ. 170 εἰκ. 2 καὶ σ. 175. O V. Müller Frühe Plastik σ. 60 τὸ κατατάσσει εἰς τὴν παλαιότεραν βαθμίδα τῆς ἀρχαϊκῆς ἑλληνικῆς πλαστικῆς λόγῳ ὀρισμένων διαφορῶν ἀπὸ τοῦ μινωϊκοῦ τύπου, αἵτινες ὅμως εἶναι λίαν ἀμφίβολοι. Οὕτω πιστεύει ὅτι τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ εἰδῶλου ἀποτελεῖ πῶμα διὰ τὸ κατώτερον χρησιμοποιούμενον ὡς ἀγγεῖον. Πιστεύω ὅτι πρόκειται περὶ παρερμηνείας τοῦ τρόπου κατασκευῆς τοῦ εἰδῶλου, λόγῳ ἀποκολλήσεως τῶν δύο τεμαχίων, ἐξ ὧν συνετίθετο. Ἡ μικρότης τῶν βραχιόνων ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι δὲν σώζονται πλήρως.

⁸⁴) Mon. Ant. XII 1902 σ. 123 εἰκ. 52, 5 καὶ σ. 121, ὅπου παρατηρεῖται ὅτι ἐπὶ τῆς ὁμάδος ταύτης εἰδωλίων ἐκ Φαιστοῦ συχνότερον ἢ θεὰ ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας.

⁸⁵) Αὐτ. XIII πίν. XI 2, Milano εἰκ. III σ. 115 εἰκ. 514, ὅπου ἀνακριβῶς ὡς τόπος προελεύσεως ἀναγράφεται ἡ Φαιστός.

⁸⁶) Annuario 1941 - 3 σ. 21 εἰκ. 8 c. Ἐν σ. 20 τοῦτο περιγράφεται μετὰ τὴν ΥΜ Ι εἰδωλίων τῶν εἰκ. 6, 7. Ἀλλὰ πιθανώτερον εἶναι ΥΜ ΙΙΙ β. Αἱ ἀκριβεῖς συνθήκαι εὐρέσεως δὲν εἶναι γνωσταί.

⁸⁷) Αὐτ. σ. 40, σ. 52.

⁸⁸) AE 1927 - 8 σ. 7 ἐξ.

⁸⁹) Αὐτ. σ. 20.

τῶν μυκηναϊκῶν περυγῶτων εἰδωλίων, τὰ ὅποια ὅμως, νομίζω, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ περαιτέρω σχηματοποιήσεις τοῦ τύπου τῆς μινωϊκῆς θεᾶς μετὰ τῶν ὑψωμένων χειρῶν». Ὁ αὐτὸς⁹⁰ παραθέτει πίνακα εἰκονογραφοῦντα τὴν πορείαν τῆς σχηματοποιήσεως. Τὰ προσαγόμενα παραδείγματα εἶναι τὸ εἶδωλον τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων ἐν Κνωσῶ, τὰ μνημονευθέντα εἰδώλια ἐκ Ζάκρου καὶ Φαιστοῦ καὶ περυγιόσχημον ἐκ Θηβῶν⁹¹.

Ἡ ἄποψις αὕτη εἶναι πιθανωτάτη, διαθέτομεν δὲ σήμερον ἐν ἐπὶ πλέον ἐπιχείρημα ὑπὲρ αὐτῆς: τὴν ἐξέλιξιν τοῦ τύπου τῆς ἐφίππου θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, τοῦ ὁποίου δείγματα ἐκ Κρήτης καὶ Μιδέας μνημονεύονται κατωτέρω, εἰς τὸν τύπον τῆς ἐφίππου περυγιόσχημον. Οὗτος ἀντιπροσωπεύεται δι' εἰδωλίου τῆς Συλλογῆς Σταθίου⁹², ἀπεικονίζοντος γυναικεῖαν μορφήν γυμνὴν μετὰ πόλου καὶ ἱππεύουσσαν κατὰ γυναικεῖον τρόπον. Τὸ εἰδῶλιον χρονολογεῖται κατὰ τὸν δημοσιεύσαντα μετὰ τὸ ἸΓ' καὶ IB' αἰῶνος⁹³.

Ὁ Val. Müller (Frühe Plastik 1929 σ. 55 - 59) ἀνήγαγε τὸν τύπον τῶν περυγῶτων μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, τὸν ὅποιον χαρακτηρίζει ὡς μνηοειδῆ, εἰς τὸ νεῦμα τῶν ὑψωμένων χειρῶν. Παρατηρεῖ ὅτι τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια διαφέρουσι τῶν κρητικῶν κατὰ τὸ ὅτι εἰς αὐτὰ ὑπερσχύει τὸ ἀνώτερον μέρος καὶ οὐχὶ ἡ κυλινδρική βάσις, ἥτις πάντως ἐνθυμίζει ἐνίοτε τὰς κωδωνοειδεῖς βάσεις τῶν κρητικῶν εἰδωλίων, ἐπηρεασθεῖσα πιθανῶς ἐξ αὐτῶν. Διαφορὰς περαιτέρω εὐρίσκει καὶ εἰς τὴν γραπτὴν διακόσμησιν. Λόγω τῆς ἀπουσίας προδρομῶν τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων ἐν Ἑλλάδι ἀποκλίνει πρὸς τὴν ἐκ Βορρᾶ καὶ δὴ ἐκ τῆς «Vattina Kultur» τῆς χαλκῆς ἐποχῆς τῆς Σερβίας καταγωγὴν τούτων. Ἀλλ' ὡς αὐτὸς ὁ Val. Müller παρατηρεῖ ἡ παλαιότης τούτων ἔναντι τῶν μυκηναϊκῶν δὲν εἶναι ἀποδεδειγμένη. Σημειωτέον ὅτι κίνησις ἑλληνικῶν φυλῶν ἐκ Βορρᾶ, ἣν ὑπαινίσσεται ὁ V. Müller, δὲν παρατηρεῖται κατὰ τοὺς χρόνους ἐμφανίσεως τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων. Ἡ μείωσις ἀφ' ἑτέρου τοῦ ὄγκου τῆς κυλινδρικῆς βάσεως ἦτο φυσικὴ εἰς τὰ μικρὰς κλίμακος εἰδώλια καὶ ἐπομένως δὲν ἀποτελεῖ οὐσιώδη διαφοράν.

Τὸ ζήτημα τῆς καταγωγῆς τῶν περυγιόσχημων ἐκ τῆς μινωϊκῆς θεᾶς συνδέεται καὶ πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦ θείου ἢ ἀνθρωπίνου χαρακτῆρος τούτων. Ἐναντίον τῆς τάσεως ἀρνήσεως τοῦ θείου χαρακτῆ-

⁹⁰) Αὐτ. εἰκ. 8 α·δ.

⁹¹) Ἀρχ. Δελτ. 1917 σ. 163 εἰκ. 121,2.

⁹²) Studies presented to D. M. Robinson σ. 108 ἐξ. πίν. 4 α, β.

⁹³) Αὐτ. σ. 116.

ρος τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων ἐτάχθη ὁ Μαρινάτος⁹⁴. Ὁ Nilsson⁹⁵ λέγει ὅτι τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια (ἅτινα προέρχονται κυρίως ἐκ τάφων) δέον νὰ θεωρῶνται ἁπλῶς ὡς δῶρα πρὸς τοὺς νεκρούς, ἀναφέρει δὲ παλαιὰν ἄποψιν τοῦ Max Mayer⁹⁶, καθ' ἣν ἡ ἰσχυρὰ ἐναλλαγή τῶν τύπων τῶν εἰδωλίων εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν ἐρμηνείαν αὐτῶν ὡς παραστάσεων θεᾶς. Ἀλλαχοῦ⁹⁷ λέγει ὅτι τὰ εἰδώλια τὰ εὐρισκόμενα ἐν ἱεροῖς εἶναι ἀναθηματικοῦ χαρακτῆρος, τὰ δὲ ἐν τάφοις σκοπὸν εἶχον τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ νεκροῦ⁹⁸. Ὁ Τσουντας⁹⁹ θεωρεῖ ἅπαντα τὰ εἰδώλια ἀπεικονίσεις θεότητος, ἀμφιβάλλει δὲ μόνον ἂν αὕτη εἶναι μία ἢ περισσότεραι, προτείνων ὡς διακριτικὸν τὴν ὑπαρξιν ἢ μὴ στεφάνης ἐπὶ τῆς κόμης, ἥτις πιθανῶς ὑποδεικνύει λατρείαν μείζονος θεᾶς, ἴσως Ἡρας, καὶ ἐτέρας νεωτέρας. Γῆν παρουσίαν τῶν εἰδωλίων ἐν τοῖς τάφοις ἐξηγεῖ ἐκ τῆς γενικῆς τάσεως ὅπως ὁ νεκρὸς παραλαμβάνη μεθ' ἑαυτοῦ πᾶν χρήσιμον. Ὁ Persson¹⁰⁰ θεωρεῖ τὰ εἰδώλια ὑποκατάστατα συζύγων, παλλακίδων καὶ ὑπηρετριῶν, συνεχίζοντα τρόπον τινὰ τὴν παράδοσιν τῆς ἰουσίας τῆς συζύγου ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀνδρὸς (ἥτις ὅμως εἶναι ἀβεβαία ἐν Ἑλλάδι), παραβάλλει δὲ πρὸς τὰ αἰγυπτιακὰ ushebtī. Ὁ Blegen¹⁰¹ ἐρμηνεύει τὰ εἰδώλια ὡς παιδικὰ ἀθύρματα ἢ τροφούς, βασιζόμενος ἐπὶ τοῦ ὅτι, ὡς πιστεύει, ταῦτα εὐρίσκονται συνήθως μετὰ παιδικῶν ὀστέων. Ὁ Picard¹⁰² θεωρεῖ ἀναμφισβήτητον τὴν θείαν ἰδιότητα τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων βάσει κυρίως τῆς ἀνευρέσεως τοιούτων ἐντὸς ἱερῶν. Τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια ἐξήτασε καὶ ὁ Μυλωνᾶς¹⁰³. Παρατηρῶν ὅτι τὰ εἰδώλια εἶναι μόνον γυ-

⁹⁴) AE 1927 - 8 σ. 20 σημ. 5.

⁹⁵) GGR 1941 I σ. 266.

⁹⁶) Arch. Jahrb. VII 1892 σ. 196 ἐξ.

⁹⁷) MMR σ. 303 ἐξ.

⁹⁸) Αὐτ. σ. 307 - 8.

⁹⁹) AE 1888 σ. 168 ἐξ.

¹⁰⁰) Royal Tombs at Dendra σ. 89, New Tombs σ. 33.

¹⁰¹) Prosymna σ. 256.

¹⁰²) Religions préhelléniques σ. 246-7. Τὰ μυκηναϊκὰ εἰδώλια θεωρεῖ ὁ Picard παραστάσεις τῆς θεᾶς μητρὸς, τὰς δὲ πτέρυγας αὐτῶν θεωρεῖ ἐμβρυώδεις χεῖρας καὶ παραλληλίζει πρὸς τὰ ἐκ Κνωσοῦ εἰδωλα AE 1937 σ. 69.

¹⁰³) Γέρας Κεραμοπούλλου 1953 σ. 47 · 8, Ἑπετ. Φιλ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 1954 · 5 σ. 139 ἐξ. Πβ. καὶ AJA 1937 σ. 237. Πβ. Mylonas εἰς The Aegean and the Near East, Studies presented to H. Goldman 1959 σ. 119-21: Τὰς ἱεπευούσας καὶ ὑποούσας τὰς χεῖρας μορφὰς ἐξ Ἀγίας Τριάδος, Δενδρῶν, Μυκηνῶν θεωρεῖ θεάς, ὡς καὶ γενικῶς τὰ εἰδώλια τοῦ τύπου Ψ, ἅτινα ἀνάγει εἰς τὴν ὑποῦσαν τὰς χεῖρας μινωϊκὴν θεάν, παρατηρῶν μόνον ὅτι ἐλλειπουσιν οἱ συνδετικοὶ κρίκοι. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἐπὶ θρόνου εἰδώλιον τύπου Ψ αὐτ. πίν. XIII, παριστῶν ἀσφαλῶς θεάν.

ναικεῖα καὶ ὅτι οἱ Μυκηναῖοι δὲν ἐπίστευον εἰς διαρκῆ ἐπιβίωσιν τοῦ νεκροῦ, ἀρνεῖται τὴν ἐρμηνείαν αὐτῶν ὡς *ushebtī* καὶ θεωρεῖ τὰ μὲν εἰδῶλια τοῦ τύπου Ψ ὡς θεᾶς εὐλογούσας, δεχόμενος καὶ τὴν καταγωγὴν τούτων ἐκ τῆς μινωϊκῆς θεᾶς, τὰ δὲ τοῦ τύπου Φ ὡς «θείας τροφούς», κουροτρόφους, συνοδευούσας τὰ παιδιά μέχρι τοῦ Ἄδου. Ὁ Kunze¹⁰⁴ λέγει ὅτι δὲν εἶναι βάσιμος ἡ ἄποψις τοῦ Nilsson ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν εἰδωλίων εἶναι θνηταί. Ὁ Levi¹⁰⁵ φρονεῖ ὅτι τὰ μνηνοειδῆ εἰδῶλια παριστῶσι τὴν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐν τῇ στάσει τῆς ἀποδοχῆς λατρείας βάσει τοῦ ναῖσκου ἐκ Κνωσοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπεικονίζεται εἰδῶλον στενῶς συνδεδεμένον πρὸς τὸν τύπον τοῦτον.

Ἡ ἄποψις αὕτη, ἣτις συμπίπτει πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου παλαιότερον ἀναπτυχθεῖσαν, εἶναι κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν ἡ ὀρθή. Ἡ ἄποψις τοῦ Nilsson ὅτι τὰ εἰδῶλια εἶναι ἀπλῶς νεκρικὰ δῶρα δὲν ἀποτελεῖ ἐρμηνείαν τῆς σημασίας αὐτῶν, διότι δὲν ἐξηγεῖ διατὶ προσεφέροντο τοιαῦτα εἰδῶλια. Καὶ ἡ ἄποψις περὶ *ushebtī* εἶναι ἀβάσιμος, ὅχι μόνον διότι τὰ εἰδῶλια εἶναι συνήθως γυναικεῖα, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ δοξασία περὶ καλλιεργείας τῶν ἀγρῶν τοῦ Ὀσίριδος ὑπὸ τῶν νεκρῶν (οὓς ἀντικαθιστῶσι τὰ εἰδῶλια) εἶναι καθαρῶς αἰγυπτιακή. Ἡ ἄποψις περὶ ἀθυρμάτων ἀποκλείεται λόγῳ τῆς παρουσίας ὁμοίων εἰδωλίων ἐντὸς ἱερῶν ἐν Δελφοῖς¹⁰⁶, Ἀσίνῃ¹⁰⁷, Μπερμπάτι¹⁰⁸. Διὰ δὲ τὴν θεωρίαν τῶν «θειῶν τροφῶν» δὲν ὑπάρχουσιν ἐνδείξεις. Διότι «κουροτρόφος» εἶναι ἡ θεὰ ἡ τρέφουσα τὸ θεῖον βρέφος. Οὐδὲν δεικνύει ὅτι αὕτη ἐθεωρεῖτο καὶ τροφὸς παντὸς βρέφους. Τὰ εἰδῶλια τὰ προσαγόμενα ὑπὸ τοῦ Μυλωνᾶ ὡς παραστάσεις τροφῶν¹⁰⁹ μετὰ βρέφους, δημιουργοῦσι, ἐπειδὴ αἱ γυναῖκες εἶναι δύο, ὑπόνοιαν ὅτι δὲν πρόκειται περὶ τροφῶν. Ἡ παρατήρησις περὶ ἐναλλαγῆς τῶν τύπων τῶν εἰδωλίων δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα, ὡς παρετήρησεν ἤδη ὁ Μυλωνᾶς¹¹⁰. Τὸ γενικῶς θῆλυ φύλον τῶν εἰδωλίων καὶ ὁ συγχὰ φερόμενος πόλος ἀποτελοῦσιν ἐνδείξεις ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς. Καὶ τὰ μὲν εἰδῶλια τύπου Ψ προῆλθον ἐκ τῆς μινωϊκῆς θεᾶς μεθ'

¹⁰⁴) Antike und Abendland II 1946 σ. 99 σημ. 8.

¹⁰⁵) Studies presented to D. M. Robinson σ. 115.

¹⁰⁶) *De m' angel Fouilles de Delphes II: 3 Le sanctuaire d'Athéna Pronaia* σ. 5 - 36.

¹⁰⁷) Frödin - Persson *Asine* σ. 308 - 310 εἰκ. 212, Nilsson MMR εἰκ. 32.

¹⁰⁸) Nilsson MMR σ. 115 - 6.

¹⁰⁹) Ἐπ. Φιλ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν 1954 - 5 σ. 150.

¹¹⁰) Αὐτ. σ. 148. Εἰς συγγενῇ τύπον ἀνήκει τὸ ἐκ Σκοπέλου εἰδῶλιον Κρητ. Χρον. Γ' 1949 πίν. ΙΓ' εἰκ. 2.

ὑψωμένων χειρῶν, τὰ δὲ τύπου Φ ἐκ δειγμάτων, ἐνθα ἡ θεὰ ἔκαμπτε τὰς χεῖρας πρὸ ἢ ἐπὶ τοῦ στήθους, ὥς τὰ εἰδώλια τῶν θηλειῶν ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων καὶ τὸ ἐκ Γάζι κατωτέρω ἐξεταζόμενον εἰδῶλον τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη. Πράγματι τὰ εἰδώλια τοῦ τύπου τούτου ἔχουσιν ἐνίοτε τοὺς βραχίονας δεδηλωμένους γραπτῶς ἢ πλαστικῶς ὥς κεκλεισμένους πρὸ τοῦ στήθους¹¹¹. Ἡ παρουσία αὐτῶν ἐν τάφοις — οὐχὶ μόνον παιδικοῖς — ἔχει τὴν αὐτὴν σημασίαν, οἷαν ἡ ἀπεικόνισις θεότητος μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ κρητικῶν σαρκοφάγων, ὥς ἡ ἐκ Βάθειας καὶ Μιλάτου. Εἶναι ἰδιαιτέρως ἄξιον προσοχῆς ὅτι ἡ διάδοσις τῶν εἰδωλίων τοῦ τύπου Ψ ἄρχεται συγχρόνως περιῖπου πρὸς τὴν τῶν ὑστερομινωϊκῶν εἰδῶλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἥτοι κατὰ τοὺς Μυκ. III β χρόνους¹¹².

Ἡ μόνη δυσκολία διὰ τὴν σύνδεσιν τῶν περυγιοσχήμεων πρὸς τὴν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι ἡ σπανιότης τούτων ἐν Κρῆτῃ καὶ ἀντιστοίχως ἡ σπανιότης εἰδῶλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, ὥς τὰ κρητικά, ἐν τῇ μυκηναϊκῇ Ἑλλάδι. Ἐν Κρῆτῃ περυγιοσχημα προῆλθον ἐκ Φαιστοῦ¹¹³ θεωρηθέντα ὑπὸ τοῦ Nilsson¹¹⁴ ὥς μυκηναϊκὰ εἰσαγωγαί, ἐπίσης δὲ ἐκ Τυλίσου καὶ ἐκ τῶν νεκροπόλεων τοῦ Μεραμβέλλου¹¹⁵. Ταῦτα χρονολογοῦνται κατὰ τοὺς ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκοὺς χρόνους. Ἰδιαιτέρως ἀξιόλογος δέον νὰ θεωρηθῇ ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη γενομένη ἀνακάλυψις περυγιοσχήμεων εἰδωλίων ὑπομινωϊκῶν ἢ πρωτογεωμετρικῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Γόρτυνος. Ταῦτα χαρακτηρίζονται ὑπὸ τοῦ ἀνασκαφῆως ὥς ἀναθηματικά¹¹⁶. Εἰδῶλα μεγάλης κλίμακος ἀπεικονίζοντα θεὰς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν δὲν ἔχουσιν εὐρεθῇ μέχρι σήμερον ἐν Ἑλλάδι, ἀλλ' ὁ τύπος δὲν ἦτο ἄγνωστος^{116 α}, ὥς δεικνύουσι τὰ πλακίδια τῆς Μιδέας καὶ ὠρισμένοι σφραγιδόλιθοι, περὶ ὧν κατωτέρω. Ἐκ τῶν ΥΕ I - II δειγμάτων τούτων ἡδύνατο νὰ προέλθῃ κατὰ τοὺς ΥΕ III χρόνους ὁ πλαστικὸς σχηματικὸς τύπος τῶν περυγιοσχήμεων. Δυνάμεθα ἐπίσης νὰ υποθέσωμεν ὅτι διεπλάσθη μὲν

¹¹¹) Furumark The Chronology of Myc. Pottery σ. 86. Κατὰ τὸν Matz Götterssch. und Kultbild σ. 14 - 5 τὰ τοῦ τύπου Φ προῆλθον ἐκ πασαστάσεων μορφῶν ἔχουσιν τὰς χεῖρας εἰς τὴν ὁσφύν.

¹¹²) Furumark ἔ. ἀ. σ. 88 - 9

¹¹³) Ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 1780, 1781, 1789, 3554.

¹¹⁴) Κρητικά Χρονικά Γ' σ. 13.

¹¹⁵) H. V. Effenterre Mirabello Nécropoles Ét. Crét. VIII πίν. XXXIX. Τὸ ἐκ Τυλίσου δεῖγμα φέρει ἀριθμὸν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου 7283.

¹¹⁶) D. Levi Scavi del 1954 sull' Acropoli di Gortyna Annuario XXXIII - IV 1955 - 6 εἰκ. 37.

^{116α}) Βλ. καὶ κατωτέρω σημ. 127.

ὁ τύπος τῶν περυγιοσχήμων ἐν Κρήτῃ ἐκ τῶν ΥΜ ΙΙΙ εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, διεδόθη δὲ καὶ ἐπέδωσεν ἔκτος τῆς Κρήτης.

Ὡς παραλλαγή τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐθεωρήθη ὑπὸ τῆς Banti¹¹⁷ μορφὴ δις εἰκονιζομένη ἐπὶ ΥΜ ΙΙΙ μητρῶν σχιστολίθου ἐκ Σητείας¹¹⁸. Αἱ δύο παραστάσεις τῆς θεᾶς εἶναι λίαν ὅμοιοι. Εἰς ἀμφοτέρας αὕτη φέρει κάλυμμα πλατυνόμενον ἄνω καὶ κοσμούμενον διὰ μικρῶν δίσκων. Κατὰ τὸν Ξανθοῦδιδην¹¹⁹ ἡ θεὰ φέρει ὀδοντωτὸν διάδημα. Τὰ διαδήματα τῶν εἰδώλων ἐκ Γόρτυνος καὶ τοῦ ἐκ Γάζι εἰδώλου τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη ἐπιβεβαιοῦσι κατὰ τινὰ τρόπον τὴν ἄποψιν ταύτην, καίτοι ἐπὶ τῆς μορφῆς τῆς Σητείας αἱ λεπτομέρειαι αὗται δηλοῦνται λίαν ἀσαφῶς. Πλουσίαν κόσμησιν φέρει τὸ κατώτερον τμήμα τῆς ἐσθῆτος, ὅπερ νοεῖται ἔχον τὴν συνήθη κυλινδρικήν διάπλασιν. Ἡ ἄποψις τοῦ Ξανθοῦδίδου ὅτι αἱ θεαὶ ἴστανται ἐπὶ βάθρων δὲν εἶναι ὀρθή. Πρόκειται ἀπλῶς περὶ τῆς χοάνης, διὰ τῆς ὁποίας ἐχύνετο τὸ μέταλλον ἢ ἡ ὑελόμαζα εἰς τὸν τύπον. Μία ἐκ τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν φέρει διὰ τῶν χειρῶν διπλοῦς πελέκεις, ἡ δὲ ἑτέρα πιθανῶς κωδίας μήκωνος. Εἶναι πιθανὸν ὅτι αἱ παραστάσεις ἀπεικονίζουσι πῆλινα εἰδῶλα ἢ ὅτι τοῦλάχιστον ὁ τεχνίτης ἐνεπνεύσθη ἐξ εἰδώλων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ δήλωσις τοῦ κυλινδρικοῦ κατωτέρου τμήματος καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς διακόσμησης, ἣτις μιμεῖται γραπτὴν διακόσμησιν, ὥς τὸ ΥΜ ΙΙΙ θέμα πλέγματος ἐξ ὁμάδων λοξῶν γραμμῶν. Ἡ διάπλασις τοῦ προσώπου, τοῦ κορμοῦ, τῶν ἀγκῶνων ὑπομνησκει τὰ γνωστὰ μεγάλα εἰδῶλα. Παρὰ τὰς ὁμοιότητας ταύτας δὲν δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν τὴν στάσιν τῶν μορφῶν τῆς Σητείας πρὸς τὴν χειρονομίαν τῶν ἄλλων εἰδώλων ὥς πιστεύει ἡ Banti. Αὗται ὑψοῦσι τὰς χεῖρας φέρουσαι σαφῶς δι' αὐτῶν τὰ σύμβολα καὶ ἐπομένως δὲν ποιοῦσι τὴν καθαρὰν χειρονομίαν, ἣν βλέπομεν ἐπὶ τῶν λοιπῶν δειγμάτων. Σύμβολα, συγκεκριμένως ὄφεις, ὑπάρχουσι καὶ ἐπὶ τῶν χειρῶν τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν καὶ τῆς Γόρτυνος, ἀλλὰ ταῦτα δὲν κρατοῦνται ὑπὸ τῶν χειρῶν, αἵτινες παραμένουσι τεταμέναι καὶ ἐλεύθεραι. Ἡ ἐλευθερία αὕτη τῶν ἄκρων χειρῶν ἀποτελεῖ βασικὸν γνώρισμα τῆς χειρονομίας. Ὁ Nilsson πραγματευόμενος τὰς μήτρας τῆς Σητείας¹²⁰ περὶ μὲν τῆς μορφῆς τῆς φερούσης μήκωνας λέγει ὅτι

¹¹⁷) Divinità Femminili σ. 11.

¹¹⁸) Ξανθοῦδίδης ΑΕ 1900 σ. 26 ἐξ. πίν. 3 - 4. Καλαὶ ὀπαικονίσεις εἰς Zervos ἔ. ἀ. εἰκ. 744 - 5.

¹¹⁹) Ἔ. ἀ. σ. 27.

¹²⁰) MMR σ. 282.

εἶναι ἡ εἰκονιζομένη ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηναίων, ἣτις ὑποῖ μήκωνας, τὴν δὲ ἐτέραν θεωρεῖ ἰέρειαν ἢ θεάν¹²¹. "Οτι ἀμφοτέραι εἶναι θεαὶ βεβαιοῦται, νομίζω, ἐκ τῶν ἀναλογιῶν πρὸς τὰ μεγάλα εἶδωλα.

3. ΠΙΘΑΝΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Ὡρισμένα τμήματα εἰδωλίων προερχόμενα ἐκ τυχαίων εὐρημάτων ἀνήκουσι πιθανῶς εἰς τὸν τύπον τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Κεφαλὴ ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ (Πίν. Ι', εἰκ. 3)¹²²: Αὕτη ἀνήκει πιθανῶς εἰς μέγα εἶδωλον ὅμοιον πρὸς τὰ ἐκ Πριναῖ, Καρφίου καὶ ἐκ Γάζι. Ἡ διάπλασις τοῦ προσώπου χαρακτηρίζεται κυρίως ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς καὶ πλατείας ρινός. Οἱ ὀφθαλμοὶ εὐρίσκονται κατώτερον ἢ ἐπὶ τῶν ἄλλων δειγμάτων. Ὁ δημοσιεύσας¹²³ ἐκφράζων ἀμφιβολίαν περὶ τῆς χρονολογίας λέγει ὅτι τὴν ἐλληνικότητα τοῦ ἔργου βεβαιοῖ ἡ ταυτότης πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τῶν εἰδῶλων τοῦ Πριναῖ, παραβάλλει δὲ καὶ πρὸς ἓν πρωτοελληνικὸν εἶδωλον¹²⁴ ἐκ δυτικῆς Κρήτης εὐρισκόμενον εἰς τὸ Ashmolean Museum. Ἀλλὰ τὰ εἶδωλα ἐκ Πριναῖ ἀπεδείχθησαν, ὥς εἶδομεν, ὑπομινωϊκά, ἡ δὲ ὁμοιότης πρὸς τὸ εἶδωλον τῆς Ὀξφόρδης δὲν εἶναι μεγάλη. Εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν ἀνήγαγε τὴν κεφαλὴν ὁ Pendlebury¹²⁵.

Νῦν ἔχομεν διὰ τὴν ἀσφαλεστέραν χρονολόγησιν τῆς κεφαλῆς τὰ ἀποτελέσματα ἐρεῶνς ἐνεργηθείσης τὸ 1947 ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου Ν. Πλάτωνος εἰς τὸν χώρον τοῦ εὐρήματος (Κρητ. Χρον. Ε' 1951 σ. 98-102) καὶ διὰ τῆς ὁποίας διεπιστώθη ἡ αὐτόθι ὑπαρξίς ἐκτεταμένου πρωτογεωμετρικοῦ συνοικισμοῦ ἐπιβιούντος καὶ εἰς τὴν παλαιότεραν γεωμετρικὴν φάσιν. Οὕτω, κατὰ τὸν Ν. Πλάτωνα, «δύναται νὰ θεωρηθῇ πλέον βεβαία ἡ χρονολόγησις τῆς κεφαλῆς εἰδώλου ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, εἰς ἣν ἀνήκουσι καὶ τὰ ἀναλόγου τύπου εἶδωλα ἐκ Πριναῖ». (Τὴν περίοδον αὐτὴν θεωρεῖ ὁ ἐρευνητής, συμφώνως πρὸς τὸν Pendlebury, παράλληλον πρὸς τὸν ὑπομινωϊκὸν πολιτισμὸν τῶν μᾶλλον ἀπομεμονωμένων περιοχῶν, ὥς τὸ Καρφί). Ἡ ἀκριβὴς θέσις τοῦ ἱεροῦ δὲν ἐταυτίσθη, μὴ ἐπεκταθείσης τῆς ἐρεῦνης, ἣτις ἀπέβλεπε κυρίως εἰς τὴν μελέτην τοῦ αὐτόθι ΜΜ Ι Ἱεροῦ Κορυφῆς.

¹²¹) Αὐτ. σ. 225.

¹²²) L e v i Arkades εἰκ. 650 α.

¹²³) Αὐτ. σ. 619.

¹²⁴) A J A 1901 σ. 382 εἰκ. 9.

¹²⁵) Achaeol. of Crete σ. 312.

Μέλη εἰδωλίων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη: Ταῦτα ἀποτελοῦσι σύνολον ἀγορασθὲν ταυτοχρόνως ὑπὸ τοῦ συλλογέως καὶ προερχόμενον ἐξ Ἀμαρίου. Τοῦτο περιλαμβάνει τὰ κάτωθι:

1. Κεφαλὴ εἰδωλίου ὕψ. 0,13 μ. (Πίν. Ι', εἰκ. 1 δεξιὰ). Φέρει κωνικὴν τιάραν διαιρουμένην εἰς ὀριζοντίας ταινίας. Ἐπὶ τῆς ἔμπροσθεν καὶ ὀπισθεν ἐπιφανείας τῆς τιάρας δηλοῦται κάθετος ἐγκοπὴ δημιουργηθεῖσα ἐκ τῆς ἀποκολλήσεως ταινιοειδοῦς φύματος. (Ἀναλόγους ταινίας ἔχουσι καὶ αἱ τιάραι τῶν ἐξετασθέντων εἰδώλων ἐκ Γ' ὄρτυνος). Ὅπισθεν καταπίπτουσιν ἡμικυκλικοὶ πλόκαμοι. Τὰ ὧτα εἶναι μεγάλα, ἡ ρὶς μικρά, τὰ δὲ χεῖλη ὥς ἐν Καρφίῳ σχηματίζουσιν ἡμικύκλιον. Ἰχνη φαιᾶς χρώσεως παρατηροῦνται ἐπὶ τοῦ προσώπου, ὥς ἐπὶ εἰδώλου ἐκ Πρινιαῖ καὶ ἑτέρου ἐκ Γάζι. Ἐπομένως δὲν τηρεῖται ἡ συμβατική δῆλωσις τοῦ γυναικείου φύλου διὰ λευκοῦ χρώματος καὶ τοῦ ἀνδρικοῦ δι' ἐρυθροῦ.

2. Κεφαλὴ ὁμοίου εἰδώλου ὕψ. 0,11 μ. (Πίν. Ι', εἰκ. 1 ἀριστερά). Ἡ ρὶς εἶναι μεγάλη, τὸ δὲ στόμα δὲν δηλοῦται. Φέρει στεφάνην καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τέσσαρας πλοκάμους ἀνορθομένους, ὥς ἐπὶ τοῦ εἰδώλου ἐκ Γάζι ἀριθ. 9307. Πηλός, χρῶσις, ὀξειδωσις ὥς τοῦ προηγούμενου.

3. Περιστερὰ μήκους 0,85 μ. ἀνάλογος πρὸς τὰς ἐκ Γουρνιῶν καὶ Παλαικάστρου¹²⁸. Φαίνεται ὅτι ἦτο προσηλωμένη πού, πιθανῶς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς εἰδώλου, διότι ἔχει μικρὰν ὀπὴν κάτωθεν.

4. Δύο ἄκραι χεῖρες μήκους 8 ἐκ. περίπου τεταμέναι καὶ τμήμα πῆχως μετὰ τεταμένης ἄκρας χειρός, ἐπὶ τῆς ὁποίας κάθεται περιστερὰ. (Πίν. Ι', εἰκ. 2). Χρῶσις μέλαινα. Τῆς περιστερᾶς λείπει ἡ κεφαλὴ. Ἡ χεὶρ αὕτη φαίνεται ὁμοία πρὸς τὰς κεφαλὰς τῶν εἰδωλίων κατὰ τὸν πηλὸν καὶ τὴν χρῶσιν. Αἱ ἄλλαι δύο εἶναι δυσανάλογοι πρὸς αὐτὰς καὶ ἐκ πηλοῦ μᾶλλον ἀκαθάρτου.

5. Δύο εἰδώλια γυναικεῖα μετὰ χειρῶν καμπτομένων πρὸ τοῦ στήθους καὶ κωδωνοσχήμων ἐσθῆτων, ὕψ. περίπου 10 ἐκ. Ἰχνη φαιᾶς χρώσεως.

Αἱ ἀναλογίαι πρὸς τὸ Ἱερὸν τῶν Διπλῶν Πελέκεων εἶναι προφανεῖς. Αἱ διαστάσεις τῶν εἰδώλων εἶναι περίπου αἱ αὐταί. Αἱ δύο τεταμέναι χεῖρες ἀνήκουσι πιθανώτατα εἰς θεὰς ἐχούσας ὑψωμένους βραχίονας. Ἀπαντᾷ ἐπίσης εἰς ἀμφοτέρω τὰ ἱερὰ ἢ περιστερὰ καὶ ἡ προσφορὰ πτηνοῦ ὑπὸ λάτριος, ὥς καὶ αἱ θήλειαι λάτρες. Τὰ κοινὰ ταῦτα χαρακτηριστικά, ἐπίσης δὲ αἱ μνημονευθεῖσαι ὁμοιότητες πρὸς

¹²⁸) BSA X σ. 217 εἰκ. 6.

τὰ εἰδῶλα ἐκ Γάζι καὶ Γόρτυνος, ὑποδεικνύουσι τοὺς ΥΜ III β χρό-
νους¹⁹¹.

Ἐν ἀκόμῃ εἰδῶλον τῆς Συλλογῆς Γαμαλάκη προερχόμενον κατὰ
τὸν συλλογέα ἐκ Γάζι πιθανῶς ἐκ παλαιᾶς συλήσεως τοῦ ἱεροῦ, ὅθεν
τὰ μεγάλα εἰδῶλα, ἀνήκει εἰς τύπον συγγενῆ πρὸς τὸν ἐνταυθὰ ἔξετι-
ζόμενον. (Πίν. Γ', εἰκ. 1 μέσον). Εἶναι μεγαλύτερον τῶν εἰδωλίων ἐξ
Ἀμαρίου (ὕψ. 21 ἐκ.) καὶ σώζει μεγάλην κεφαλὴν στεφομένην δι' ὄδον-

¹⁹¹) Ἡ κεφαλὴ εἰδῶλου ἐξ Ἀοίνης F r ö d i n - P e r s s o n Asine σ. 308
εἰκ. 211, ἣτις προέρχεται ἐξ ἱεροῦ παραλληλισθέντος ἤδη ὑπὸ τοῦ Nilsson καὶ
Evans πρὸς τὸ τῶν Διπλῶν Πελέκων, δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς εἰδῶλον τοῦ τύ-
που ἡμῶν. Ἡ ὁμοιότης πρὸς κεφαλὰς, γυναικείας κατὰ κανόνα, ἐξ ἀναλόγων
καὶ συγχρόνων ἱερῶν ἐν Κρήτῃ καθιστᾷ πολὺ πιθανώτερον διὰ καὶ ἐν προκει-
μένῳ ἡ κεφαλὴ εἶναι γυναικεία καὶ σὺν ἀνδρική. Ὁ Evans PM IV σ. 756
τὴν θεωρεῖ γυναικείαν. Ἡ ἐπικρατήσασα ὀνομασία Lord of Asine βασίζεται
εἰς ἀπατηλὴν ἐντύπωσιν. τοῦ ἰσχυροῦ πηγουνίου ἐκκληθέντος ὡς γενειάδος. Μετ'
ἐπιφυλάξεως προτείνεται ταύταις πρὸς τὸν Δία ὑπὸ τοῦ Nilsson MMR
1950 σ. 114. Ἄλλ' οὐδὲν ἀνδρικὸν εἰδῶλον τοιαύτης κλίμακος γνωρίζω ἐκ
Κρήτης καὶ μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος. Ὁ Persson, ὅστις ἐθεώρει τὴν κεφαλὴν
τῆς Ἀοίνης κατ' ἀρχὰς ἀνδρικήν, μετέβαλε γνώμην, καὶ συνέδεσεν αὐτὴν πρὸς
τὰ ἐκ Κρήτης εἰδῶλα παρατηρῶν «ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα» πρὸς τὴν θ. π. 1
ἐκ Γάζι (RGPT 1912 σ. 100 σημ. 1). Ἔτι μεγαλύτερα εἶναι ἡ ὁμοιότης πρὸς
τὴν κεφαλὴν ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ. (Σημειώσιν δὲ καὶ τὸ ἱερὸν τῆς Ἀοίνης εἶ-
ναι «ὑπομυκηναϊκόν» ὡς ἔδειξεν ὁ Evans ἔ. δ.). Αἱ ὁμοιότητες αὗται καὶ ἡ με-
γίστη ἀναλογία τοῦ ἱεροῦ πρὸς κρητικὰ ἱερά, ἐξ ὧν προήλθοσαν κατὰ κανόνα εἰ-
δῶλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, καθιστᾷσι πιθανὴν τὴν γνώμην διὰ καὶ ἡ κεφα-
λὴ τῆς Ἀοίνης δύναται νὰ ἀνήκῃ εἰς ὅμοιον εἰδῶλον. Ἡ διαπίστωσις τῆς ὑ-
πάρξεως εἰδῶλων τοῦ τύπου τούτου ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι θὰ ἦτο σημαντικὴ
καὶ διὰ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν περυσυγῶν εἰδωλίων πβ. ἄνωτ. σ.
212. Μεταξὺ τῶν πιθανῶν τμημάτων κυλινδρικών ΥΜ III εἰδῶλων δύναται
ἴσως νὰ συγκαταριθμηθῇ τὸ ἐκ Κνωσοῦ PM IV σ. 211 εἰκ. 163, ὅπερ πάντως
ὁρᾷ εἶναι ἀγγεῖον, διότι στερεῖται πυθμένος, συνεχίζεται δὲ ἄνω εἰς συμφυεῖς
τμήμα θυρωσθῆν. Ὁ Evans τὸ χαρακτηρίζει ὡς vessel, ἀσφαλῶς δὲ τὸ ἐξε-
λάμβανεν ὡς ἀγγεῖον, διότι τὴν πρὸς τὰ ἄνω προεξοχὴν ἀποκλεῖ «λαιμόν»
(neck) καὶ διότι λέγει διὰ τοῦτο ἐχρησίμευσεν δι' ἑλαίων χρίσματος. Ὁ θεω-
ρούμενος «λαιμός» δύναται, νομίζω, νὰ εἶναι ἡ ἐναρξίς κορμοῦ εἰδωλίου, ὅστις
καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις (εἰδῶλιον ἱεροῦ Διπλῶν Πελέκων) εἶναι λίαν στε-
νός. (Ἐπίσης ὁ ἐξέχων ἀκτύλιος ὁ σχηματιζόμενος εἰς τὸ ἄνωτερον μέρος τοῦ
κυλίνδρου ἐπανωρίσσεται εἰς τοῦτο). Νομίζω διὰ τὸ ἀντικείμενον δύναται νὰ
ἀνήκῃ εἰς εἰδῶλιον, δεδομένου διὰ εὐρέθῃ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Οἰκίας τοῦ
Ἀρχιερέως καὶ παρὰ τὸν βωμόν. Πιθανῶς κατέπεσεν ἐκ κόγχης τινὸς ὑπαρ-
χούσης εἰς τὸν παρρηκείμενον τοῖχον. Ὁ Μαρινάτος (AE 1939 - 41 σ. 87)
φαίνεται ὑποθέτειν διὰ τὸ μικρὸς ποῦς ἐκ Σκλαβοκάμπου θὰ ἠδύνατο νὰ ἀνήκῃ
εἰς εἰδῶλον μετὰ προσθέτων ποδῶν ὡς τὰ τοῦ Καρφίου, παρατηρῶν πάντως
διὰ ταῦτα εἶναι μεταγενέστερα. Μνημονεύει ἐντὸς ἀναλόγου ἐκ Γορτυνῶν καὶ δύο
ἐκ Μαλίων.

Εικ. 1. — Νατακος και ειδώλια εκ Κνωσού.

Εικ. 2.—Ειδώλια εκ Φαιστοῦ καὶ Ἀγ. Τριάδος.

Εικ. 3. — Ἱερὰ σκεύη εκ Καρφίου καὶ Κουρτιῶν.

Εἰκ. 1. — Τμήματα εἰδωλίων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Εἰκ. 2. — Χεῖρες εἰδωλίων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Εἰκ. 3 (ῥεπλά). — Κεφαλὴ εἰδώλου ἐκ Καλοῦ Χωριοῦ.

Εἰκ. 1.—Παράστασις ἐπὶ
σαρκοφάγου ἐκ Μιλάτου.

Εἰκ. 2 (εἰς τὸ μέσον). — Παράστασις ἐπὶ σαρκοφάγου ἐκ Βαθειανοῦ Κάμπου.

Εἰκ. 3 (ἄνω δεξιὰ). — Σφραγὶς ἀγνώστου προελεύσεως.

Εἰκ. 4 (κάτω δεξιὰ). — Σφραγὶς ἐκ Γουρνιῶν.

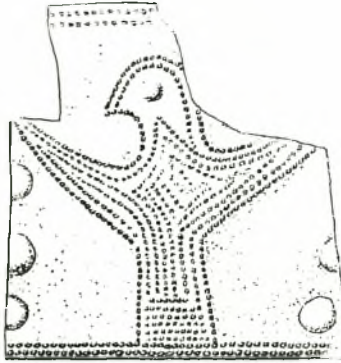
Εἰκ. 5.—Σφραγὶς ἐκ Μαλίων.

Εἰκ. 6.—Δακτύλιος ἐκ Σφουγγαρά.

Εἰκ. 7.—Σφράγισμα ἐκ Φαιστοῦ.

Εἰκ. 8 (ἄριστερά). — Παράστασις ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς. Εἰκ. 9 (εἰς τὸ μέσον). — Παράστασις
ἐπὶ διαδήματος ἐκ Σίφνου. Εἰκ. 10 (δεξιὰ). — Σφραγὶς ἐκ Μόχλου.

Εἰκ. 1 (ἀριστερά). — Σφράγισμα ἐκ Κνωσοῦ. Εἰκ. 2 (μέσον). — Δακτύλιος ἐκ Φαιστοῦ.
Εἰκ. 3 (δεξιὰ). — Σφράγισμα ἐκ Ζάκρου.

Εἰκ. 4 (ἀριστερά). — Σφράγισμα ἐκ Ζάκρου. Εἰκ. 5 (μέσον). — Σφράγισμα ἐκ Κνωσοῦ.
Εἰκ. 6 (δεξιὰ). — Σφραγίς ἀγνώστου προελεύσεως.

Εἰκ. 7 (ἀριστερά). — Σφραγίς ἐκ Μυκηθῶν. Εἰκ. 8 (μέσον). — Σφρά-
γισμα ἐς Ἀγίας Τριάδος. Εἰκ. 9 (δεξιὰ). — Πλακίδιον ἐκ Μιδέας.

τωτοῦ διαδήματος ἀναλόγου πρὸς τὸ τῶν εἰδώλων τῆς Γόρτυνος, ἀλλὰ μὲ τοὺς ὁδόντας διευθυνομένους πλαγίως. Ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, δηλοῦνται ὅι μαστοί. Οἱ βραχίονες ἐκτείνονται λοξῶς, ἐκ δὲ τῶν πήχεων ὁ εἰς ἑλλείπει, ὁ ἕτερος, οὗ σώζεται ἡ ἔναρξις, ἐκάμπτετο πρὸ τοῦ στήθους. Αἱ ἀναλογίαι πρὸς τὰ εἶδωλα ἐκ Γόρτυνος καὶ ἡ πιθανὴ προέλευσις ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Γάζι δεικνύουσι τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους.

Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν καὶ δύο ἀπεσπασμέναι χεῖρες, ἀνήκουσαι εἰς δύο διάφορα εἶδωλα καὶ προερχόμεναι ἐξ Ἀγίας Τριάδος, δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ τῆς Banti εἰς *Annuario* 1941 - 3 σ. 51 εἰκ. 30, πβ. σ. 40, σ. 52 Βάσει τούτων ἡ ἰδίᾳ ὑπεστήριξεν ὅτι πιθανώτατα ὑπῆρξεν ἐν Ἀγίᾳ Τριάδι ἡ λατρεία τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ δὴ ἐν τῷ ἱερῷ μετὰ θρανίου, ἔνθα ἀνευρέθησαν σωληνοειδῆ σκεύη ὅμοια πρὸς τὰ ἐκ Πριναῖ, Γάζι καὶ Γουρνιῶν. Παρατηρεῖ πάντως ὅτι αἱ χεῖρες τῶν εἰδώλων δὲν ἀνευρέθησαν ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ, ἀλλὰ σποραδικῶς εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου. Τὴν μὴ ἀνεύρεσιν εἰδώλων ἐν τῷ ἱερῷ ἀποδίδει εἰς τὸ ὅτι ταῦτα ἀφηρέθησαν κατὰ τὴν ἐγκατάλειψιν ἢ καταστροφὴν τοῦ ἢ εἰς τὸ ὅτι ἦσαν ἐκ φθαρτοῦ ὕλικου. Ὅμοια εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ ἱεροῦ τῆς Κουμάσας, ἔνθεν ἔχομεν τὰ σωληνοειδῆ σκεύη, οὐχὶ δὲ καὶ τὰ πιθανῶς ὑπάρξαντα εἶδωλα. Αἱ ἐξ Ἀ. Τριάδος χεῖρες εὐρίσκονται ἐν τῷ Μ. Ἡρακλείου.

4. ΜΗ ΠΛΑΣΤΙΚΑΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ἡ θεὰ ἡ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται κατὰ τοὺς ὑστέρους μινωϊκοὺς χρόνους οὐχὶ μόνον πλαστικῶς, ἀλλὰ καὶ γραπτῶς. Ἀπαντῶσιν ἐπίσης χαρακταὶ παραστάσεις αὐτῆς ἐπὶ σφραγιδολίθων.

Γραπτὴ παράστασις μορφῆς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 1) ἀπαντᾷ ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν στενῶν πλειρῶν σαρκοφάγου ἐκ θαλαμοειδοῦς τάφου τῆς Μιλάτου¹²⁸. Ταύτης δηλοῦνται τὰ σκέλη, ὡς ἐὰν ἡ μορφή ἔφερε βραχὺ ἔνδυμα, ἐκατέρωθεν δὲ τῆς κεφαλῆς κυματοειδεῖς γραμμαί, κάτωθεν δὲ αὐτῆς ἰχθύς. Ὁ Evans πιθανῶς λόγῳ τῆς ἀπουσίας μακρᾶς ἐσθῆτος ἐξέλαβε τὴν μορφήν ὡς ἄρρενα θεόν. Τὰς γραμμάς ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς παραβάλλει πρὸς τὰς ἀκτῖνας τοῦ βαβυλωνιακοῦ ἡλιακοῦ θεοῦ Σαμάς, βάσει ὅμως τοιχογραφίας χορευτρίας ἐκ Κνωσοῦ ἀπέκλινε τελικῶς πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι πρόκειται περὶ κόμης κυματιζούσης λόγῳ τῆς καθόδου τῆς μορφῆς ἐκ τῶν οὐρανίων σφαιρῶν. Τὸ καμπύλον θέμα, ὅπερ εἰκονίζεται δεξιὰ τῆς μορφῆς, ἐρμηνεύει ὡς ἀσπίδα καὶ παραβάλλει πρὸς τὰς παραστάσεις θεότητος

¹²⁸ Evans Myc. Tree and Pillar Cult σ. 76 (174) ἐξ. εἰκ. 50. Πβ. Nilsson MMR σ. 344.

μετ' ἀσπίδος ἐπὶ μυκηναϊκοῦ δακτυλίου καὶ ἐπὶ πλακιδίου ἐκ Μυκη-
νῶν. Τὴν ἀποψιν ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς μετ' ἀσπίδος δέχεται καὶ ὁ
Matz (*Göttererscheinung und Kultbild* 1958 σ. 26).

Ὁφείλω νὰ παρατηρήσω ὅτι τὰ καμπύλα θέματα, ἅτινα ὁ Evans
ἐξέλαβεν ὡς ἀσπίδα βάσει σχεδίου περιλαμβανομένου ἐν τῇ ἀρχικῇ δη-
μοσιεύσει, δὲν ἔχουσι σχῆμα ἀσπίδος. Τοῦτο καταφαίνεται ἐν ἐτέρᾳ δη-
μοσιεύσει, ἐνθα παρέχεται διάφορον σχεδίασμα¹²⁹. Θεωρῶ πιθανὸν
ὅτι τὰ ἐκατέρωθεν τῆς μορφῆς καμπυλόγραμμα θέματα παριστῶσι
βράχους κατὰ τὸν συνήθη συμβατικὸν τρόπον δηλώσεως αὐτῶν. Ὡς
πρὸς τὸ γένος τῆς μορφῆς δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἀπουσία τῆς μα-
κρᾶς ἐσθῆτος δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξιν ὅτι πρόκειται περὶ ἄρρενος. Ὁ
ἰχθύς καὶ οἱ βράχοι ὑποδηλοῦσι πιθανῶς ὅτι πρόκειται περὶ τῆς θα-
λασσίας ὑποστάσεως τῆς θεᾶς. (Σημειωτέον ὅτι μορφὴ μεθ' ὕψωμένων
χειρῶν ἱσταμένη μεταξὺ δύο ἰχθύων ἀπεικονίζεται καὶ ἐπὶ σφραγίδος
τοῦ Μουσείου Ἑρακλείου ἀριθ. 944, ἣτις περιγράφεται κατωτέρω, βλ.
πίν. IB', εἰκ. 6). Ὁ ἀναδημοσιεύσας τὴν παράστασιν Leví παρατηρεῖ
ἁπλῶς ὅτι πρόκειται περὶ λατρευτικῆς σκηνῆς¹³⁰. Ὁ H. R. Hall¹³¹
θεωρεῖ τὴν εἰκονιζομένην μορφήν Δία - Ποσειδῶνα καὶ Βελχανόν.

Μορφὴ μεθ' ὕψωμένων χειρῶν ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐπὶ YM III β
σαρκοφάγου ἐκ Βαθειανοῦ Κάμπου. (Πίν. IA', εἰκ. 2). Ὁ δημοσιεύων
Μαρινᾶτος¹³² παρατηρεῖ ὅτι «καὶ αἱ δύο χεῖρες εἶναι ἀνυψωμένοι εἰς
τὴν συνήθη μινωϊκὴν χειρονομίαν τῆς προσευχῆς. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς
ἀναγνωρίζεται πιθανῶς κράνος». Εἶναι προφανῶς θεία μορφὴ φέ-
ρουσα ἀνατολικὸν χιτῶνα καταλείποντα τὸν δεξιὸν ὤμον ἀκάλυπτον.
Ὁ Πλάτων¹³³ ἐρμηνεύει τὴν μορφήν ὡς ἱερέα φέροντα μάσκαν μετὰ
κερατοειδῶν ἀποφύσεων. Ἐσχάτως ὁ Bielefeld¹³⁴ θεωρεῖ ἄνδρα (;) τὴν
μορφήν ταύτην.

Παρατηρῶ ὅτι τὸ παρέχον τὴν ἐντύπωσιν κράνους ἢ μάσκας εἶναι
ἡ ὀπίσω φερομένη κόμη. (Λίαν ἀνάλογος εἶναι ἡ πλαστικὴ ἀπόδοσις
ταύτης ἐπὶ τῶν συγχρόνων εἰδωλίων τοῦ χοροῦ τοῦ Παλαικάστρου)¹³⁵.

¹²⁹) Prehist. Tombs of Knossos εἰκ. 107 σ. 99 - 100.

¹³⁰) Arkades εἰκ. 657 σ. 639.

¹³¹) Aegean Archaeology σ. 151 εἰκ. 52.

¹³²) Arch. Anzeiger 1934 σ. 247 εἰκ. I καὶ σ. 250. Πβ. Zervos L'art
de la Crète εἰκ. 778.

¹³³) Mélanges Picard σ. 842 - 3.

¹³⁴) Wiss. Zeitschrift Univ. Greifswald, Sprachwiss. Reihe, 4 - 5 IV
1954 - 5 σ. 390 σημ. 57.

¹³⁵) Zervos L'art de la Crète 1956 εἰκ. 794. Πβ. ἀνάλογον ἀπόδοσιν
τῆς κόμης εἰς Brock Fortetsa πίν. 144 ἀρ. 339. Τὴν παρατήρησιν ὀφείλω
εἰς τὸν κ. Müller-Karpe.

Λεπτομέρειαι δὲν δηλοῦνται. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πλαγίως φερομένη ταινιωτὴ ἐσθῆς, ἣτις ἀπαντᾷ ἤδη καὶ ἐπὶ μνημονευομένου κατωτέρω ΜΜ II σφραγίσματος ἐκ Φαιστοῦ. Ἀμφοτέρας τὰς μορφάς, τῆς Μιλάτου καὶ τοῦ Βαθειανοῦ Κάμπου, θεωρεῖ ὁ Matz (ἐ. ἀ. σ. 26, σ. 37) λόγῳ τῆς χαρακτηριστικῆς χειρονομίας ὡς ἀπεικονίζουσας ἐπιφαινομένας θεότητας «in deren Schutz der Tote steht». Ἡ ἄποψις αὕτη εἶναι ἡ πιθανότερα. Ἡ θεότης λόγῳ τοῦ κυρίως χθονίου χαρακτηρισμοῦ αὐτῆς ἠδύνατο νὰ συνδέηται πρὸς τοὺς νεκρούς.

Ἐπὶ τῆς λαμπρᾶς ἀδημοσιεύτου σαρχοφάγου ἐξ Ἐπισκοπῆς Ἱερὰ πέτρας ἀνακαλυφθείσης ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἀπεικονίζονται μορφαὶ ὑψοῦσαι κύπελλα καὶ ἱερὰ σύμβολα καὶ μεταξὺ αὐτῶν μορφὴ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας. Δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἀποφανθῇ τις ἂν πρόκειται περὶ θεᾶς ἐπιφαινομένης μεταξὺ τῶν πιστῶν αὐτῆς ἢ περὶ θνητοῦ ποιοῦντος λατρευτικὴν χειρονομίαν. Τὴν θεὰν δύναται νὰ παριστᾷ μικρὸν εἰδῶλιον μεθ' ὑψωμένων χειρῶν προσκεκολλημένον ἐπὶ τοῦ πώματος τῆς λάρνακος. Γενικῶς δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ἀπεικόνισις τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ ΥΜ III σαρχοφάγων δὲν ξενίζει, ἀφοῦ καὶ ἄλλα σχετιζόμενα πρὸς τὴν λατρείαν θέματα ὡς διπλοὶ πελέκει, κέρατα, ταῦροι, γρῦπες ἐμφανίζονται συχνότατα ἐπ' αὐτῶν. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα συνεκέντρωσεν ὁ Fr. Matz εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν μελέτην σ. 26.

Ἐπὶ ΥΜ III σφραγιδολίθου ἐκ στεατίτου ἀγνώστου προελεύσεως (ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 1294) νῦν τὸ πρῶτον δημοσιευομένου (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 3) ἀπεικονίζονται δύο μορφαὶ γυναικεῖαι ἔναντι ἀλλήλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀμελῶς δηλουμένων ἐν ἀποσπάσει ἀπὸ τοῦ σώματος, διὰ τῆς συνήθους τεχνοτροπίας τῶν χρόνων τούτων. Αἱ γυναῖκες φέρουσι μινωϊκὴν ἐσθῆτα στολιδωτήν. Σαφέστερον δηλοῦται ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ μορφή, ἣς διακρίνονται καὶ αἱ παλάμαι μετὰ διεσταλμένων δακτύλων. Οἱ χαρακτηριστικοὶ μακροὶ λαιμοί, ἡ γωνιώδης θέσις τῶν πήχεων καὶ ἡ ξηρότης καθιστῶσι πιθανὸν ὅτι ὁ τεχνίτης εἶχεν ὑπ' ὄψει πραγματικὰ πῆλινα εἶδωλα τῆς θεᾶς.

Ὅμοιά παραστάσις ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ συγχρόνου σφραγιδολίθου ἐκ Γουρνιῶν ¹⁸⁸ (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 4), ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀπεικονίζονται δύο μορφαὶ γυναικεῖαι. Ἐξ αὐτῶν ἡ ἐτέρα αἶρει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας, ἐνῷ τῆς ἄλλης δηλοῦται μόνον ἡ μία χεὶρ. Εἰς τὸ παρεχόμενον ἐν τῇ πρώτῃ δημοσιεύσει σχεδιάσμα ἀπεδόθη ἀνακριβῶς ἡ ἐτέρα τῶν μορφῶν ὡς φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἀντικείμενόν τι ὁμοιάζον πρὸς πτηνόν. Κατὰ τὴν γενομένην νέαν ἐξέτασιν ἀπεδείχθη ὅτι πιθανώτερον αἱ μορφαὶ

¹⁸⁸) Gournia σ. 54 εἰκ. 28, 8α.

ἀμφότεραι φέρουσι κωνικάς τίσρας ἄνωθεν διαδημάτων, ὥς πλεῖστα τῶν ἐξετασθέντων εἰδώλων, καὶ οὕτω ἀποδίδονται εἰς τὸ δημοσιευόμενον νῦν ὑφ' ἡμῶν σχεδιάσμα. Αἱ μορφαὶ φέρουσι στολιδωτὰς ἐσθῆτας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Τὰ ἐξετασθέντα ἀνωτέρω δείγματα τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ΥΜ ΙΙΙ καὶ ὑπομινωϊκῶν χρόνων ἀποτελοῦσι σύνολον ὁμοιογενὲς δυνάμενον νὰ ἐξετασθῇ αὐτοτελῶς. Ἐνεκα τοῦ λόγου τούτου προεβίβασμεν καὶ ἡμεῖς τὴν μελέτην τῆς ομάδος ταύτης, ἥτις παρυσιάζει καὶ τὸ ὄντως μοναδικὸν φαινόμενον τῶν μεγάλης κλίμακος εἰδώλων. Ἐν τούτοις ὁ τύπος δὲν σπανίζει κατὰ τοὺς παλαιότερους τῆς ΥΜ ΙΙΙ φάσεως χρόνους, ὥς ἐλέχθη ὑπὸ τῆς Βαντί¹⁸⁷ θεωρούσης ὡς μόνον πιθανὸν πρῶτον δεῖγμα τὸν ἄλλως ὑποπτον δακτύλιον τῆς Κοπεγχάγης. Ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης προέκυψαν παραστάσεις τινὲς τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν παλαιότεραι τῶν χρόνων τούτων καὶ ἀναμφισβητήτως συνδεόμεναι πρὸς τὰ ὅψιμα δείγματα.

Ἡ τελετουργικὴ ἐπισημότης, τὸ μέγεθος καὶ ἡ ἀριθμητικὴ πυκνότης τῶν ὑστέρων δειγμάτων δὲν εἶναι στοιχεῖα ἱκανὰ ὅπως στηρίξωσι τὴν ἄποψιν ὅτι ἡ ΥΜ ΙΙΙ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι τι τελείως νέον ἀπὸ θρησκευτικῆς ἀπόψεως. Ὡς οὐσιωδῶς συνεχῆς εἶναι ὁ μινωϊκὸς πολιτισμὸς μέχρι τῶν ὑπομινωϊκῶν χρόνων καὶ ὡς παλαιότερα ἱερὰ ὑπόκεινται τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων, τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου, τοῦ Δωματίου τῆς Πηγῆς ἐν Κνωσῷ καὶ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Γόρτυνος οὕτω καὶ ἡ ἐπιβιοῦσα λατρεῖα εἶναι κατ' οὐσίαν ἡ αὐτή¹⁸⁸. Προφανῶς πρόκειται περὶ τῶν αὐτῶν καὶ πρότερον θεοτήτων μετὰ τῶν αὐτῶν συμβόλων. Ἐπεκράτησεν ἅπλως ὁ μᾶλλον ἀνταποκρινόμενος πρὸς τὰς πλαστικὰς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς τύπος τῆς ἱερατικῆς ἀκινήσεως ἀντὶ τοῦ παλαιότερου ἐλευθέρως κινουμένου τύπου τῶν ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι χρόνων. Ὁ λόγος αὐξήσεως τῆς κλίμακος καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λατρευτικῶν εἰδώλων ὀφείλεται οὐχὶ εἰς μεταβολὴν τῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων, ἀλλὰ πιθανώτατα εἰς τὴν δημιουργίαν ἱερῶν δημοσίων, καὶ οὐχὶ οἰκιακῶν ὡς πρότερον. Τοῦτο ἀπεδείχθη εἰς Γουρνιὰ καὶ Καρφί, ἔνθα ἀνεσκάφησαν ὁλόκληροι οἱ συνοικισμοί. Ἐκαστος ἐκ τούτων, ἥτοι αἱ ΥΜ ΙΙΙ οἰκίαι τῶν Γουρνιῶν καὶ τὸ ὑπομι-

¹⁸⁷) *Divinità Femminili* σ. 12. Πβ. αὐτ. σημ. 3.

¹⁸⁸) Βλ. ἄνωτ. σ. 199, σ. 203, σ. 205 - 6.

νωϊκὸν χωρίον τοῦ Καρφίου, εἶχε τὸ ἱερὸν αὐτοῦ, ἔνθα συνεκεντρουτο ἡ λατρεία ¹³⁹.

Ἀφ' ἑτέρου τὸ κωδωνοειδὲς σχῆμα τοῦ κατωτέρου τμήματος τῶν ὑστέρων εἰδώλων καὶ ἡ γενικὴ σχηματικότης αὐτῶν δὲν πρέπει νὰ θεωρῶνται κατάλοιπα «παλαιότητος παραδόσεως ἐκ πρωτογόνου ἐποχῆς», ὥς ἐλέχθη ὑπὸ τοῦ Karo ¹⁴⁰, ἢ ὥς ἔνδειξις «θρησκευτικοῦ συντηρητισμοῦ» ¹⁴¹, ἢ ὥς στοιχεῖον προϋπαρχούσης λαϊκῆς θρησκείας ἐπιβληθείσης μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων, ὥς εἶπεν ὁ Evans διὰ τὸ ἱερὸν τοῦ Μικροῦ Ἀνακτόρου ¹⁴². Οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει ὅτι πρὸ τῆς καταστροφῆς τῶν ἀνακτόρων ὑφίστατο ἰδιαιτέρα παράδοσις λαϊκῆς θρησκείας χρησιμοποιοῦσα εἰδῶλα χονδροειδοῦς τύπου, παραλλήλως πρὸς τὴν κομπὴν ἀνακτορικὴν τέχνην. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι ὅτι κατὰ τοὺς MM III - YM I χρόνους ἔχομεν κομπὰ εἰδῶλια οὐχὶ μόνον ἐκ τῶν ἀνακτόρων, ἀλλὰ καὶ ἐξ οἰκιῶν, ἐπίσης δὲ ἐξ ἱερῶν μὴ ἀνακτορικῶν, ἐκ Τυλίσου, Νίρου, Παλαικάστρου, Πισκοκεφάλου, Λιμενικῆς Πόλεως. Ἀντιθέτως κατὰ τοὺς YM III χρόνους εἰδῶλια τοῦ σχηματικοῦ καὶ δυσμόρφου τύπου χρησιμοποιῶνται καὶ ἐν τῷ μυκηναϊκῷ μεγάρῳ τῆς Ἀγίας Τριάδος. Ἐνιαῖος δέον νὰ θεωρηθῇ ὁ τύπος τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν κατὰ τοὺς πρὸ καὶ μετὰ τὸ 1400 χρόνους, τῶν διαφερῶν ἀποδιδομένων κυρίως εἰς τὴν προσαρμογὴν πρὸς τὰς ἐκάστοτε τεχνολογικὰς ἀντιλήψεις.

Πολλοὶ τῶν μελετητῶν ἀντελήφθησαν τὴν οὐσιώδη αὐτότητα τῆς ὑστέρας θεᾶς πρὸς τὴν θεὰν τῶν χρόνων ἀκμῆς τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Οὕτω ὁ Nilsson ¹⁴³ ταυτίζει τὴν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ ὄφρων τῶν Γουρνιῶν πρὸς τὴν MM III θεὰν τῶν ὄφρων ἐκ Κνωσοῦ. Ἀλλ' ἡ ἀναζήτησις τῶν παλαιότερων προδρομῶν τοῦ τύπου ἄγει ἡμᾶς ἐπὶ ὑψηλότερον. Ἀκολουθεῖ ἔξετασις τῶν πρωϊμῶν δειγμάτων κατὰ χρονολογικὴν τάξιν.

¹³⁹) Πβ. Nilsson MMR σ. 77 σημ. 1, σ. 80 ἐξ. Picard Rel. Préhel. σ. 70.

¹⁴⁰) Haas Bilderatlas zur Religionsgeschichte, Religion des ägäischen Kreises σ. VIII καὶ Archiv für Religionswiss. VII 1904 σ. 131.

¹⁴¹) Nilsson MMR σ. 309 - 10. Ὁ Persson RGPT σ. 100 ἀμφισβητῶν τὴν χρονολόγησιν πάντων τῶν μεγάλων εἰδώλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἰς τοὺς YM III χρόνους λέγει ὅτι τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τούτων ἀποτελεῖ περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ σχήματος τῶν ΠΜ III ἀνθρωπομόρφων ρυτῶν ὡς τὰ τοῦ Μόχλου καὶ Μαλίω. Ἀλλὰ ταῦτα δὲν εἶναι κυλινδρικά, ὡς λέγει ὁ Persson, καὶ οὐδόλως δύνανται νὰ συναφθῶσιν πρὸς τὰ νεώτερα εἰδῶλα.

¹⁴²) BSA XI σ. 14.

¹⁴³) Ἐ. ἀ. σ. 310 - 311.

ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ

Ὅμιλῶν ὁ Evans περὶ τῆς θεᾶς ἐν ναῖσκι ἐκ τοῦ Δωματίου τῆς Πηγῆς ἐν Κνωσῷ λέγει ὅτι ἡ στάσις αὕτη φαίνεται νὰ ἀνήκη εἰς πολὺ παλαιότεραν θρησκευτικὴν παράδοσιν, ἀναφέρει δὲ τὴν εὔρεσιν τῶν ἀνοιχτῶν παλαμῶν ἐνὸς¹⁴⁴ πληλίνου εἰδωλίου τοῦ τύπου τοῦτου ἐντὸς τῶν νεολιθικῶν κτισμῶν [τῆς κεντρικῆς αὐλῆς¹⁴⁵]. Τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀμφίβολον καὶ λόγῳ τῆς ἐλλείψεως τοῦ ὑπολοίπου εἰδωλίου¹⁴⁶ καὶ λόγῳ τῆς γενικῆς ἀρρυθμίας τῶν νεολιθικῶν εἰδωλίων, περὶ τῆς ἀκριβοῦς στάσεως τῶν ὁποίων δὲν δυνάμεθα νὰ ὦμεν βέβαιοι¹⁴⁷.

¹⁴⁴) PM II σ. 129. Πβ. αὐτ. εἰκ. 3 α' α καὶ σ. 13.

¹⁴⁵) Διὰ τὸ ζήτημα τῶν νεολιθικῶν ἀνθρωπομόρφων εἰδωλίων πβ. καὶ ἔνα πόδα μετὰ βάσεως Furness BSA 48 1953 πίν. 30 α 23, Πβ σ. 133.

¹⁴⁶) Ἀμεσὺς σχέσις δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ μεταξὺ τῶν μορφῶν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν τῶν ὑστέρων μινωϊκῶν χρόνων καὶ τῶν λεγομένων «Kröten-darstellungen», αἰτνες, ὡς ἐσχάτως ἀπεδείχθη, ἀπεικονίζουσι ἀνθρωπίνης μορφῆς λίαν ἐσχηματοποιημένας, μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ διεσταλμένων ποδῶν, ἐνίοτε ἐπιδεικνυούσας τὸ αἰδοῖον. Βλ. τὴν πρόσφατον συγκεντρωτικὴν ἐργασίαν τοῦ Quitta εἰς Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte Nr 2 Varia Praehistorica σ. 51 - 81. Αἱ μορφαὶ αὗται ἀπαντῶσιν ἐπὶ τῆς καλουμένης Bandkeramik, ἐπίσης ἐπὶ σφραγίδων τοῦ τέλους τῆς τρίτης χιλιετηρίδος καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας ἐν Μεσοποταμίᾳ καὶ Αἰγύπτῳ καὶ ἐπὶ ἀνατολικῶν ἀγγείων, τῶν ὁποίων τὰ παλαιότατα ἀνήκουσιν εἰς τὴν τετάρτην χιλιετηρίδα (Σοῦσα I, Tepe - Giyan V, Obeid, Djemdet Nasr). Τινὰ τούτων διατηροῦσι σαφέστερον τὸν ἀνθρωπόμορφον χαρακτῆρα: Πβ. τὸ ἐκ Στάρτσεβο αὐτ. πίν. 6. Ἡ πιθανώτερα ἐρμηνεία τῶν παραστάσεων τούτων, αἱ ὁποῖαι ἄνευ ἀμφιβολίας ἀποτελοῦσιν ὁμοιογενὲς σύνολον, εἶναι ἡ συσχετίζουσα αὐτὰς πρὸς τὰς μαγικὰς ἰδέας τῆς ἀναπαγωγῆς, αὐτ. σ. 76. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ παραστάσεως τοιούτων μορφῶν ἐν στάσει συνουσίας ἐκ Μουσιδᾶν τῆς Περσίας τῆς περιόδου Djemdet Nasr, αὐτ. σ. 55 εἰκ. 16, 3, καὶ ἐκ τοῦ ὅτι αἱ μορφαὶ διακρίνονται εἰς ἀνδρικός (ἰθυφαλλικός) καὶ γυναικείας. Αἱ δευτέραι νοοῦνται πιθανῶς τίκτους καὶ αἱ χεῖρες διαστέλλονται κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὰ σκέλη διὰ λόγους συμμετρίας (αὕτη φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἄποψις τοῦ Quitta αὐτ. σ. 69) ἢ πιθανώτερον λόγῳ τῆς λίαν διαδεδομένης καὶ ἐπὶ τῆς συμπαθητικῆς μαγείας βασιζομένης πίστεως ὅτι κατὰ τὸν τοκετὸν τὰ πάντα δέον νὰ εἶναι ἀνοιχτά, ἐπομένως καὶ αἱ χεῖρες. Τὸ θέμα διεπραγματεύθη ἤδη ὁ Wolters AE 1892 σ. 226 - 7 σ. 229. (Ἀντιθέτως τὸ συνέχειν τὰς χεῖρας ἐμποδίζει τὸν τοκετόν, πβ. Ἀντωνίνον Λιβεράλιν 29). Ἀνάλογοι εἶναι πλαστικαὶ μορφαὶ ἐπὶ ἀγγείων ἐκ Tordos καὶ Vinca, εἰδωλα ἐκ Mähren καὶ Butmir καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων Vinca: βλ. K. Grundmann εἰς Jahrbuch 68, 1953 σ. 29 ἐξ. Συγκριτικὸν πῖνακα ὁμοίων μορφῶν ὡς «Fruchtbarkeitsgöttinnen» ἐδημοσίευσεν ὁ Schachermeyr Die ältesten Kulturen Griechenlands 1955 σ. 90 εἰκ. 16. Μορφαὶ ἀνήκουσαι εἰς τὸν τύπον τοῦτον ἀπαντῶσι καὶ ἐν τῷ ἑλληνικῷ χώρῳ, ἦτοι ἐπὶ νεολιθικοῦ ὁσπράκου εὐρεθέντος μεταξὺ Λαρίσης καὶ Τυρνάβου Grundmann ε. ἀ. σ. 33' ἐπὶ ἀδημοσιεύτου, καθ'

Ἡ παλαιότερα βεβαία παράστασις θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντιᾷ ἐπὶ σφραγιδολίθου προερχομένου ἐκ τοῦ ἐσχάτως ἀνακαλυφθέν-

ὅσον γνωρίζω, ἀκαταγράφου ἀναγλύφου τεμαχίου πίθου τοῦ Ἑθν. Μουσείου πιθανῶς ἐκ Θεσσαλίας, τῆς II νεολιθικῆς περιόδου· ἐπὶ ὁστράκου ἐκ Τσαγγλίου Delvoye εἰς BCH LXX 1946 σ. 125 ἐπὶ εἰδωλίου ἐκ Δελφῶν Nilsson MMR σ. 303 εἰκ. 149· ἐπὶ μεσοκυκλαδικοῦ ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς Excav. at Phylakopi JHS Suppl. 4, 1904 πίν. XIII, 19 καὶ Zervos L' art des Cyclades σ. 143 εἰκ. 173· ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς μιμουμένου YM I πρότυπα αὐτ. εἰκ. 272. Ἐν Κρήτῃ οὗτος ἀπαντᾷ ἐπὶ τριπλεύρου σφραγίδος ἐκ Καστελλίου Πεδιάδος βλ. Evans Palace of Minos I σελ. 124 εἰκ. 93 Adl, καὶ Matz Frühkret. Siegel πίν. XIX 7· ἐπὶ MM II ἀμφορίσκου ἐκ τοῦ ἀνακτορίου Φαιστοῦ Festos πίν. XXVIII, Ann. 1939 - 40 σ. 25 εἰκ. 32· ἐπὶ τοῦ ἐνεπιγράφου χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Μ. Σπήλιου BSA XXVIII 1926 - 7 σ. 284 εἰκ. 37. Ὁ τύπος ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ ΠΜ I - II πυξίδος ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Λεβήνος, τοῦ ἀνασκαφέντος τελευταίως (1958) ὑπ' ἐμοῦ. Εἰς τὴν αὐτὴν πιθανότητα κατηγορίαν ἀνήκουσιν αἱ χαρακταὶ μορφαὶ ἐπὶ MM I προχοῦ ἐκ Μαλίων Demargne Deux représentations de la déesse minoenne, Mélanges Glotz I σ. 305 ἐξ. πίν. III, πβ. καὶ Mallia, Necropoles I πίν. XXXVII, XIX (τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν κ. Πλάτωνα). Τούτων μία διαστέλλει τοὺς πόδας καὶ ἐτέρη τὰς χεῖρας. Τὴν ἱερότητα τῆς παραστάσεως ἀρνείται ὁ Nilsson MMR σ. 401 - 2 σημ. 29, ἀλλὰ πβ. Picard Rel. Prehell. σ. 111. Εἰς συγγενεῖς τύπους ἀνήκουσιν: μορφὴ ἐπὶ πλακιδίου φαγεντιανῆς PM I εἰκ. 228 Z, ἰθυφαλλικὸν εἰδώλιον μετὰ διεσταλμένων σκελῶν ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 69, μορφαὶ τινὲς τῶν σφραγισμάτων ἐκ Ζάχρου JHS 1902 πίν. VII 44 - 46, ἀνάγλυφοι μορφαὶ ἐπὶ MM I προχοῦδίων ἐκ Κουμάσας Vaulted Tombs πίν. II 4116, καὶ πιθανῶς γραπτὴ δι' ἐρυθροῦ μορφὴ ἐπὶ καμαραῖκου ἀμφορίσκου ἐκ Φαιστοῦ Boll. d' Arte 1956 σ. 254 εἰκ. 33, χαρακτηριστικὴ ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος αὐτ. σ. 256 ὡς «πολεμιστῆς». Κρητικὰ δείγματα τοῦ τύπου, ὡς τὰ μνημονευθέντα ἐκ Καστελλίου καὶ Μαλίων, ἔχουσιν ἤδη παραλληλισθῆναι πρὸς τὰς «Krötendarstellungen» ἐκ τῆς Ἀνατολῆς καὶ Κεντρ. Εὐρώπης Quitta ἔ. ἀ. εἰκ. 16, 7 σ. 56, Delvoye ἔ. ἀ. Τὸ ἐκ Καστελλίου εἶναι λίαν ὅμοιον πρὸς μορφὴν ἀπαντῶσαν ἐπὶ πρωτοαιγυπτιακῆς σφραγίδος PM IV σ. 501 εἰκ. 445 καὶ ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Τερε - Giyan Schachermeyr ἔ. ἀ. εἰκ. 16, 3. Περιέργως ὁ Schachermeyr ἔ. ἀ. σ. 216 χαρακτηρίζει τοῦτο ὡς Genreszene. Ἡ μορφὴ τοῦ μεσοκυκλαδικοῦ ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς εἶναι λίαν ἀνάλογος πρὸς μορφὴν ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Βοημίας Quitta ἔ. ἀ. εἰκ. 17, 5. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀκριβὲς τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Grundmann Jahrb. 68, 1953 σ. 30 ὅτι μόνον τὸ γραπτὸν νεολιθικὸν ὁστράκον ἐκ Λαρίσης - Τυρνάβου συνδέει τὸ Αἰγαῖον πρὸς τὰς ἀνάλογους παραστάσεις τῆς ζωῆς τοῦ Δουνάβεως. Ὑπὸ Valentine Müller Journal of Near Eastern Studies III 2 April 1944 σ. 88 ἐξετάζονται συγγενεῖς παραστάσεις ἐκ δυτικῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς αἰγυπτιακῆς ἐρήμου: παρατηρεῖται ὅτι ὁ τύπος φαίνεται παρουσιαζόμενος ἀπὸ τῶν παλαιολιθικῶν χρόνων, ἀνάγεται δὲ εἰς τελετὰς συνδεομένας πρὸς τὴν φυσικὴν καὶ ζωϊκὴν γονιμότητα. Ἡ χειρονομία οὕσα κατ' ἀρχάς «instinctive gesture of excitement» ἀπέβη ἐν τέλει θρησκευτικῇ. Πιθανῶς ἡ σημασία αὐτῆς ἐποικίλλε ἀναλόγως τοῦ ἂν ἐ-

τος ἐργαστηρίου σφραγιδολίθων τῶν Μαλίων, ὅπερ ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Dessenpe¹⁴⁷. Οἱ σφραγιδόλιθοι ἀνεκαλύφθησαν μετὰ ΜΜ Ι β ἀγγείων. Ἐπὶ τοῦ λίθου (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 5) ἀπεικονίζεται μορφὴ μεθ' ὕψωμένων χειρῶν, τῆς ὁποίας τὸ κατώτερον τμήμα ἐμφανίζει τὴν τριγωνικὴν διαμόρφωσιν τῶν εἰδωλίων τύπου Nagada καὶ φέρει δύο καθέτους ραβδώσεις. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἡ μορφὴ νοεῖται γυνὴ ἢ ἐνδεδυμένη. Παρ' αὐτὴν εἰκονίζεται ἀκαθόριστον ἀντικείμενον, ἴσως πτηνόν, καὶ πέραξ κλάδος.

Ἐπὶ μολυβδίνου σφραγιστικοῦ δακτυλίου εὗρεθέντος ἐντὸς τα-

πρόκειτο περὶ παραστάσεως θνητῶν ἢ θεῶν. Μεταξὺ τῶν σχετικῶν δειγμάτων αὐτ. σημ. 12 συγκαταλέγει τὴν μορφήν ἐπὶ ἀγγείου τῶν Μαλίων, παραβάλλει δὲ πρὸς τὴν ἐπιδεικνύουσαν τὸ αἰδοῖον Βαυβώ. Ὁ μελετήσας γενικῶς τὴν στάσιν Bielefeld Wissenschaftl. Zeitschrift der Univ. Greifswald IV 1954 - 5 σ. 392 - 3 καὶ σημ. 1 παρατηρεῖ ὅτι ἐν τῇ βορείᾳ Βαλκανικῇ αἱ μορφαὶ μεθ' ὕψωμένων χειρῶν εἶναι συνήθεις κατὰ τὴν νεολιθικὴν περίοδον, ἀλλὰ σπανίζουν κατὰ τὴν χαλκὴν· περὶ τὸ τέλος ταύτης ἐμφανίζονται καὶ ἐν τῇ βορείᾳ Εὐρώπῃ. Αὗται ἀπαντῶσι κυρίως ἐν Αἰγύπτῳ, Παλαιστίνῃ καὶ λοιπῇ Μέσῃ Ἀνατολῇ, Ἀφρικῇ, Αἰγαίῳ, Ἑλλάδι, Ἰταλίᾳ, Καυκάσῳ. Πρόκειται συνήθως περὶ γυναικείων μορφῶν (εἰδώλια ἀρρένων μεθ' ὕψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσιν ἐν Σκανδιναυίᾳ, Κιέβῳ, Καυκάσῳ, πβ. Hoernes - Menghin *Urgeschichte der Bild. Kunst in Europa* 1925 σ. 53) καὶ τοῦτο συνηγορεῖ ὅπερ τῆς συμβολῆς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ τύπου. Ἀλλὰ τὴν ἐκείθεν διάδοσιν ὁμοῦ μετὰ τῆς καλλιτεχνίας τῆς γῆς ἀμφισβητεῖ ὁ μελετητής. Κατὰ τὸν Quitta ἐ. ἀ. σ. 58 σ. 63 - 4 σ. 66 σ. 76 ἢ κατὰ τοὺς νεολιθικούς χρόνους παρουσίᾳ εἰδωλίων καὶ ἀνθρωπομόρφου διακοσμήσεως τῶν ἀγγείων ἐν τῇ νοτιοανατολικῇ Εὐρώπῃ ἐξηγεῖται μόνον ἐξ ἐπιδράσεων ἐκ τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τοῦ προσωσιατικοῦ χώρου, ἐνθα ταῦτα ἀπαντῶσιν ἀπὸ τῆς Δ' χιλιετηρίδος. Ὡρισμένα εὐρήματα ἐκ Σέσκλου ὑποδεικνύουσι τὴν ὁδόν, δι' ἧς τὰ θέματα, μετ' ἄλλων ἐπιδράσεων, διήρχοντο πρὸς τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην. Αἱ ἀναλογίαι μεταξὺ κρητικῶν δειγμάτων καὶ τῶν Krötendarstellungen τῆς Bandkeramik ὀφείλονται εἰς κοινὴν καταγωγὴν ἐκ παλαιότερων προσωσιατικῶν προτύπων. Ὁ Grundmann τέλος Jahrb. 68, 1953 σ. 30 ἀμφιρρέπει μεταξὺ τῆς ὑποθέσεως ὅτι ὁ τύπος ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν ἐκ τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς ὑποθέσεως ὅτι οὗτος ὀφείλεται εἰς ἐπιδράσιν τῆς Πρόσω Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου (ἐκ τοῦ Kā δηλομένου ἤδη ἐν τῷ Ἀρχαίῳ Βασιλείῳ δι' ὕψωμένων χειρῶν). Οἱ δύο τελευταῖοι μελετηταὶ φαίνονται θεωροῦντες ἐνιαῖον τὸν τύπον τῶν μορφῶν μεθ' ὕψωμένων χειρῶν ἀπὸ τῶν νεολιθικῶν μέχρι καὶ τῶν ὑστερομινωϊκῶν χρόνων. Ἄλλ' ὁ ἄσμενος χαρακτὴρ τῶν «Krötendarstellungen» καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι αὗται ἀνήκουσιν εἰς ἀμφοτέρω τὰ φύλα, ἀπομακρύνει αὐτὰς ἀπὸ τῆς μινωϊκῆς θεσῆς. Ἄλλως δὲν εἶναι βέβαιον ἂν αὗται ἀπεικονίζουσι θεάς. Ἡ μαγικὴ καὶ σχετικὴ πρὸς τὴν λατρείαν τῆς γονιμότητος σημασία αὐτῶν δὲν ἐπιβάλλει τοῦτο. Ἐξ αὐτῶν αἱ γυναικεῖαι μορφαὶ δύνανται βασιμώτερον νὰ θεωρηθῶσιν ἐπίτοκοι ἢ τίκτουςαι γυναῖκες.

¹⁴⁷) BCH 81, 1957 σ. 696 εἰκ. 14.

φικοῦ πίθου εἰς Σφουγγαράν (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 6) εἰκονίζεται μορφή ὁρθία φέρουσα τὸ τυπικὸν ἔνδυμα μετὰ «στολίδων» καὶ ἔχουσα ὑψωμένας τὰς χεῖρας. Πέριξ δηλοῦνται μικρὰ δισκία παριστῶντα πιθανῶς ἀστέρας¹⁴⁸. Ἡ δημοσιεύουσα Hall χαρακτηρίζει τὴν παράστασιν ἀπλῶς ὡς γυναικείαν μορφήν. Ἡ Hall προτείνει χρονολογίαν MM III - YM I βασιζομένη ἐπὶ τοῦ ταφικοῦ πίθου, ὅστις ὡς τὰ λοιπὰ ἀγγεῖα τῆς νεκροπόλεως ἀνήκει εἰς τὴν περίοδον ταύτην, προσθέτει δὲ ὅτι ἡ συμβατικότης τῶν εὐρεθεισῶν σφραγίδων ἄγει μᾶλλον πρὸς τὴν ἐπομένην YM II - III περίοδον. Ἀλλ' ἀντιθέτως ἡ συμβατικὴ τεχνοτροπία τῆς παραστάσεως εἶναι σαφῶς MM I - II χρόνων καὶ εἰς τούτους ἀνήκει ὁ δακτύλιος, φθάσας πιθανῶς διὰ κληρονομίας ὡς κειμήλιον μέχρι τῆς ἀρχῆς τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων.

Μορφή μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται καὶ ἐπὶ σφραγίσματος (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 7) ἐκ τοῦ πλουσίου συνόλου σφραγισμάτων τοῦ εὐρεθέντος ὁμοῦ μετὰ MM II ἀγγείων κατὰ τὰς ἐρεῦνας τῶν παλαιότερων ἀνακτόρων τῆς Φαιστοῦ ὑπὸ τοῦ Doro Leví. Ἡ μορφή δὲν σώζεται ἀπὸ τῆς ὁσφύος καὶ κάτω, ἀλλ' εἶναι ἐνδεδυμένη, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν λοξῶν ταινιῶν τῶν ὀρωμένων ἐπὶ τοῦ στήθους, τὸν γνωστὸν πλαγίως φερόμενον ἀνατολικὸν χιτῶνα¹⁴⁹.

Σύγχρονοι καὶ ἀνάλογοι πρὸς τὰ δείγματα ταῦτα εἶναι καὶ ὠρισμένοι παραστάσεις ἐπὶ καμαραϊκῶν ὀστράκων. Οὕτω ὀστρακὸν ἐκ Καμαρῶν¹⁵⁰ παριστᾷ γυναῖκα ὑψοῦσαν τὴν χεῖρα. Ἡ ἑτέρα ἐλλείπει. Ἀνάλογος ἐπίσης μορφή ὑψοῦσα τὴν χεῖρα (ἡ ἑτέρα ἐλλείπει), εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ καμαραϊκοῦ ὀστράκου ἐκ Φυλακωπῆς¹⁵¹. Ἐπὶ ὀστράκου ὁμοίως ἐκ Φυλακωπῆς¹⁵² εἰκονίζεται μορφή ὑψοῦσα τὰς χεῖρας, ὣν ἐλλείπει ἡ ἑτέρα, φέρουσα περίζωμα ἢ ἐσθῆτα καὶ προεχόχην παρὰ τὴν ὀσφύν ὁμοιάζουσαν πρὸς λαβὴν ξίφους. Αἱ μορφαὶ αὗται μὴ σώζουσαι ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας δὲν δύνανται νὰ ὑπαχθῶσι μετὰ βεβαιότητος εἰς τὸν τύπον ἡμῶν. Τὸ πληρέστερον δείγμα τῆς σειρᾶς ταύτης προερχόμενον ἐπίσης ἐκ Φυλακωπῆς (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 8), σώζει ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας

¹⁴⁸) Hall Sphoungaras σ. 69 εἰκ. 44. Τὸ δείγμα τοῦτο ὡς ἐνδιαφέρον διὰ τὴν καταγωγὴν τῶν YM εἰδώλων παρετήρησεν ὁ Μαρινᾶτος ΑΕ 1927 - 8 σ. 20 σημ. 5.

¹⁴⁹) Ὁ τύπος τῆς ὑψούσης σύμβολα (ἄνθη) θεᾶς εἰκονίζεται ἐπὶ MM II τραπέζης προσφορῶν ἐκ Φαιστοῦ Boll. d' Arte 1935 σ. 145 εἰκ. 7.

¹⁵⁰) Monum. Antichi VI πίν. IX 10 καὶ Bossert Altkreta 1923 εἰκ. 146.

¹⁵¹) Excav. at Phylakopi πίν. XIII 17, Bossert ε. ἀ. εἰκ. 262, Zervos L' art des Cycl. εἰκ. 172.

¹⁵²) Excav. at Phyl. πίν. XIII, 18. Αὐτ. σ. 168 ὑποτίθεται ὅτι ἡ μορφή φέρει ξίφος. Τὸ λευκὸν χρῶμα ὑποδηλοῖ πάντως γυναῖκα Zervos ε. ἀ. 171.

καὶ τὴν ἐσθῆτα πληρουμένην διὰ τεμνομένων γραμμῶν ¹⁵³. Λίαν σχηματική εἶναι ἡ παράστασις μορφῆς μεθ' ὕψωμένων χειρῶν καὶ ἐπὶ ἄλλου τεμαχίου ἀγγείου ἐκ Φυλακωπῆς μιμουμένου MM III - YM I μινωϊκὰ πρότυπα ¹⁵⁴.

Μορφὴν μεθ' ὕψωμένων χειρῶν, ἀλλὰ λίαν σχηματικῶς δίκην πτηνοῦ, ἀπεικονίζει καὶ μορφὴ ἐπὶ ἀργυροῦ διαδήματος ἐκ Σίφνου (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 9), ἀναλόγου κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν τεχνικὴν πρὸς τὰ ΠΜ II - MM I διαδήματα ἐκ Μεσσαρᾶς καὶ πιθανῶς συγχρόνου πρὸς ταῦτα. Ὁ θεὸς χαρακτὴρ τῆς παραστάσεως ἐπιβεβαιοῦται ἐν προκειμένῳ ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ ἡλιακοῦ δίσκου ¹⁵⁵. Τὸ δεῖγμα τοῦτο ἐπιβεβαιοῖ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι αἱ χεῖρες σχηματοποιούμεναι τείνουσι νὰ ὁμοιάσωσι πρὸς πτέρυγας καὶ καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ἐκφρασθεῖσαν γνώμην περὶ προελεύσεως τῶν πτερυγωτῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων ἐκ τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὕψωμένων χειρῶν. Πρόδρομον τούτων ἐθεώρησε τὸ δεῖγμα ἤδη ὁ δημοσιεύσας Τσούντας.

Ἐν τῇ αὐτῇ στάσει ἀπεικονίζεται καὶ ἡ παραβληθεῖσα πρὸς τὸ ἐλληνικὸν Γοργόνειον εἰδεχθῆς μορφὴ ἐπὶ σφραγιδολίου ἐκ Μόχλου (Πίν. ΙΑ', εἰκ. 10). Ὑπὸ τοῦ Seager αὕτη χρονολογεῖται εἰς τοὺς MM III χρόνους, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Evans τάσσεται ὀρθότερον εἰς τὴν MM II περίοδον λόγῳ τοῦ πρωτοῦ σχήματος τοῦ λίθου, περιγραφομένη ὡς «δαίμων μετὰ κεράτων καὶ ὕψωμένων χειρῶν» ¹⁵⁶. Τὴν στάσιν τῆς δαιμονικῆς μορφῆς τοῦ Μόχλου συνῆψε πρὸς τὴν συνήθη χειρονομίαν τῶν YM εἰδωλῶν ὁ Μαρινᾶτος, ἐρμηνεύσας προσέτι τὰς ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς προεξοχάς, (τὰς ὁποίας ὁ Evans ἐθεώρει κέρατα), πειστικώτερον ὥς ὄφεις. Ἡ κεντρικὴ ἀπόφυσις σχηματίζει σαφῶς κεφαλὴν ὄφως. Ὁ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ περαιτέρω καταδειχθεὶς σύνδεσμος τῆς ἐλληνικῆς Γοργοῦς πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεὰν καθιστᾷ πιθανώτατον ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ σφραγιδολίου τοῦ Μόχλου εἰκονιζομένη μορφὴ εἶναι ἡ μινωϊκὴ θεὰ ἐν τῇ συνήθει αὐτῆς στάσει ¹⁵⁷.

¹⁵³) Excav. at Phyl. πίν. XIII 14.

¹⁵⁴) Zervos ἔ. ἀ. εἰκ. 272. Τοῦτο ἱθυφαλλικὸν ὄν, ἀνάγεται πιθανώτερον εἰς τὸν τύπον τῶν ἀσέμων μορφῶν, περὶ ὧν βλ. σημ. 146. Αἱ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς οὐτοῦ καμπύλαι παριστῶσι πιθανῶς ὄφεις. Πβ. κατ. σημ. 193.

¹⁵⁵) AE 1899 πίν. 10, 1 στ. 124 Zervos ἔ. ἀ. σ. 258.

¹⁵⁶) Seager Mochlos σ. 58 εἰκ. 27, PM I σ. 703 εἰκ. 526.

¹⁵⁷) AE 1927 - 8 σ. 20 καὶ σ. 35 Τὸ Γοργόνειον παραδίδεται ὡς ἰδέα καὶ ὡς τεχνικῶς ἀπρητισμένη μορφὴ εἰς τοὺς Ἕλληνας ἐκ τῆς κρητομυκηναϊκῆς ἐπιχῆς. Εἰ.σι εἰδεχθῆς προσωπεῖον ἀποσπασθὲν ἐκ μίας τῶν ὑποτάσεων τῆς μεγάλης μινωϊκῆς θεᾶς καὶ δὴ τῆς χθονίας. Ὁ Μαρινᾶτος ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῇ σχέσεως τοῦ Γοργονείου πρὸς τοὺς ὄφεις (σ. 28) καὶ πρὸς τὴν κληρονόμον τῆς μινωϊκῆς θεᾶς Ἀθηνᾶν (σ. 31). Χαρακτηριστικὸν ἐν προκειμένῳ

Σύγχρονοι πρὸς τὰ ἐξετασθέντα ΜΜ I · II δείγματα εἶναι καὶ ὠρι-
σμένοι πλαστικάι παραστάσεις μορφῶν ὑψουσῶν τὰς χεῖρας ἐκ τῶν ἱε-
ρῶν κορυφῆς Πεισοφᾶ καὶ Γιούχτα^{157α}. Ἄλλ' αὐταὶ παρέχουσι τὴν ἐν-
τύπωσιν, λόγῳ τοῦ ὅτι κατὰ τὰ λοιπὰ δὲν διαφέρουσιν ἀπὸ τῶν ἄλλων
δομῶν εὐρεθέντων εἰδωλίων τῶν ποιούντων λατρευτικὰς χειρονομίας,
ὅτι ἀνήκουσι μᾶλλον εἰς λάτρεις. Ἄλλως ἡ χειρονομία αὕτη δὲν ἐμφα-
νίζεται εἰς αὐτὰ μετὰ τῆς ἐντάσεως ἐκείνης, ἥτις χαρακτηρίζει τὰς θείας
παραστάσεις. Ἐνεκα τούτου προετίμησα νὰ μὴ λάβω ταῦτα ὑπ' ὄψιν
ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει περὶ τῶν ΜΜ I β κωδωνοσχέ-
μων εἰδωλίων, τῶν ὁποίων αἱ κερατοειδεῖς προεξοχαὶ ἡρμηνεύοντο ἄλ-
λοτε ὡς χεῖρες. Ἡ ἀποψις αὕτη ἡμφισβητήθη τελευταίως ὑπὸ τοῦ Ν.
Πλάτωνος λίαν πειστικῶς¹⁵⁸.

πλὴν τοῦ ἐπιθέτου Γοργῶπις Ἀθήνη εἶναι καὶ χωρίον τοῦ μυθολόγου Παλαι-
φάτου 31 (παρὰ Pauly - Wissowa R. E VII 2 στήλη 1641): «Κσλοῦσι
δὲ Κερναῖοι τὴν Ἀθηναῖαν Ἰοργῶ». Ὁ Μαρινᾶτος ΑΕ 1927 - 8 σ. 17
προσάγει καὶ ἄλλας μινωϊκὰς παραστάσεις τοῦ Γοργονείου, ὡς τὴν εἰς ΡΜ I
277 εἰκ. 207 c. Τὰς ἀπόψεις ταύτας ἐπεκύρωσεν ἡ ἐμφάνισις νέων σφραγισμάτων
δειγμάτων τοῦ τύπου ἐπὶ σφραγίδων τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, Κρητικά Χρο-
νικά Γ' 1949 σ. 64 ἐξ. πίν. Α' 1, 2 ἀριθ. 3337 καὶ 3328, καὶ σ. 83 ἐξ. ἐνθα
ἡ δημοσιεύουσα Ξενάκη τάσσεται ὑπὲρ τῆς συνδέσεως πρὸς τὰ ἑλληνικά
Γοργόνεια. Τελευταίως (Les cachets minoens de la collection Giamalakis σ.
80 ἐξ. καὶ σ. 81 σημ. 2) ἡ Ξενάκη - Σακελλαρίου ἀρνεῖται τὴν ἄμε-
σον σχέσιν τοῦ μινωϊκοῦ γοργονείου πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεάν. Διὰ τὸ Γοργό-
νειον τοῦ Μόχλου λέγει ὅτι αἱ προεξοχαὶ τῆς κεφαλῆς δὲν εἶναι ὄφεις καὶ ὅτι
αἱ χεῖρες πιθανῶς δὲν ἀνήκουσι εἰς τὴν εἰκονιζομένην μορφήν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν
εἶναι δυνατόν. Τὰ Γοργόνεια τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη δημοσιεύονται αὐτ. πίν.
IV 109, 112. Πβ. καὶ H. Biesantz Die minoischen Bildnisgemmen,
Marburger Winckelmann Programm 1958 σ. 11 ἐξ Οὗτος σημ. 26 ἀρνεῖται
τὴν ἀποψιν τῆς Ξενάκη. Εἰς σημ. 4α ἐκφράζει ἀμφιβολίαν διὰ τὸν χαρακτη-
ρισμὸν ὡς Γοργονείων. Τὴν σχέσιν Μεδούσης - προελληνικῆς θεᾶς ὑπεστήριξε
καὶ ὁ Fortingham AJA 1911 σ. 349 ἐξ. Ἐπίσης δὲ ὁ Chapouthier
Les dioscures au service d' une déesse σ. 195 καὶ Mel. Glotz I σ.
199 ἐξ. ἐδέχθη τὴν μινωϊκὴν καταγωγὴν τοῦ προσωπείου. Κατὰ τὸν Levi
Parola del Passato 49 1956 σ. 305 τὸ Γοργόνειον προήλθεν ἐκ τῆς σχέσεως
τῆς θεᾶς πρὸς τὰ τέρατα ὡς ποτνίας θηρῶν. Ὁ Bielefeld ἔ. ἄ. σ. 387
σημ. 48 παραλληλίζει παραστάσιν Μεδούσης μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ ἐτρου-
σκικοῦ ἀγγείου πρὸς τὴν ἀρχαίαν αἰγαιακὴν μητρικὴν θεάν. Ὁ Μυλωνᾶς
τελευταίως «Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἑλευσίνος» σ. 81 ἐξ. σ. 92, δὲν
φαίνεται νὰ δέχεται τὴν μινωϊκὴν προέλευσιν τοῦ Γοργονείου. Βλ. καὶ T. P.
Hawe The Origin and Function of the Gorgon Head AJA LVIII 1954
σ. 209 - 221.

^{157 α)} Πβ. BSA IX 1902 - 3 πίν. XI 20.

¹⁵⁸⁾ Ὁ Picard ἀρνούμενος τὴν περὶ κωδωνίσκων ἀποψιν τοῦ Evans ὑ-
πεστήριξεν ὅτι τὰ κωδωνόσχημα ΜΜ I εἰδώλια εἶναι παραστάσεις ἀνθρωπίνης

ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ

'Ελέχθη ἀνωτέρω ὅτι αἱ θεαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐκ Γουρνιῶν καὶ Πρινιά συνήφθησαν πρὸς τὰ ΜΜ III εἰδῶλα τῶν θησαυροφυλακίων τῆς Κνωσοῦ ὑπὸ τοῦ Nilsson. Ὅτι ἀμφότερα τὰ ὁπωσούν πλήρη εἰδῶλα τῶν θησαυροφυλακίων παριστῶσι θεὰς εἶναι βέβαιον λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς περιελίξεως τοῦ ἐνὸς ὑπὸ ὄψεων καὶ τῆς ἐπιστέψεως τοῦ ἑτέρου διὰ θηρίου. Διὰ τὴν ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας¹⁵⁹ ἐξέφρασεν ὁ Evans τὴν ἄποψιν ὅτι δύναται νὰ εἶναι λάτρις¹⁶⁰, ἀλλ' ὁ Nilsson θεωρεῖ πιθανώτερον ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς, προσθέτων ὅτι «between the snake-goddess and the other bell-shaped idols there is an indissoluble connexion»¹⁶¹. Ὁ Matz τελευταίως καίτοι θεωρῶν τὰ ἐκ φαγεντιανῆς εἰδῶλα τῆς Κνωσοῦ ἀπλῶς ἀναθηματικά, παριστῶντα τὴν ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς Βασιλίσσης Ἱερείας ἐπιφαινομένην θεότητα¹⁶², οὐχ ἥτιον ὑπογραμμίζει τὴν σχέσιν τούτων πρὸς τὰ ὑστερομινωϊκὰ εἰδῶλα. Τὸ νεῦμα τῆς ὑψούσης διὰ τῶν χειρῶν ὄψεις ΜΜ III θεᾶς τῆς Κνωσοῦ ταυτίζει πρὸς τὴν χειρονομίαν τῶν νεωτέρων εἰδῶλων καὶ ἐπὶ τούτου κυρίως βασίζει τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ εἰδῶλον παριστᾷ ἐπιφαινομένην θεάν. Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅ,τι καὶ διὰ τὴν θεὰν ἐπὶ τῆς μήτρας τῆς Σητείας: ἡ χειρονομία ἡμῶν φαίνεται προϋποθέτουσα τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἄκρων χειρῶν, αἵτινες πάντοτε ἐπὶ τῶν ΥΜ III εἰδῶλων ἀπεικονίζονται τεταμένα καὶ μὴ φέρουσαι ἀντικείμενα. Εἶναι λοιπὸν ἡ χειρονομία τοῦ ἐκ φαγεντιανῆς εἰδῶλου τούτου διάφορος τῆς τῶν ὑστέρων εἰδῶλων, ὥς ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν ἐπίδειξιν τῶν συμβόλων. Ἐν τούτοις ὑφίστανται πράγματι ἱκαναὶ ἀναλογίαι μεταξὺ τῶν ὑστερομινωϊκῶν καὶ ὑπομινωϊκῶν δειγμάτων καὶ τῶν ἐκ φαγεντιανῆς εἰδῶλων τῆς Κνωσοῦ.

μορφῆς, αἱ δὲ ἀποφύσεις τούτων «στοιχειώδεις χεῖρες ὑψωμέναι πρὸς τὸν οὐρανόν» AE 1937 σ. 86, συνδέει δὲ αὐτὰ πρὸς τὰ πτερυγίσχημα αὐτ. σ. 91. Ἀντιθέτως ὁ Πλάτων Mél. Picard 1949 σ. 838 ἐρμηνεύει βάσει νέου εὑρήματος ἐκ Πόρου, πειστικώτερον, τὰ κωδωνόσχημα ὡς μάσκας καὶ οὐχὶ πλήρη σώματα, τὰς δὲ ἀποφύσεις ὡς κέρατα καὶ οὐχὶ χεῖρας.

¹⁵⁹) PM I σ. 502 εἰκ. 360 α β. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ ἑλλείπει, ἀλλ' ὑπάρχει ὁ βραχίονας περὶ τῆς στάσεως αὐτῆς αὐτ. σ. 501 - 3. Συμπεπληρωμένη εἰκὼν τῆς θεᾶς αὐτ. σ. 504 εἰκ. 362.

¹⁶⁰) Αὐτ. σ. 503.

¹⁶¹) MMR σ. 311 ἐξ. Ἡ ὀρθότης τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ εἰδῶλου τούτου πρὸς τὸ ζῶον ἐλέγχεται ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν ἐπ' αὐτῶν ὁπῶν προσηλώσεως καὶ ἐκ τῶν ἱκανοποιητικῶν ἀναλογιῶν τοῦ συνόλου.

¹⁶²) Göttererscheinung und Kultbild, 1938 σ. 32 - 5. Ἡ ἄποψις τοῦ Matz αὐτ. σ. 34 - 5 ὅτι ἡ Βασίλισσα παρουσιάζεται μετ' ὄψεων πρὸ τῶν πιστῶν εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Thiersch Nilsson MMR σ. 312 σημ. 18 ὅτι τὰ εἰδῶλα ἐκ φαγεντιανῆς παριστῶσι γοήσσας ὄψεις.

Ἐκτὸς τῆς κοινῆς παρουσίας τῶν ὄψεων ἐπὶ τούτων καὶ τῶν νεωτέρων ἐκ Πριναῖ, Γουρνιῶν, Γόρτυνος, αἱ περαιτέρω ἀναλογίαι μεταξὺ τῶν ΜΜ III εἰδώλων καὶ τῶν ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκῶν δειγμάτων, εἶναι ἡ κωδωνοειδὴς ἐσθῆς, σχηματοποιουμένη ἐπὶ τῶν ὀψίμων δειγμάτων εἰς κύλινδρον, παραλειπομένων τῶν ταινιῶν, τὸ μεθ' ἱμάντων περικόρμιον (πβ. τὰ εἶδωλα τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων καὶ τοῦ Παγκαλοχωρίου), τὰ περιδέραια καὶ ψέλια, ἡ τιάρα¹⁶³, οἱ δίσκοι οἱ διακοσμοῦντες τὴν περιφέρειαν τοῦ καλύμματος¹⁶⁴, (πβ. τὴν λεπτὴν στεφάνην τῶν εἰδώλων ἐκ Καρφίου κοσμουμένην ἐπίσης δι' αἰσθητὰς δίσκων)¹⁶⁵, ἐπίσης ἡ ἐπίστεψις τῆς κεφαλῆς δι' Ἱεροῦ ζώου¹⁶⁶ καὶ ἡ μακρὰ κόμη ἡ πίπτουσα ἐπὶ τῶν νώτων¹⁶⁷ ὡς ἐπὶ πλείστων ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων. Ἐν ἀκόμῃ χαρακτηριστικὸν τούτων ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῆς θεᾶς ἐκ φαγεντιανῆς, καίτοι δὲν τὸ ἀνεμένομεν εἰς τὴν ΜΜ III περίοδον τῆς κομψότητος, τὸ μέγα οὖς. Ὁ Evans¹⁶⁸ χαρακτηρίζει τοῦτο ὡς «μὴ κανονικοῦ μεγέθους» ἀποδίδει δὲ τὴν ἐντύπωσιν ταύτην εἰς τὸν περιβάλλοντα αὐτὸ πλόκαμον τοῦ ὄψεως. Ἐν τούτοις τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ὧτός εἶναι σαφέστατα.

Ἡ μόνη διαφορὰ, παρατηρηθεῖσα ἤδη ὑπὸ τοῦ Evans¹⁶⁹, μεταξὺ τῶν ΜΜ III καὶ ΥΜ III εἰδώλων τῆς θεᾶς κατὰ τὴν ἀμφίεσιν εἶναι ἡ ἐπὶ τῶν τελευταίων δειγμάτων κάλυψις τοῦ στήθους διὰ χιτῶνος. Τοῦτο εἶναι, νομίζω, νέον στοιχεῖον, ὅπερ ἴσως ὀφείλεται εἰς βορείαν, ἀχαικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ μινωϊκοῦ ἐνδύματος. Ἡ κατὰ τὰ ἄλλα ἀναλογία τῆς ἀμφίεσεως τῶν ΜΜ III καὶ ΥΜ III εἰδώλων ἐξηγεῖται, ὡς νομίζω, ὅχι τόσον ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῶν ἐκάστοτε ἐπικρατούντων συρμῶν, ὅσον ἐκ τῆς ἐμμονῆς τῶν τεχνιτῶν τῆς ὑστερας περιόδου εἰς τὸν τύπον τὸν διαμορφωθέντα κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς τέχνης.

Ἡ ἀβεβαιότης, ἥτις ἐπικρατεῖ περὶ τῆς γνησιότητος τῆς χρυσελεφαντίνης θεᾶς τοῦ μουσείου τοῦ Toronto, τῆς καλουμένης «κυρίας τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων»¹⁷⁰ δὲν ἐπιτρέπει νὰ συγκαταλέξωμεν αὐτὴν με-

¹⁶³) PM I εἰκ. 359.

¹⁶⁴) Οὗτοι ὑπὸ τοῦ Evans αὐτ. εἰκ. 362 σ. 504 θεωροῦνται ὡς συμβατικὴ δῆλωσις στεφάνου ῥόδων.

¹⁶⁵) Ὅμοιον κάλυμμα φέρει καὶ ἡ θεὰ τοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος PM IV εἰκ. 329.

¹⁶⁶) PM I σ. 504 καὶ προμετωπίς.

¹⁶⁷) Αὐτ. εἰκ. 361.

¹⁶⁸) Αὐτ. σ. 500.

¹⁶⁹) Αὐτ. σ. 503.

¹⁷⁰) PM IV σ. 28 ἐξ. εἰκ. 14 εἰκ. 15.

ταξὺ τῶν MM III - YM I δειγμάτων τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Ὁ Evans¹⁷¹ καίτοι δεχόμενος σχέσιν τῆς μορφῆς ταύτης πρὸς τὰ ταυροκαθάψια (λόγω τῆς ἀνδρικήας ἀμφιέσεως), ἀρνείται ὅτι ἡ στάσις ἔχει τι κοινὸν πρὸς τὴν στάσιν τῶν ἀκροβατῶν καὶ υποστηρίζει ὅτι εἶναι ἡ παραδεδομένη στάσις τῆς μινωϊκῆς θεᾶς. Παραβάλλει δὲ αὐτὴν πρὸς τὴν στάσιν τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν, τὰ ὅποια ὡς εἵπομεν, ἐθεώρει YM I. Ἐν τῇ στάσει ταύτῃ, λέγει, παρουσιάζετο ἡ θεὰ εἰς τοὺς ἀκροβάτας καὶ ἐβοήθει αὐτούς. Ἡ στάσις τοῦ εἰδωλίου τούτου μὲ τοὺς ὀριζοντίους βραχίονας, τοὺς ἐλαφρῶς ἐμπρὸς κλίνοντας πήχεις καὶ τὰς ἐστραμμένας πρὸς τὸν θεατὴν παλάμας, ἐνθυμίζει βεβαίως τὴν χειρονομίαν τῶν YM III εἰδώλων. Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς μνημονευθείσης ὑποψίας πλαστότητος, ὀφείλομεν νὰ παρατηρήσωμεν καὶ ὅτι οὐδὲν δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς. Τὸ ἀνδρικὸν περιζῶμα ἐνισχύει τὴν ἄποψιν τῆς ἀγωνιστικῆς καὶ οὐχὶ ἱερατικῆς στάσεως. Πιθανώτερον εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ ἀγωνιστοῦ θνητοῦ καὶ οὐχὶ θεᾶς. Ἔχομεν ἄλλως καὶ ἑτέρας ἐλεφαντίνας μορφὰς ταυροκαθαπτῶν¹⁷².

¹⁷¹) Αὐτ. σ. 39 - 40.

¹⁷²) Πβ. PM III εἰκ. 144 σ. 217 εἰκ. 148. Εἰς ἀνάλογον στάσιν εἰκονίζεται καὶ ὁ κατὰ τὸν Evans «νεαρὸς θεὸς» χρυσελεφάντινος ὁμοίως καὶ ὀβεβαίως γνησιότητος PM III εἰκ. 309, 314, 318. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη ὑποπτος παραστάσις «νέου θεοῦ» ἐν τῇ αὐτῇ στάσει PM IV εἰκ. 394. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς ὅτι ἐνῶ δείγματα τῆς καθαρῆς χειρονομίας σπανίζουσι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἶναι ἀντιθέτως συχναὶ αἱ παραστάσεις τῆς θεᾶς ὑψούσης διὰ τῶν χειρῶν ἱερὰ σύμβολα. Πλαστικὰ δείγματα τοῦ τύπου τούτου σύγχρονα τῶν MM III - YM I χρόνων προέρχονται καὶ ἐκ Μυκηνῶν. Ἐλεφάντινα ἀνάγλυφα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου προερχόμενα ἐκ λαβῶν κατόπτρων ἐκ τῶν λαξευτῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν (AE 1888 πίν. 8 ἀρ. 1, 3 σ. 162 - 3 ἡ ὑπ' ἀρ. 1 συμπεληρωμένη εἰς Bossert Altkreta 1923 εἰκ. 225) ἀπεικονίζουνσι θηλείας ὑψούσας δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν σύμβολα. Μία τούτων μετὰ ψελίων καὶ περιδεραίου ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ στήθους ὑποῖ κατὰ τὸν δημοσιεύοντα Τσουνταν ἄνθος λατοῦ. (Ἡ ἑτέρα χεὶρ ἐλλεῖπει). Ἑτέρα μορφὴ ἀντιθετικῶς ἐπαναλαμβανομένη ἐπὶ ἐλεφαντίνου πλακιδίου ἀπεικονίζεται καθημένη ἐπὶ μινωϊκοῦ θρόνου, φέρουσα μινωϊκὴν στολιδωτὴν ἐσθῆτα καὶ ὑψούσα διὰ τῶν χειρῶν κλάδον καὶ ἱερὸν κόμβον. Ὁ θεῖος χαρακτήρ τῆς παραστάσεως εἶναι σαφής. Ἑτερον ἀνάγλυφον ἐκ Μυκηνῶν παριστᾷ θήλειαν μετὰ μινωϊκῆς ἐπίσης ἐσθῆτος καταλειπούσης γυμνὰ τὰ στήθη καθημένη ἐπὶ βράχων, ὡς ἡ ἐκ Ψύρρας ἀνάγλυφος θεὰ τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἡ κεφαλὴ ἐλλεῖπει. Σώζονται οἱ βραχίονες διεσταλμένοι καὶ τμήμα τοῦ ἑτέρου τῶν πήχεων ὑψουμένου. Ἀσφαλῶς καὶ ὁ ἕτερος πήχυς ὑψοῦτο ἀντιστοίχως. Αὐτ. εἰκ. 224. Πρὸς τὰ ἀνωτέρω συνάπτεται ἀνάγλυφος παρὰστάσις θηλείας ἐξ ἐλέφαντος ἐπὶ πώματος πυξίδος ἐκ Minet El Beida. Αὕτη, ἀσφαλῶς θεὰ, μετοξὺ αἰγάρων ὑποῖ διὰ τῶν χειρῶν στάσεις, φέρει δὲ μινωϊκὴν ἐσθῆτα καὶ ἔχει τὸ στήθος γυμνόν. Πιθανῶς τὸ ἔργον εἶναι ἀνατολικῆς παραγωγῆς, ἀλλ' ἄνευ ἀμφιβολίας συνδέεται πρὸς τὰς θρησκευτικὰς

Ὁ τύπος ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ σφραγίδων καὶ σφραγισμάτων τῆς αὐτῆς περιόδου. Ἰδιαίτερος σαφὴς εἶναι ἡ παράστασις σφραγίσματος ἐκ Κνωσοῦ (Πίν. IB', εἰκ. 1). Αὕτη περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Evans¹⁷³ ὡς ἐξῆς: «ἄρρην λάτρις πρὸ πλουσίως ἐνδεδυμένης θεᾶς, ἥτις ὑψοῖ ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας». Κατὰ τὸν δημοσιεύοντα τὸ σφράγισμα προέρχεται πιθανῶς ἐκ χρυσοῦ δακτυλίου. Ἀνήκει εἰς τοὺς ΥΜ I χρόνους. Ἡ θεὰ φέρει ἐσθῆτα στολιδωτὴν καὶ ὑπεράνω αὐτῆς περίζωμα κοσμούμενον διὰ δικτυωτοῦ, ὡς τὸ τῆς θεᾶς τῶν ὄψεων ἐκ Κνωσοῦ. Τὰ στήθη εἶναι γυμνά. Ὁ λάτρις ἴσταται ἀριστερὰ ὑψῶν τὴν ἐτέραν τῶν χειρῶν. Ἡ στάσις τῆς θεᾶς εἶναι ἐλευθέρη (ἡ δεξιὰ χεὶρ ἐκτείνεται περισσότερον), ἀλλ', ὡς εἵπομεν, τοῦτο δέον νὰ ἀποδοθῇ εἰς διαφορὰν τῆς τεχνοτροπίας καὶ οὐχὶ τοῦ τύπου, δεδομένου ὅτι τὸ σφράγισμα ἀνήκει εἰς τὴν περίοδον ἐλευθέρου ρυθμοῦ τῆς μινωϊκῆς τέχνης.

Ἐπὶ χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ τῆς νεκροπόλεως τῆς Φαιστοῦ (Πίν. IB' εἰκ. 2) εἰκονίζεται γυνὴ καθημένη καὶ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας. Πρὸ αὐτῆς ἐν λατρευτικῇ στάσει εἰκονίζεται κυνοκέφαλος καὶ γυνή. Ἡ παρουσία τῶν λάτρεων, ὁ ὅπισθεν τῆς θεᾶς κίων δηλῶν ἄνευ ἀμφιβολίας ἱερὸν¹⁷⁴ καὶ ἡ χειρονομία καθιστῶσι βέβαιον ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς.

Μορφὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται καὶ ἐπὶ τοῦ περιφύμου χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ τάφου τῶν Ἰσοπάτων¹⁷⁵. Τὸ θέμα περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Evans ὡς «ἱερὸς χορὸς ἐντὸς ἀγροῦ κρίνων». Μικρὰ (λόγῳ τῆς ἀποστάσεως) θεία μορφὴ κατέρχεται ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἐνῶ γυναῖκες τείνουσι τὰς χεῖρας ἐμπρὸς καὶ ἄνω, ἐστραμμέναι πρὸς γυναικεῖαν μορφήν ἔχουσαν ὑψωμένας τὰς χεῖρας. Ἄλλη γυνὴ κατὰ τὸ κέντρον τοῦ δακτυλίου καὶ ὑψηλότερον τῶν ἄλλων ἵσταμένη κατὰ συμβατικὴν ἀπόδοσιν τῆς προοπτικῆς βλέπει πρὸς τὴν ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας

ιδέας τοῦ Αἰγαίου. Schaeffer Ugaritica I 1939 προμετωπίς.

Συγγενὴς ἴσως εἶναι ὁ τύπος τῆς ἐκτεινούσης τὰς χεῖρας θεᾶς ἐπὶ χρυσοῦ ἀναγλύφου καρφίδος ἐκ τοῦ τρίτου καθέτου τάφου τῶν Μυκηνῶν. Ἡ μορφὴ φέρει ἐπίσης τὴν συνήθη μινωϊκὴν ἐσθῆτα Bossert ἔ. ἀ. εἰκ. 298. Ὑπὸ τοῦ V. Müller AM 43 1918 σ. 153 ἐξ. ἡρμηνεύθη ὡς ἀπομίμησις παραστάσεως τῆς μικρασιατικῆς Μεγάλης Μητρὸς γυμνουμένης. Ὁ Μαρινᾶτος AE 1927 - 8 σ. 37 ἐξ. συνήψε τὴν παράστασιν πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεὰν μετὰ «πλαισίου ὄψεων» (snake frame), ἐσχάτως δὲ παρέσχε νέαν ἐρμηνείαν, περὶ ἧς κατωτέρω. Συγγενὴς εἶναι ὁ τύπος τῆς θεᾶς ἐχούσης ἐκατέρωθεν δι' ὑψωμένων χειρῶν πτηνὰ χρυσοῦ ἐξαργήματος ἐξ Αἰγίνης, περὶ οὗ ἐσχάτως Higgins εἰς Inst. of Clas. Studies Bull. 4, 1957 σ. 29 καὶ BSA 1957 σ. 42 ἐξ. πίν. 9α.

¹⁷³) PM IV σ. 602 εἰκ. 596. Πβ. καὶ σ. 607.

¹⁷⁴) MMR σ. 257 εἰκ. 125. Ὁ Biesantz Kretisch - Myk. Siegelbilder σ. 67 - 8 ὑποστηρίζει τὴν χρονολόγησιν κατὰ τοὺς ΥΜ III χρόνους.

¹⁷⁵) PM III σ. 68 εἰκ. 38.

ἔχουσα τὴν ἑτέραν τῶν χειρῶν ἐν λατρευτικῇ στάσει πρὸ τοῦ μετώπου. Ὁ Nilsson¹⁷⁶ θεωρεῖ θεὰς καὶ τὴν ἱσταμένην κατὰ τὸ κέντρον καὶ τὴν κατερχομένην ἄνωθεν, χορευτρίας δὲ πάσας τὰς ἄλλας. Ἡ ἄποψις ὅτι δύο θεαὶ μορφαὶ εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ δακτυλίου εἶναι πιθανή, ἀφοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν δύο θεαὶ μορφαὶ ἀπεικονίζονται, ἡ καθημένη μετὰ τῶν μηχανῶν καὶ ἡ κατερχομένη ἄνωθεν, ἣτις φέρει τὴν ἀσπίδα. Ἀλλ' ἐκ τῶν ἱσταμένων μορφῶν θεὰ πιστεύω ὅτι εἶναι μᾶλλον ἢ κατ' ἐνώπιον ὑψοῦσα τὰς χεῖρας, διότι, πλὴν τοῦ θείου χαρακτῆρος τῆς στάσεως, πρὸς αὐτὴν εἶναι ἐστραμμένοι αἱ ἄλλαι γυναῖκες. Αὗται ποιοῦσι λατρευτικὰς χειρονομίας διακρινομένας τῆς θείας στάσεως. Ὅτι ἡ καθ' ἡμᾶς θεὰ δὲν ἱσταται κατὰ τὸ κέντρον δὲν ἔχει σημασίαν, διότι, ὥς γνωστόν, αἱ συνθέσεις μετὰ κεντρικοῦ ἄξονος δὲν εἶναι προσφιλεῖς εἰς τὴν μινωϊκὴν τέχνην. Πιθανῶς διὰ τῆς μορφῆς ταύτης δηλοῦται αὐτὴ ἡ προσεγγίσασα πλέον θεά. Τὴν χειρονομίαν αὐτῆς ὥς πιθανῶς ἀποδίδουσιν τὴν θεῖαν ἐπιφάνειαν παρετήρησεν ἤδη ὁ Matz, ὅστις ὁμῶς κατέληξεν εἰς ἐρμηνεῖαν αὐτῆς ὥς χορευούσης: Γυναῖκες χειρονομοῦσαι ἐν παθητικῷ χορῷ ἐπιτυγχάνουσι τὴν ἐκ τοῦ ὕψους ἐμφάνισιν τῆς θεᾶς. Μία ἐκ τῶν γυναικῶν (ἡ κεντρικὴ) «wendet sich wie geblendet ab»¹⁷⁷. Ἀλλ' ὥς ἐλέχθη, αὕτη ποιεῖ γνωστὴν λατρευτικὴν χειρονομίαν ἀπευθυνομένην πρὸς τὴν ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας. Ὁ θεῖος χαρακτὴρ τῆς ὑψούσης ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας ἐπιβεβαιοῦται ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ ὄψεως ἄνωθεν αὐτῆς. Ὡς ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ἀπόψεως ἡμῶν δύναται νὰ προσαχθῇ ἡ παράστασις ἀντιστοίχου κεντρικῆς μορφῆς, πιθανῶς θείας, ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τῆς τέως Συλλογῆς Μητροστάκη, ὑψούσης τὴν ἑτέραν τῶν χειρῶν¹⁷⁸. Ἀλλ' ὁ δακτύλιος θεωρεῖται κίβδηλος ὑπὸ τοῦ Biesantz¹⁷⁹.

Ἐπὶ YE II δακτυλίου ἐκ θολωτοῦ τάφου τῆς Πύλου¹⁸⁰ ἀπεικονίζεται βραχῶδες ὄψωμα μετὰ ἱεροῦ, πρὸ τοῦ ὁποίου ἱσταται μορφὴ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας. Ἀνὴρ ἱστάμενος χαμηλότερον ἀποτείνει πρὸς αὐτὴν λατρευτικὴν χειρονομίαν. Πλησίον ἀγυαγρός.

Ἐπὶ MM III - YM I σφραγίσματος ἐξ Ἀγίας Τριάδος¹⁸¹ εἰκονί-

¹⁷⁶) MMR σ. 279 - 80.

¹⁷⁷) Göttererscheinung und Kultbild σ. 8 ἐξ.

¹⁷⁸) MMR σ. 267 εἰκ. 131. Πίνακα δειγμάτων τῆς λατρευτικῆς ὑψώσεως τῆς χειρὸς (χαλκῶν εἰδωλίων) παρέχει ὁ Biesantz ἔ. ἀ. σ. 169 ἐξ.

¹⁷⁹) Αὐτ. σ. 119 - 20.

¹⁸⁰) AJA 58 1954 σ. 31 ἐξ πίν. 9, 13. Κατὰ τὸν Matz Göttererscheinung und Kultbild σ. 12 - 3 ἡ ὑψοῦσα μορφὴ εἶναι θεότης ἐπιφανομένη μετέωρος. Αὕτη δὲν φέρει ἐσθῆτα καὶ ἔνεκα τούτου δὲν δυνάμεθα νὰ εἰμεθα βέβαιοι περὶ τοῦ γένους αὐτῆς.

¹⁸¹) D. Levi Le Cretule di H. Tr., Annuario VIII - IX σ. 139, εἰκ.

ζεται δένδρον μεταξὺ μορφῆς ὑψούσης τὰς χεῖρας καὶ γυναικὸς χορευούσης. Ἡ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας δύναται νὰ εἶναι ἡ θεὰ τοῦ δένδρου.

Θεῖαι μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι καὶ ἐπὶ τῶν συγχρόνων σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου. Ἐπὶ σφραγίσματος (Πίν. IB', εἰκ. 3) εἰκονίζεται μορφή μετὰ κεφαλῆς ἐλάφου ἔχουσα ὑψωμένας τὰς χεῖρας¹⁵². Ἐπὶ ἐτέρου (Πίν. IB', εἰκ. 4) ἀπυτᾶ γυναικεία ἀετοκέφαλος μορφή μετὰ γυμνοῦ στήθους, περιδεραίου καὶ πλατείας κωδωνοειδοῦς ἐσθῆτος ἔχουσα ὑψωμένας τὰς χεῖρας¹⁵³. Ὁ Evans¹⁵⁴ ἀρνεῖται τὴν λατρευτικὴν σημασίαν τῶν τύπων τῶν σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου ἐκτὸς ὁρισμένων. Θεωρεῖ αὐτοὺς ἀπλῶς τερατώδη δημιουργήματα τῆς φαντασίας, προελθόντα ἐκ τοῦ ἐξελικτικοῦ πλουτισμοῦ τῶν θεμάτων ἀναλόγως τῆς διαθέσεως τοῦ τεχνίτου. Ἀλλ' ἡ παρουσία τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ τῶν σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου δὲν δύναται νὰ εἶναι τυχαία, ἀφοῦ καὶ ἄλλα σαφῶς λατρευτικὰ θέματα ἀπαντῶσιν ἐπ' αὐτῶν, ὥς αἱ κεφαλαὶ τῶν ταύρων¹⁵⁵. Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ἡ ἀετοκέφαλος ἢ ἐλαφοκέφαλος θεὰ τῶν σφραγισμάτων τοῦ Ζάκρου ἀποτελοῦσιν ἐκφάνσεις αὐτῆς τῆς μινωϊκῆς θεᾶς ὥς «ποτνίας θηρῶν».

Μορφή μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρουσα ἐσθῆτα καὶ ἱσταμένη πλησίον κλάδου ἀπαντᾶ καὶ ἐπὶ σφραγίσματος νῦν τὸ πρῶτον δημοσιευμένου ἐκ τεταραγμένων στρωμάτων τῆς Κνωσοῦ, ἀριθ. τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου 669. (Πίν. IB', εἰκ. 5).

Πιθανῶς τῆς αὐτῆς περιόδου (YM I) εἶναι ἡ ἐπιμελοῦς λαξεύσεως σφραγὶς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἀριθ. 944 ἀγνώστου προελεύσεως (Πίν. IB', εἰκ. 6). Ἐπ' αὐτῆς ἀπεικονίζεται μορφή μετ' ἐσθῆτος σιολιδωτῆς ὑψοῦσα τὰς χεῖρας. Ἡ μορφή ἱσταται μεταξὺ δύο ἰχθύων καὶ φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σειρὰν μικρῶν κύκλων, διὰ τῶν ὁποίων δηλοῦνται πιθανώτατα κάλυμμα μετὰ δισκίων οἷα τὰ φερόμενα ὑπὸ τῆς θεᾶς τῶν ὄφρων ἐκ Κνωσοῦ. Οἱ ἰχθύες ἀποτελοῦσι πιθανῶς ἐνδειξιν θαλασσίας ὑποστάσεως τῆς θεᾶς. Ἀνάλογος παράστασις τῆς θεᾶς συνοδευομένης ὑπὸ ἰχθύος ἐπὶ YM III σαρκοφάγου ἐκ Μιλάτου ἐμνημονεύθη ἀνωτέρω (Πίν. IA', εἰκ. 1).

Ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπανευρίσκεται ἐπὶ ἀμυγδαλοειδοῦς σφραγιδολίθου ἐκ Μυκηνῶν (Πίν. IB', εἰκ. 7) παριστῶντος κατὰ τὸν

153, Matz ἔ. ἀ. σ. 9.

¹⁵²) Hogarth The Zakro Sealings JHS XXII 1902 πίν. IX 92 καὶ σ. 86 εἰκ. 26, PM I σ. 702 εἰκ. 525 e.

¹⁵³) Hogarth ἔ. ἀ. πίν. VI 23, PM I σ. 707 εἰκ. 531 e.

¹⁵⁴) Αὐτ. σ. 707.

¹⁵⁵) Αὐτ. εἰκ. 525 b, c, d.

Evans¹⁸⁸ θήλειαν θεότητα μεταξύ λεόντων. (Ἀκριβέστερον πρόκειται περὶ λέοντος καὶ λεαίνης). Ἡ θεὰ φέρει στολιδωτὴν ἐσθῆτα καὶ στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν λέοντα, κοσμεῖται δέ, ὡς συνήθως, διὰ περιδεραίου καὶ ψελίων. Σειρὰ δίσκων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς δηλοῖ πιθανῶς τὸ γνωστὸν κάλυμμα μετὰ δισκίων. Ὁ Nilsson¹⁸⁷ ὁμιλεῖ περὶ γυναικείας μορφῆς γονυπετοῦς, ἀλλ' ἡ ἐντύπωσις αὕτη εἶναι ἀπατηλή. Ἡ μορφὴ εἶναι ὀρθία. Πρόκειται προφανῶς περὶ «ποτνίας θηρῶν». Τὰ στοργγγύλα ἀντικείμενα ἐπὶ τῆς ὀσφύος αὐτῆς ἐνθυμιζοῦσι τὰ φερόμενα ὑπὸ τῆς μορφῆς τοῦ Ζάκρου (Πίν. IB', εἰκ. 4).

Εἰς παραλλαγὴν τοῦ τύπου ἀνάγεται ἑτέρα παράστασις τῆς θεᾶς, ἱππευούσης φανταστικὸν ζῶον καὶ ὑψούσης τὰς χεῖρας, ἐπὶ σφραγίσματος ἐξ Ἀγίας Τριάδος (Πίν. IB', εἰκ. 8)¹⁸⁸ καὶ ἐν τῇ αὐτῇ στάσει ἐπὶ ὑελίνων πλακιδίων ἐκ Μιδέας¹⁸⁹. Ἡ θεὰ τῶν πλακιδίων τῆς Μιδέας (Πίν. IB', εἰκ. 9) φέρει πόλον καὶ μινωϊκὴν ἐσθῆτα, ὑποὶ τὰς χεῖρας καὶ ἱππεύει κατὰ γυναικεῖον τρόπον ἐπὶ ζώου. Ἡ μορφὴ ἐθεωρήθη Εὐρώπη ὑπὸ τοῦ Persson, ὑπὸ δὲ τοῦ Technau¹⁹⁰ ἡ «Μεγάλη Θεά». Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τοῦ τάφου, ἐξ οὗ τὰ πλακίδια, ὁ Persson¹⁹¹ προτείνει τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Ἐπομένως ἡ παράστασις εἶναι ὁπωσδήποτε παλαιότερα τῆς σειρᾶς τῶν μεγάλων εἰδώλων. Παράστασις τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καθημένης ἐπὶ ζώου ἔχομεν καὶ ἐπὶ σφραγιδολίθου ἐκ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου τῆς Κλυταιμῆστρας ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Παπαδημητρίου¹⁹² ἐν Μυκῇ. Κατὰ τὸν Matz (Göttererscheinung und Kultbild σ. 36 - 7) αἱ μνημονευθεῖσαι ἱππεύουσαι μορφαὶ ἐξ Ἀγίας Τριάδος, Μιδέας καὶ

¹⁸⁸) Αὐτ. IV εἰκ. 598 b.

¹⁸⁷) MMR σ. 358 εἰκ. 169.

¹⁸⁸) Annuario VIII · IX σ. 137 εἰκ. 148.

¹⁸⁹) Εἰς τὴν πρώτην δημοσίευσιν Persson The Royal Tombs at Dendra 1931 σ. 65 εἰκ. 43 δὲν γίνεται λόγος περὶ τῆς στάσεως, ἣς δὲν εἶναι κἂν ὁρατὴ εἰς τὴν παρεχομένην εἰκόνα. Ἀλλὰ πβ τοῦ αὐτοῦ Rel. of Greece in Prehist. Times σ. 133 εἰκ. 24 α καὶ Nilsson MMR σ. 36 εἰκ. 2. Ἐπίσης Levi εἰς AJA 49 1945 σ. 275 ἐξ. καὶ Studies D. M. Robinson σ. 119.

¹⁹⁰) Arch. Jahrbuch 52 1937 σ. 97. Ὑπὸ τοῦ Levi AJA 1945 σ. 275 - 7, θεωρεῖται θεὰ τῆς φύσεως καὶ τῶν θηρίων ἱππεύουσα ἐπὶ τέρατος. Οὗτος παραβάλλει πρὸς ἀνατολικά ἀνάλογα.

¹⁹¹) R. Tombs at Dendra σ. 67.

¹⁹²) ΠΑΕ 1954 σ. 266 εἰκ. 14. Ὁ Παπαδημητρίου αὐτ. σ. 267 ἐρμηνεύει τὴν θεὰν τοῦ σφραγιδολίθου ὡς τὴν Μεγάλην Θεάν. Πβ. καὶ G. Mylonas Ancient Mycenae 1957 εἰκ. 35. Ἡ E. Townsend - Vermeule The Classical Journal 1958 σ. 106 ἀρνεῖται τὴν σχέσιν τῆς παραστάσεως πρὸς τοὺς μύθους τῶν κλασικῶν χρόνων. Περὶ τῆς ἐπιφύτου μορφῆς τῆς Συλλογῆς Σταθάτου βλ. ἀνωτ. σ. 209.

Μυκηνῶν ἀπεικονίζουσι θεότητας ἐν τῇ συνήθει στάσει τῶν ὑψωμένων χειρῶν. Τὸ ζῶον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κάθεται ἡ μορφὴ τῶν πλακιδίων τῆς Μιδέας, θεωρεῖ λέοντα. Διὰ τὴν μορφήν τοῦ λίθου τῶν Μυκηνῶν λέγει ὅτι κάθεται ἐπὶ γρουπός. Ἡ ἄποψις αὕτη εἶναι, πιστεύω, ἡ ὁρθή. Μόνον διὰ τὴν χειρονομίαν τῆς τελευταίας δύναται, νομίζω, νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Πιθανῶς ἡ θεὰ ἐνταῦθα κρατεῖ τὸ ζῶον ἀπὸ τῆς οὐρᾶς καὶ τοῦ ὧτός κατὰ τρῶπον συνήθη εἰς τὰς ποινίας θηρῶν ¹⁹⁸.

¹⁹⁸) Δὲν εἶναι βέβαιον ἂν εἰς τὸν τύπον ἡμῶν δύναται νὰ ὑπαχθῶσι παραστάσεις τινὲς ἐπὶ σφραγίδων, ἐνθα ἡ θεὰ ὑποῖ τὰς χεῖρας, ἱσταμένη μεταξὺ γρουπῶν καὶ λεόντων ὡς πιστεύει ὁ Matz Götterscheinung und Kultbild σ. 37. Ἡ δυσκολία ἐγκρίνεται εἰς τὸ ὅτι ἄνωθεν τῶν χειρῶν τῆς θεᾶς εἰκονίζεται καμπυλόγραμμον ἀντικείμενον, τὸ λεγόμενον «πλαίσιον ὄφρων». Αἱ σφραγίδες αὗται ἀνάγονται κυρίως εἰς τοὺς YM I - II καὶ YE I - II χρόνους. (Ὁ Nilsson MMR σ. 362 θεωρεῖ χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα τῶν YM I χρόνων τὴν μικρὰν κεφαλὴν τῆς θεᾶς ἐπὶ ὠρισμένων ἐκ τῶν δειγμάτων τούτων. Ἀλλαι, ὡς ἡ ἐκ Σανατορίου τῆς Κνωσοῦ BSA 1952 σ. 275 εἰκ. 16 III 20 ἀνήκουσιν εἰς σαφῶς YM II σύνολα). Αὗται προέρχονται ἐκ Δικταίου, Κνωσοῦ, Ἰαλυσσοῦ, Μενιδίου (νῦν ἐν Κάσσελ), Καλκανίου, Μυκηνῶν πβ. PM IV σ. 168 ἐξ. Εἰς τινὰ δειγμάτια τὸ «πλαίσιον ὄφρων» συνδυάζεται πρὸς τὸν διπλοῦν πέλεκυν. Ὁ Maiuri δημοσιεύων σφραγίδα ἐξ Ἰαλυσσοῦ χαρακτηρίζει τὴν ἐπ' αὐτῆς μορφήν ὡς «γυναικεῖαν θεότητα προβαίνουσαν μετὰ τοῦ τελετουργικοῦ νεύματος τῶν ὑψωμένων χειρῶν» Annuario VI - VII σ. 138 εἰκ. 62, PM IV εἰκ. 131. Τὰς ἄνωθεν τῆς θεᾶς κυματοειδεῖς ταινίας δὲν ἐρμηνεύει, χαρακτηρίζων ἀπλῶς ὡς ὀφιοειδεῖς. Ὁ Wace ὁμιλῶν περὶ σφραγίδων ἐκ Μυκηνῶν Chamber Tombs σ. 200 περιγράφει τὸ ἄνωθεν τῆς θεᾶς ἀντικείμενον ὡς λατρευτικόν, μιμούμενον τὸ σχῆμα τῶν ὄφρων. Ὁ Evans PM IV σ. 168 σ. 171 ἐξ. παραβάλλει πρὸς τὸ σύγχρονον ἔθιμον τῆς ἀναρτήσεως δερμάτων ὄφρων ἐν Ἑλλάδι δι' ἀποτροπισκίους λόγους, ἀλλ' ἀποκλίνει μᾶλλον πρὸς ὑπόθεσιν ἐκφρασθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Nilsson MMR σ. 364 - 5 ὅτι πρόκειται περὶ τόξων, παραβάλλει δὲ πρὸς τὸ ἔμβλημα τῆς λιβυκῆς θεᾶς Neith, ἥτοι δύο τόξα συνδεόμενα διὰ ταινιῶν. Ὁ Μαρινᾶτος BSA 1951 σ. 113 θεωρεῖ τὸ θέμα ὡς ἀναστροφὴν τῶν καταπιπτόντων κλάδων μετ' ἀνθέων τοῦ ἐξαρτήματος τῶν Μυκηνῶν, τοὺς ὁποίους βάσει τοῦ ἀναλόγου αἰγυπτιακοῦ ἱερογλυφικοῦ συμβόλου τῆς «νοτίας Αἰγύπτου» ἐρμηνεύει ὡς δηλοῦντας τὴν «χώραν τῆς Κρήτης». Οἱ Hood - De Jong δὲν ἐκφράζουσι γνώμην, ἀλλ' ἀποκλίνουν πρὸς τὴν ἄποψιν περὶ δέρματος ὄφρων BSA 1952 σ. 272 - 3. Πρὸς τὴν «θεὸν τῶν ὄφρων» παραλληλίζει τὰς μορφὰς μετὰ «snake frame» ὁ Matz Zu den Sphingen von Jerkapu, Marburger Winckelmann - Programm 1957 ἀνάτυπον σ. 3. Ἡ H. Reusch εἰς Minoica, Sundwall - Festschrift 1958 σ. 354 ἐξετάζουσα τὰς ἐπὶ σφραγίδων σχετικὰς παραστάσεις λέγει ὅτι ἡ θεὰ φέρει τὸ ἀντικείμενον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὑποστηρίζουσα τοῦτο διὰ τῶν χειρῶν. Τοῦτο ἀποκαλεῖ «Schlangenkron» πβ. καὶ αὐτ. σημ. 140. Θὰ ἦτο ἐνδιαφέρον νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν ἡ μορφὴ ὑποβαστάζῃ πράγματι τὰ ὀφιοειδῆ θέματα, ὡς πιστεύει καὶ ὁ Nilsson MMR σ. 362, ἢ ὑποῖ ἀπλῶς τὰς χεῖρας ἀσχετῶς πρὸς αὐτὴν, ὅποτε καὶ θὰ ἡδύνατο νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὸν τύπον ἡμῶν. Ἀλλ' ἐπὶ τῶν σφραγίδων τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι σαφές. Πβ. ἀνωτ. σημ. 154.

ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΕΠΙ ΔΑΚΤΥΛΙΩΝ ΑΒΕΒΑΙΑΣ ΓΝΗΣΙΟΤΗΤΟΣ

Γυναικεῖαι μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι καὶ ἐπὶ σειρᾶς δακτυλίων οὐχὶ ἀσφαλῶς γνησίων. Ὅφειλομεν νὰ ἐξετάσωμεν καὶ τούτους δεδομένου ὅτι ἡ ἀμφισβήτησις τῆς γνησιότητος ὠρισμένων ἐξ αὐτῶν δὲν εἶναι ἀπολύτως πειστική, οὔτε ἔχει τύχει γενικῆς ἐπιδοκιμασίας. Ἐκ τῶν ἀμφισβητουμένων δακτυλίων ὁ τῆς Κοπεγχάγης ΥΜ Ι χρόνων — εἴαν εἶναι γνήσιος — καὶ προερχόμενος «ἐξ ἀνατολικῆς Κρήτης» ἀπεικονίζει τὸ θέμα ἡμῶν μετ' ἰδιαιτέρας ἐναργείας¹⁹⁴. Ἡ θεὰ φέρουσα τὸ σύνθηρος μινωϊκὸν ἔνδυμα ἵσταται κατὰ τὸ μέσον ἄνωθεν φυτικῷ τινὸς θέματος καὶ ὑποῖ τὰς χεῖρας. Ἐκατέρωθεν δύο ἄνδρες γονυπετεῖς καὶ δύο γυναῖκες τρένουσι πρὸς τὴν θεὰν τὰς χεῖρας. Εἰς τὸ ἄκρον δύο μικροὶ δακτύλιοι ἀσπίδες. Ὁ Nilsson¹⁹⁵ δὲν φαίνεται νὰ θεωρῇ νόθον τὸν δακτύλιον. Παρατηρεῖ μόνον καὶ συζητεῖ διὰ μακρῶν τὴν μοναδικήν, ὥς λέγει, περιπτώσιν τῆς γονυπετοῦς θέσεως τῶν λάρσεων, ἀναφέρων ἀνάλογα δείγματα ἐκ τῶν ἑλληνικῶν χρόνων. Ὁ Biesantz¹⁹⁶ περιλαμβάνει τὸν δακτύλιον τῆς Κοπεγχάγης μεταξὺ τῶν κιβδήλων. Οὗτος θεωρεῖ κατ' ἀρχὴν τὸ θέμα πιθανὸν διὰ τὴν μινωϊκὴν τέχνην, ἀλλὰ καταλήγει διὰ τεχνοτροπικοὺς λόγους, ὥς ἡ ξηρότης τῶν τεταμένων χειρῶν, εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι πρόκειται περὶ κιβδήλου ἔχοντος πρότυπον τὸν δακτύλιον τῶν Ἰσοπάτων.

Ὑποπτος εἶναι καὶ δακτύλιος ἐκ Θίσβης¹⁹⁷. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται θεὰ καθήμενη ὑποῦσα ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας καὶ φέρουσα δι' αὐτῶν πιθανῶς κωδίας μήκωνος, ἐπαναλαμβάνουσα δηλαδὴ τὴν χειρονομίαν τῆς θεᾶς τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἐνθα ὁμοῦς ὑποῦται ἡ ἑτέρα τῶν χειρῶν. Τὸ θέμα περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Evans ὡς προσφορὰ μήκωνων εἰς θεὰν ὑπὸ θεραπαινίδων. Ἀσφαλῶς κίβδηλος εἶναι ἕτερος δακτύλιος ἐκ Θίσβης παριστῶν τὴν λατρείαν τῆς «μητρὸς θεᾶς» ἐχούσης ἐκτεταμέναν τὰς χεῖρας, καὶ τοῦ νεαροῦ θεοῦ. Ἡ ἀνάμειξις ὑπὸ τοῦ κιβδηλοποιοῦ χριστιανικῶν ἰδεῶν εἶναι προφανής¹⁹⁸.

Ἡ στάσις τέλος τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἐπανέρχεται ἐπὶ τοῦ περιφήμου «δακτυλίου τοῦ Νέστορος» ἐκ Κακοβίτου, τοῦ ὁποῦ οἱ ἡ γνησιότης ἔχει ἐπίσης ἀμφισβητηθῇ¹⁹⁹. Ὁ Biesantz²⁰⁰ περιλαμβάνει αὐ-

¹⁹⁴) Blinkenberg Aarboger for nordisk oldkyndighed og historie 1920 σ. 309 εἰκ. 1 - 2.

¹⁹⁵) MMR σ. 280 - 1 σημ. 61 εἰκ. 140.

¹⁹⁶) Kretisch-myk. Siegelbilder σ. 120.

¹⁹⁷) PM II εἰκ. 191 d σ. 341 - 2.

¹⁹⁸) PM III σ. 471, εἰκ. 328.

¹⁹⁹) PM II σ. 482 εἰκ. 289, PM III σ. 148 εἰκ. 96, πίν. XX A. Ἀμφισβήτησις τῆς γνησιότητος Nilsson MMR σ. 43 ἐξ.

τὸν μεταξὺ τῶν κιβδηλῶν. Ὁ δακτύλιος ἡρμηνεύθη ὑπὸ τοῦ Evans ὡς παριστῶν τέσσαρας σκηνὰς τοῦ μετὰ θάνατον βίου παρὰ τὸ «δένδρον τοῦ κόσμου». Τὴν στάσιν τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἔχει γυναικεία μορφή εἰκονιζομένη ἐν μέσῳ χρυσαλλίδων²⁰¹. Ἡ στάσις τῶν κατὰ κρόταφον πτηνομόρφων γυναικῶν δὲν εἶναι σαφής: πιθανῶς ἔχουσι τὴν πυγμὴν πρὸ τοῦ μετώπου κατὰ λατρευτικὴν χειρονομίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐξήτασε διεξοδικῶς ἡ M. Swindler ἐν ἐργασίᾳ αὐτῆς περὶ τῶν ὑστερομινωϊκῶν καὶ ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων, ἥτις ἀνεκοινώθη εἰς τὴν 42αν Ἰνικὴν Συνέλευσιν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἀμερικῆς ἐν Baltimore - Maryland τὴν 26 - 28.12.1940. Ἡ ἐργασία δὲν ἐδημοσιεύθη ἀκόμη²⁰² καὶ ἡ κυκλοφορήσασα μόνον περίληψις²⁰³ δὲν εἶναι δυστυχῶς τελείως σαφής.

Ἡ συγγραφεὺς παρατηρεῖ ὅτι γυνὴ θεὰ τῆς γονιμότητος μετὰ τιάρας, περυγῶν καὶ ὑψωμένων χειρῶν ἐμφανίζεται ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἰδιαιτέρως ἐν Μεσοποταμίᾳ περὶ τὸ 2200 π. Χ. Ἄν ἐκεῖθεν μετεδόθη ὁ τύπος εἰς Κρήτην, πάντως, λέγει, ἡλλοιώθη πολὺ, ἐλλείπουσι δὲ οἱ διάμεσοι κρίκοι. Πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεὰν σχετίζεται ὁ τύπος τῶν μυκηναϊκῶν περυγωτῶν εἰδωλίων, ὅστις εἰσάγεται πιθανῶς ἐκ τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς μυκηναϊκῆς ἐξαπλώσεως. Τὰ περυγωτὰ εἰδώλια εἶναι ἐπομένως ἄσχετα πρὸς τὰ πρωτοχαλκᾶ δείγματα ὡς τὸ ἐκ Ζυγουριῶν καὶ ἡ πρώϊμος κυκλαδικὴ παράστασις τοῦ ἄργυρου διαδήματος τῆς Σίφνου²⁰⁴. Χίλια ἔτη χωρίζουσι τὰς ἀνατολικὰς καὶ ἐλλαδικὰς παραστάσεις ἀπὸ τῶν ὑστερομινωϊκῶν εἰδώλων, ἐλλείπουσι δὲ μεσοελλαδικὰ εἰδώλια. Τὸ μικρὸν μυκηναϊκὸν εἶδωλον, ὅπερ

²⁰⁰) *E. ἀ. σ. 112.

²⁰¹) Ὁ Evans χαρακτηρίζει ὡς θεὰν τὴν καθημένην εἰς PM II εἰκ. 289, τὴν δὲ ὁρθὴν μετὰ συνοδοῦ ζευγὸς ἀναστάντων.

²⁰²) Περὶ τοῦτου μὲ ἐβεβσίωσαν ἡ συνάδελφος M. Mellink, τὴν ὁποίαν θερμῶς εὐχαριστῶ.

²⁰³) AJA 1941 σ. 87.

²⁰⁴) Διὰ τούτων νοεῖται ΠΕ εἶδωλιον ἐκ Ζυγουριῶν Blegen Zygouries πίν. XXI 1. Πβ αὐτ. πίν. XXI, 9. Ταῦτα εἶναι ἀμφιβόλου σχέσεως πρὸς τὸ θέμα ἡμῶν. Τὸ ἐκ Σίφνου AE 1899 πίν. 10, 1 καὶ Zervos I, art des Cycl. σ. 258. Πβ. ἀνωτ. σ. 226.

παρουσιάζεται τὸ πρῶτον περὶ τὸ 1375, δὲν δύναται νὰ εἶναι τὸ πρότυπον τῶν ὑστερομινωϊκῶν εἰδώλων. Ἀντιθέτως ἡ συγγραφὴ φαίνεται εὐνοοῦσα τὴν βορείαν προέλευσιν, βάσει δειγμάτων ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ Δουνάβεως, ἅτινα ὁμως κατὰγονται ἀρχικῶς ἐκ τῆς Ἀνατολῆς. Πρὸς τὸν βορρᾶν ἄγει, λέγει, καὶ τὸ ὁμοίωμα ναῖσκου τοῦ Δωματίου τῆς Πηγῆς ἐν Κνωσῷ, καὶ οἱ τριποδικοὶ θρόνοι, οἱ ὅποιοι ἐνίστε φέρουσιν εἰδώλια, ὧς εἰς ἓν δεῖγμα τοῦ Metropolitan Museum. Τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως μένει τελικῶς ἀνοικτόν, προτιμωμένης πάντως τῆς βορείας τοιαύτης.

Οἱ Bielefeld καὶ Grundmann, οἵτινες ἔθιξαν τὸ πρόβλημα τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν μελέτην εὐρυτέρου κύκλου ἀναλόγων παραστάσεων, ἀποκλίνουν ἀντιθέτως ὑπὲρ τῆς προελεύσεως τοῦ τύπου ἐκ τῆς Πρόσω Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου²⁰⁵. Ὁ Fr. Matz τέλος (Göttererscheinung und Kultbild σ. 35) προέτεινε τελευταίως ἐρμηνεῖαν τῆς χειρονομίας, ἥτις προϋποθέτει τὴν παραγωγὴν αὐτῆς ἐξ αὐτῶν τῶν συνθηκῶν τῆς κρητικῆς λατρείας ἄνευ ξένης ἐπιδράσεως. Ἡ ἄποψις αὕτη ἐξετάζεται διεξοδικῶς κατωτέρω εἰς τὸ κεφάλαιον περὶ τῆς σημασίας τοῦ νεύματος.

Νομίζω ὅτι ὁ ἀνατολικὸς χαρακτὴρ τοῦ ἐν Κρήτῃ ἐμφανιζομένου τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου (MM I β - II) δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ ἀμφισβητηθῇ. Ἡ ἀνατολικὴ προέλευσις τοῦ τύπου καθίσταται πιθανὴ ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τὰς πρώτας βεβαίας ἐν Κρήτῃ ἐμφανίσεις αὐτοῦ, ἥτοι ἐπὶ τοῦ σφραγίσματος ἐκ Φαιστοῦ καὶ τοῦ μολυβδίνου δακτυλίου τοῦ Σφουγγαρά ἀῖ θεαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρουσιν ἀνατολικὴν ἐνδυμασίαν²⁰⁶. Ἡ ἄποψις τῆς Swindler ὅτι παρεμβάλλεται διάστημα μιᾶς χιλιετίας μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν παραστάσεων τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ τῶν ὑπομινωϊκῶν μεγάλων εἰδώλων καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ σύνδεσις αὐτῶν πρὸς τὰ ἀνατολικά πρότυπα, δὲν εἶναι ὀρθὴ ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τῆς καταβιβάσεως τῆς μεσοποταμιακῆς χρονολογίας²⁰⁷, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἡ Swindler δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὰ ἐκ Κρήτης πρώϊμα δείγματα, ἅτινα πληροῦσι τὸ χρονικὸν διάστημα μεταξὺ τῶν βαβυλωνιακῶν κυλίνδρων μετὰ θεᾶς ὑψούσης τὰς χεῖρας, οἵτινες εὐρέθησαν ἐν Κρήτῃ, καὶ τῶν μεγάλων ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων. Ἀλλως τὰ ἀνατολικά δείγματα συνεχίζονται μέχρι καὶ τῆς ἐποχῆς τούτων.

²⁰⁵) Βλ. σημ. 146

²⁰⁶) Περὶ τοῦ ἐνδύματος τῆς θεᾶς ἐν τῇ Ἀνατολῇ βλ. Przyluski La grande déesse σ. 54 ἐξ.

²⁰⁷) Πβ. διὰ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν Milojevic εἰς BSA 1949 σ. 300 ἐξ. καὶ Hutchinson εἰς Antiquity XXVIII σ. 155 - 6 σημ. 3.

Πολὺ ἀπιθανωτέρα τῆς ἀπορριπτομένης συνδέσεως τῆς μινωϊκῆς θεᾶς πρὸς τὸν μεσοποταμικὸν τύπον εἶναι ἢ ὑπὸ τῆς αὐτῆς ἐπιστήμονος ἐπιχειρουμένη ἄμεσος σύνδεσις τῶν ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων πρὸς τὰ δείγματα τῆς περιοχῆς τοῦ Δουνάβεως. Ὁ συνδυασμὸς τῆς θεᾶς τοῦ Δωματίου τῆς Πηγῆς πρὸς τὸν ναῖσκον οὐδόλως σημαίνει βορείαν προέλευσιν καὶ τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Ἄλλως ναῖσκοι ἀναλόγου τύπου ἀπαντῶσιν ἐν Οὐγγαρίᾳ ἤδη κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα²⁰⁸. Ἀδικαιολόγητος φαίνεται καὶ ἡ ἀπ' εὐθείας ἐξ Ἀνατολῆς παραγωγή τῶν περυσιοσχήμεων μετὰ τὴν σύνδεσιν τούτων πρὸς τὴν κρητικήν θεὰν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν.

Ἡ παράστασις θεᾶς ὡς δεομένης εἶναι συνήθης ἐν τῇ Μεσοποταμικῇ σφραγιδογλυφίᾳ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν δυναστειῶν τῆς Οὐρ, ἤδη ἀπὸ ἐποχῆς παλαιότερας τοῦ τέλους τῆς τρίτης χιλιετηρίδος²⁰⁹. Ἴδου πῶς περιγράφει τὸν ἀνατολικὸν τύπον τῆς δεήσεως ὁ Jean²¹⁰. «Ὁ θεὸς ἀπεικονίζεται καθήμενος ἢ ὄρθιος... Ὁ πιστὸς συνοδευόμενος ὑπὸ μιᾶς θεᾶς, ἥτις ὑψοῖ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας, ἵσταται πρὸ τοῦ θεοῦ». Καὶ περαιτέρω²¹¹: «ὁ λίτρις ὄρθιος πρὸ τῆς καθημένης θεότητος εἰσάγεται ὑπὸ δευτερεύοντος θεοῦ, ὅστις ἄγει αὐτὸν ἐκ τῆς χειρὸς, ἐνῶ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἰς τὴν στάσιν τῆς δεομένης βλέπουσα πρὸς τὴν καθημένην θεότητα μεσολαβεῖ ὑπὲρ τοῦ πιστοῦ. Ἡ προσευχὴ εὐρίσκεται εἰς τὰ χεῖλη τῆς θεᾶς. Ὁ ἄνθρωπος ἀκούει ἐν σιωπῇ. Ἡ σκηνὴ εἶναι συνήθης ἐπὶ τῶν κυλίνδρων τῆς τρίτης δυναστείας τῆς Οὐρ»²¹². Ὑπάρχουσι καὶ δείγματα, ἔνθα ἡ θεὰ δέεται μόνη ἄνευ ἀπεικονίσεως θνητοῦ. Ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Λάρσας τοῦ τέλους τῆς τρίτης χιλιετηρίδος ἀπεικονίζεται ἐν ἀναγλύφῳ ἡ Ἰσταρ γυμνή, περρωτῇ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν²¹³. Ἀργότερον ἐπὶ κυλίνδρου τῶν χρόνων τοῦ Χαμμουραμπὶ ὁ θεὸς Μαρτοῦ εἰκονίζεται δεχόμενος λατρείαν ἐκ μέρους θεᾶς μετὰ στολιδωτῆς ἐσθῆτος καὶ ὀδοντωτοῦ διαδήματος, ἥτις ὑψοῖ ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Ὁ θνητὸς ὑπὲρ τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ δέησις δὲν παρίσταται²¹⁴.

²⁰⁸) Ugaritica II πίν. XXX εἰκ. 79.

²⁰⁹) Mél. Glotz I σ. 313.

²¹⁰) La religion sumérienne d'après les documents antérieurs à la dyn. d'Isin 1931 σ. 221.

²¹¹) Αὐτ. σ. 249.

²¹²) Ἀναλόγους σουμεριακὰς παραστάσεις θεᾶς ὑψούσης τὰς χεῖρας βλ. αὐτ. πίν. X 34 σ. 54, πίν. XII 41 σ. 91, πίν. XIII εἰκ. 44 σ. 114, πίν. XVI εἰκ. 59 σ. 220 - 3, πίν. XXXI εἰκ. 98 σ. 223.

²¹³) Ἐν Λούβρῳ ἀριθ. AO 17 000, ἀνασκαφαὶ 1933.

²¹⁴) Parrot Ziqqurats et tour de Babel 1949 σ. 39 εἰκ. 4.

Εἶναι ἰδιαίτερος ἄξιον προσοχῆς ὅτι ἀνατολικά ἀντικείμενα φέροντα παραστάσεις τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι συνεπείᾳ εἰσαγωγῆς ἐν Κρήτῃ καὶ γενικώτερον ἐν τῇ ἀνατολικῇ Μεσογείῳ. Κύλινδρος ἐξ αἱματίτου τῶν χρόνων τοῦ Χαμμουραμπὶ ἀνακαλυφθεὶς ἐν θολωτῷ τάφῳ τοῦ Πλατάνου²¹⁵ φέρει γυναικίαν μορφήν ἐνδεδυμένην καυνάκην καὶ δεομένην. Εἶναι ἡ Ἰστάρ, ἀντίστοιχος τῆς σουμεριακῆς Θεᾶς Μητρὸς Ἰννινί, ἣτις πρεσβεύει ὑπὲρ τῆς ἀνθρωπότητος μεσολαβοῦσα πρὸς ἑτέρας θεότητας [ὑπὲρ τῶν κατόχων τῶν σφραγιδολίθων. Λίαν ἀνάλογος εἶναι καὶ ἕτερος κύλινδρος μετὰ παραστάσεως δεομένης φερούσης τὸ αὐτὸ ἔνδυμα ἐκ θέσεως Γιοφυράκια παρὰ τὸ Ἡράκλειον²¹⁶.

Ὅμοιοι κύλινδροι ἀνευρέθησαν εἰς Κύπρον ὑποδεικνυομένης οὕτω τῆς ὁδοῦ τῆς πρὸς Κρήτην ἐλεύσεως. Εἰς βαβυλωνιακὸς κύλινδρος ἐξ Ἐγκωμης παριστᾷ τὴν θεὰν Νινκαρράκ Ἰσταμένην, φέρουσαν κέρατα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ μακρὰν ἐσθῆτα μετὰ στολίδων, ὑψοῦσαν τὰς χεῖρας ἐν τῇ στάσει τῆς λατρείας πρὸ δύο θεῶν²¹⁷. Ἄλλος κύλινδρος ἐκ Κύπρου τῆς πρώτης βαβυλωνιακῆς δυναστείας φέρει τὴν θεὰν μετὰ κεράτων καὶ τοῦ συνήθους ἐνδύματος δεομένην πρὸ τοῦ θεοῦ Ἀμουρρου²¹⁸. Τὸ θέμα τῆς θηλείας θεότητος δεομένης πρὸ ἄρρενος ἐπανευρίσκεται καὶ ἀλλαχοῦ ἐν Κύπρῳ²¹⁹. Εἰς ἄλλην παράστασιν ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρει οὐχὶ μόνον στολιδωτὴν ἐσθῆτα, ἀλλὰ καὶ κωνικὴν τιάραν²²⁰. Τὴν στάσιν τῆς δεήσεως ἔχει ἡ θεὰ καὶ εἰς παράστασιν προσφορᾶς ζώου ὑπὸ πιστοῦ²²¹. Ἐνταῦθα δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ μεσολαβήσεως, ἀλλὰ περὶ ἀπολύτου στάσεως ἢ χειρονομίας ἀπειθυνομένης πρὸς τὸν λάτριν. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι πλησιέστερος πρὸς τὰ κρητικά δείγματα²²².

²¹⁵) PM I σ. 197 · 8 εἰκ. 146, *Εὐανθουδίδης Vaulted Tombs* σ. 117, ἀρ. 1098.

²¹⁶) PM II σ. 265 εἰκ. 158, *Demargne Crète - Egypte - Asie*, *Annales de l'École des Hautes Études de Gand* II σ. 31 ἐξ. πίν. II 2 καὶ αὐτ. σ. 57. Περὶ τῆς πρώτης εἰσαγωγῆς βαβυλωνιακῶν κυλίνδρων εἰς Κρήτην αὐτ. σ. 49 - 50.

²¹⁷) *Excavations in Cyprus* πίν. 4 ἀρ. 464 σ. 38, *Catal. of gems in the Br. Mus.* 1926 πίν. III 107. Περιγραφή σ. 14, 109 (ἀντι 107).

²¹⁸) Αὐτ. πίν. III 108 καὶ σ. 14, 108. *Excav. in Cyprus* πίν. 4, 695 σ. 39. *Contenteau La glyptique syro - hittite* σ. 153.

²¹⁹) *Cat. of gems* πίν. III 112 σ. 15, 112.

²²⁰) Αὐτ. πίν. III 113 σ. 15, 113.

²²¹) Αὐτ. πίν. III 119 σ. 16, 119.

²²²) Συγγενὲς πρὸς τὰ ὑπομινωϊκὰ δείγματα κατὰ τὸν πλαστικὸν τύπον φαίνεται τὸ ἐκ Κύπρου εἰδώλιον *Bossert Altsyrien* σ. 51 εἰκ. 150.

Ἐτι ἀργότερον ἐπὶ τῶν kudurrū, λιθίνων ὀροσῆμων τῶν κασσιτικῶν χρόνων μεταξὺ ΙΓ' - ΙΒ' αἰῶνος, ἥτοι εἰς ἐποχὴν παρὰλληλον πρὸς τὴν ὑστερομινωϊκὴν, ἀπαντᾷ ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἐπὶ ὀροσῆμου τοῦ Melishipak Β' (ΙΒ' αἰῶν) βλέπομεν τὸν βασιλέα παρουσιάζοντα τὴν θυγατέρα του εἰς τὴν θεὰν Νανά²²³. Ἡ θεὰ φέρουσα πόλον ἔχει ὑψωμένας τὰς χεῖρας. Ἐπὶ ἑτέρου ἡ θεὰ Gala ἀπεικονίζεται καθήμενὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν²²⁴.

Τὴν στάσιν ἔχουσιν ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἄρρηνες θεοί. Εἰς παραστάσιν τῆς τρίτης χιλιετηρίδος εἰκονίζεται ὁ Teshup, ὄρθιος μετὰ κερῶν ταύρου καὶ ὑψωμένων χειρῶν. Παρ' αὐτὸν ἵσταται ἡ θεὰ Heret ἔχουσα τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ στήθους²²⁵.

Αἰγυπτιακὰ παρὰλληλα τῆς ἀπασχολούσης ἡμᾶς χειρονομίας ὑπέδειξεν ἡ Williams²²⁶. Γονυπετῆς μετὰ χειρῶν ὑψωμένων καὶ παλαμῶν κατ' ἐνώπιον ἀπεικονίζεται ἡ Ἴσις²²⁷. Συνήθης εἶναι ἡ παράστασις τῆς Ἰσιδος καὶ τῆς Νέφθυος ἐπὶ τῶν αἰγυπτιακῶν σαρχοφάγων τοῦ Νέου Βασιλείου ἐν τῇ στάσει ταύτῃ, ὡς καὶ ἐπὶ σκαραβαίων. Τὴν στάσιν τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἔχουσιν ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἄρρηνες θεοί. Ὁ Ἥλιος ἀπεικονίζεται ὄρθιος ἐν τῇ λέμβῳ αὐτοῦ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν²²⁸. Θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐμφανίζεται καὶ ἐπὶ πυραμιδίων, ἥτοι ἐπιστάσεων ἀστικῶν τάφων ραμφειδικῶν χρόνων²²⁹. Ἡ διάδοσις τῆς στάσεως ἐν Αἰγύπτῳ ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῆς ἀπεικονίσεως νεκρῶν ἐπὶ τῶν πυραμιδίων τοῦ Νέου Βασιλείου δεομένων πρὸ τοῦ

²²³) Contenau Manuel d' archéol. orientale II 1931 σ. 899 - 900 εἰκ. 622. Τὸ νεῦμα τῆς θεᾶς χαρακτηρίζεται ὡς signe d' accueil.

²²⁴) Mémoires de la délégation franc. en Perse VII 1905 εἰκ. 451 (κουδουρροῦ XIII) σ. 139 - 140. Θεὰς δεομένης μεθ' ὑψωμένων χειρῶν βλ. καὶ εἰς Frankfort Cylinder Seals 1939 πίν. XXV c, j (Γ' δυναστείας Οὐρ), πίν. XXVII b, d, f, m (Α' Βαβυλωνιακῆς δυναστείας), πίν. XXXI a (μινωϊκῶν χρόνων).

²²⁵) Max Von Oppenheim Der Tell Halaf 1931 πίν. 57, 2 σ. 189.

²²⁶) Gournia σ. 48 σημ. 4. Ἀναφέρει μορφὴν τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης. Λέγει ὅτι ἡ χειρονομία ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τῆς προδυναστικῆς κεραμικῆς. Πβ. J. De Morgan Recherches sur les origines de l' Egypte I 1896 πίν. X Εἰς ἀναθηματικὴν στήλῃν ἐκ Μάμφιδος Persson The Rel. of Greece in Pr. Times 1912 εἰκ. 5 ἀπεικονίζονται ὑψωμέναι χεῖρες κάτωθεν ἀριθμοῦ τινὸς ὧων. Πβ. Petrie Memphis I πίν. IX πίν. XII, Πβ. καὶ τὰ προδυναστικά εἰδῶλια ἐκ Maamerieh «Kush» III 1955 πίν. X α.

²²⁷) A. Erman Die ägyptische Religion 1909 εἰκ. 17 σ. 17.

²²⁸) Αὐτ. σ. 8 εἰκ. 4. Ἀσχετος εἶναι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν τοῦ Schu ὑποβασιάζοντος τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Νούτ, προσωποποίησιν τοῦ οὐρανοῦ αὐτ. σ. 35 εἰκ. 43.

²²⁹) Boreux Guide - Catalogue de la col. ég. du Louvre σ. 117 ἐξ

ἡλίου²⁸⁰ καὶ κυνοκεφάλων λατρευόντων οὕτω τὸν ἥλιον καὶ τὸν σεληνιακὸν θεὸν Θώτ²⁸¹. Ἐκ τῆς παραστάσεως δύο χειρῶν ἐλήφθη καὶ τὸ αἰγυπτιακὸν σύμβολον τὸ δηλοῦν τὸ Κᾶ²⁸².

Ἐκ τῶν ἐκτεθέντων ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ἡ ὑποῖσα τὰς χεῖρας θεὰ τῆς μινωϊκῆς Κρήτης συνδέεται μᾶλλον πρὸς τὰς ἀναλόγους παραστάσεις τοῦ μεσοποταμικοῦ κύκλου. Ἡ σχέσις αὕτη δὲν εἶναι τυχαία. Ἡ Ἰστιάρ, τὴν ὁποίαν ἤδη συνηντήσαμεν ἐν τῇ στάσει ταύτῃ, εἶναι κατὰ τὴν φράσιν διαπρεποῦς ἀνατολιστοῦ «τὸ μέγα θῆλυ στοιχεῖον ἀναπαραγωγῆς καὶ γονιμότητος δλοκλήρου τῆς δυτικῆς Ἀσίας»²⁸³. Βαθεῖα εἶναι λοιπὸν ἡ σχέσις πρὸς τὴν κρητικὴν θεάν. Ὁ Κρητὴς ταξειδιώτης, γνωρίζων ἐν τῇ Ἀνατολῇ τὰς ἐπιτοπίους θηλείας θεότητος ἡδύνατο κάλλιστα νὰ πιστεύῃ ὅτι εὗρίσκεται πρὸ παραστάσεων τῆς ἰδίας αὐτοῦ θεᾶς. Σημαντικῶς ἠνύνησε τὴν διάδοσιν τοῦ τύπου καὶ ἡ μεταφορὰ εἰς Κρήτην ἀνατολικῶν σφραγιδολίθων, οὐχὶ ἄνευ πίστεως εἰς τὴν μαγικὴν δύναμιν τῆς ἐπ' αὐτῶν κεχαραγμένης θεᾶς, τῆς δεομένης διὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ κατόχου. Οὕτω ἡ μεταξὺ Κρήτης καὶ Ἀνατολῆς ἐπικοινωνία καὶ ἡ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας χιλιετηρίδος πληρεστέρα γνῶσις τῶν ἀνατολικῶν λατρειῶν καὶ ἐθίμων ὑπὸ τῶν Κρητῶν συνετέλεσεν εἰς τὴν διάδοσιν ἐν Κρήτῃ τοῦ τύπου τῆς ὑποῖσης τὰς χεῖρας θεᾶς. Αἱ ἀναλογίαι πρὸς τὰς ἀνατολικὰς παραστάσεις ἐπεκτεινόμεναι, ὡς ἐλέχθη ἤδη, καὶ πέραν τῆς ἀπλῆς χειρονομίας εἰς τὴν ἀμφίεσιν καὶ τὰ καλύμματα τῆς θεᾶς²⁸⁴, πείθουσιν ὅτι ἡ

²⁸⁰) E r m a n ἔ. ἀ. σ. 162 εἰκ. 89. Ἐπὶ νεκρικῶν παπύρων τοῦ Νέου Βασιλείου εἰκονίζεται ὁ νεκρὸς ἄνθρωπος τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ Ὁσίριδος.

²⁸¹) Αὐτ. σ. 12 εἰκ. 9. Οἱ τέσσαρες κυνοκέφαλοι τοῦ ὀβελίσκου τοῦ Λούξορ νῦν ἐν τῷ Λούβρῳ ἴσταντο ἀνατολικῶς καὶ δυτικῶς τοῦ ὀβελίσκου χαίρειντες τὴν ἀνατολὴν καὶ δύσιν τοῦ ἡλίου Ἐν Κρήτῃ ὁ κυνοκέφαλος ἀπαντᾷ ἐν τῇ αὐτῇ στάσει συχνάκις, PM I σ. 83 εἰκ. 51 (ἐκ Μόχλου), PM II σ. 763 - 4 εἰκ. 491 εἰκ. 492 (ἐκ Κνωσοῦ, Ἀγ. Τριάδος, Ζάκρου, Φαιστοῦ). Τὰ ἐκ Κρήτης παραδείγματα συνεκέντρωσεν ὁ Μ a r i n ā t o c AE 1939 - 41, σ. 86 σημ. 3 - 4.

²⁸²) Τοῦτο συμβολίζει τὴν «αἰωνίαν οὐσίαν» τοῦ νεκροῦ, πβ. K. L a n g e - M. H i r m e r Ägypten 1957 εἰκ. 112 - 3. Τοῦτο μετὰ διαφόρου ἐννοίας ἀπαντᾷ καὶ ὡς σύμβολον ἱερογλυφικὸν πβ. PM I σ. 280 εἰκ. 212. Περὶ τοῦ κρητικοῦ «signe des bras levés» βλ. Études crétoises II σ. 77 - 78, Mon. Ant. XIV σ. 432, BSA 51 σ. 77.

²⁸³) Contenau La civilisation d' Assur et de Babylone 1951 σ. 78.

²⁸⁴) Τυπικὸν γνῶρισμα ἀποτελεῖ ὁ καυνάκης P r z i l u s k i La grande déesse σ. 54 ἔξ. Οὗτος μετεδόθη εἰς Κρήτην ἀσφαλῶς οὐχὶ μόνον ὡς ἐνδυμα τῆς θεᾶς, ἀλλὰ καὶ ὡς καθημερινὸς συρμός. Χαρακτηρίζεται ἐκ τῶν «volants striés disposés en couches étagées» αὐτ. σ. 57. Κατὰ τὸν D u s s a u d Iraq IV 1939 σ. 58 ὁ χαλδαϊκὸς καυνάκης μετεδόθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κρήτην. Ἐπίσης ἀνατολικοῦ χαρακτῆρος φαίνεται ὁ κό-

παρουσία τοῦ τύπου ἐν Κρήτῃ ὀφείλεται εἰς τὴν συνεχῶς ἀνανεουμένην ἐπαφὴν πρὸς τὴν Ἀνατολὴν καὶ οὐχὶ εἰς κοινὴν ψυχολογικὴν βάσιν, δι' ἧς ἐξηγοῦνται αἱ ἀναλογίαι πρὸς ἀπομεμακρυσμένους κύκλους πολιτισμοῦ. Αἱ παλαιότεραι ἐν Κρήτῃ παραστάσεις τῆς θεᾶς ὑψούσης τὰς χεῖρας καὶ φερούσης ἀνατολικὴν ἐσθῆτα εἶναι ἢ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τοῦ Σφουγγαροῦ καὶ ἡ σύγχρονος ἐπὶ σφραγίσματος ἐκ Φαιστοῦ (MM I-II), συμπίπτουσιν ἢ ἀμέσως ἐπακολουθοῦσιν τὴν εἰσαγωγὴν τῶν μνημονευθέντων κυλίνδρων τῆς πρώτης βαβυλωνιακῆς δυναστείας. Εἶναι λίαν πιθανὸν ὅτι ὁ τύπος εἰσῆχθη κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἥτις καὶ ἄλλως σημειοὶ τὴν μεγίστην ἐπαφὴν μεταξὺ τῆς Κρήτης καὶ τῆς Ἀνατολῆς ²⁸⁵.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΧΕΙΡΟΝΟΜΙΑΣ

Ὡς παρετήρησεν ὁ Μαρινᾶτος ²⁸⁶ ἐν τῷ μινωϊκῷ κύκλῳ τὰ εἰδῶλα τῆς θεᾶς ὑψοῦσι τὰς χεῖρας κατὰ διαφόρους τρόπους. Εἰς τὰ δείγματα ἐκ Κνωσοῦ, Γουρνιῶν, Πριναῖ, οἱ βραχίονες τείνονται ὀριζοντίως πρὸς τὰ πλάγια καὶ καθέτως πρὸς αὐτοὺς ὑψοῦνται οἱ πήχεις. Οὕτω ἔχει τὰς χεῖρας καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 9307 εἶδωλον ἐκ Γάζι. Ἐκ τῶν λοιπῶν εἰδῶλων τοῦ Γάζι τὸ ὑπ' ἀριθ. 9305 ἔχει τοὺς βραχίονας λοξῶς, ὥστε νὰ σχηματίζωσιν ὀξείαν γωνίαν πρὸς τοὺς πήχεις (τοῦτο ἰσχύει καὶ διὰ τὸ μέγα εἶδωλον τῆς Γόρτυνος), τὸ ὑπ' ἀριθ. 9306 ἐλαφρῶς ἐμπρὸς καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 9308 καὶ 9309 ἰσχυρῶς ἐμπρὸς. Τὰ ἐκ Καρφίου ὑπ' ἀριθ. 11042 καὶ 11043 εἶδῶλα ἔχουσι τοὺς βραχίονας ἐλαφρῶς ἄνωθεν τῆς ὀριζοντίου. Τὸ ὑπ' ἀριθ. 11044 τείνει τοὺς βραχίονας ἐμπρὸς

σμος καὶ ἡ τίερα τῆς θεᾶς, ἀνάλογα πρὸς τὰ τῆς Ἰστιάρ D h o r m e Les rel. de Bab. et d' Assyrie 1949 σ. 322.

²⁸⁵) Περὶ τῆς θρησκευτικῆς ἐπιδράσεως τῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς χρόνους τούτους βλ. D e n i a r g n e εἰς Annales de l' École des Hautes Ét. de Gand II σ. 57 ἐξ. καὶ C h a p o u n t h i e r εἰς BCH 52 1928 σ. 314 ἐξ. ἐνθα ὑποστηρίζεται ἡ εἰσαγωγή τῆς λατρείας τῆς Μ. Θεᾶς ἐξ Ἀνατολίας κατὰ τὴν δευτέραν χιλιετηρίδα. Ο C o n t e n a u Manuel d' archéologie orientale IV 1947 σ. 2066 φρονεῖ ὅτι ἡ ἐπαφὴ τῆς Κρήτης πρὸς τὴν Μεσοποταμίαν γίνεται κυρίως διὰ τῆς Μ. Ἀσίας, ἣς συνδέεται πρὸς τὴν Μεσοποταμίαν διὰ τῆς Λυδίας. Κατὰ τὸν P. Will Revue archéologique I 1947 σ. 60 ἐξ. οἱ ἀνατολικοὶ κύλινδροι διέδσαν εἰς Κρήτην καὶ τὰς τερατώδεις κατ' ἐνώπιον μορφάς, ἐξ ὧν κατ' αὐτὸν προῆλθε τὸ Γοργόνειον. Ἐτέρα παράλληλος καὶ πιθανῶς σύγχρονος εἰσαγωγή ἐξ Ἀνατολῆς εἶναι καὶ ὁ «πότις θηρῶν».

²⁸⁶) AE 1937 σ. 286.

μέ τοὺς πήχεις συγκλίνοντας. Αἱ παλάμαι εἰς ἀμφοτέρας τὰς δμάδας ἄλλοτε στρέφονται ἔμπρός, κατ' ἐνώπιον πρὸς τὸν θεατὴν, ἄλλοτε δὲ εἶναι παράλληλοι πρὸς τοὺς κροτάφους τοῦ εἰδώλου, ἄλλοτε δὲ κατέχουσιν ἐνδιάμεσον θέσιν. Τὰ εἰδῶλα τῆς Γόρτυνος ἔχουσι τὰς παλάμας κατ' ἐνώπιον, πλὴν ἑνὸς (Πίν. Ζ', εἰκ. 1 μέσον), ὅπερ τείνει τοὺς πήχεις ἔμπρός, ἔλαφρῶς ὑψουμένους, μὲ τὰς παλάμας πλαγίως. Ἀναλόγους μικρὰς παραλλαγὰς δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ καὶ μεταξὺ τῶν λοιπῶν δειγμάτων. Εἰς τὰς παραστάσεις μικρᾶς κλίμακος ἡ ἀκριβὴς θέσις δὲν εἶναι συνήθως σαφής. Ἀλλ' ἡ ἀπόδοσις ἰδιαιτέρας ἐννοίας εἰς πάσας τὰς παραλλαγὰς τῆς χειρονομίας θὰ ἦτο παρακεκινδυνευμένη, δεδομένου ὅτι τότε θὰ ἔδει νὰ εὗρεθῇ ἰδιαιτέρα ἐρμηνεία καὶ διὰ τὴν ἐνδιάμεσον θέσιν τῶν παλαμῶν κ. ο. κ. Αἱ παρατηρούμεναι μικραὶ διαφοραὶ δύνανται ἄλλως νὰ ὁφείλονται εἰς τὴν βούλησιν τοῦ καλλιτέχνου, ἥτις ἀσφαλῶς εἶχεν ὀρισμένον περιθώριον ἐλευθερίας. Ἐξαίρεσιν πιθανώτατα ἀποτελεῖ ἡ ἀνοικτὴ παλάμη τοῦ εἰδώλου τῆς Κνωσοῦ. Ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ ἀπλῆς ἐπαναλήψεως διὰ τῆς ἐτέρας τῶν χειρῶν τῆς κατ' ἐνώπιον στροφῆς τῶν παλαμῶν, ἣν ποιοῦσι καὶ ἄλλα εἰδῶλα, ἀλλὰ περὶ διαφόρου χειρονομίας, καθ' ἣν ἐκτείνονται καὶ οἱ δάκτυλοι²⁸¹. Τοῦτο εἶναι οὐσιώδης διαφορά, δεδομένου ὅτι οὐδὲν τῶν μεγάλων εἰδῶλων ἐκτείνει τοὺς δακτύλους.

Τὰ παλαιότερον γνωστὰ εἰδῶλια μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐκ Μυκηνῶν, Τίρυνθος καὶ Κύπρου ἡρμηνεύοντο συνήθως ὡς θεότητες. Πρῶτος ὁ Max Mayer προέτεινεν ἐτέραν ἐρμηνείαν τούτων ὡς θρηνηδῶν,

²⁸¹) Ἡ χειρονομία αὕτη ἔχει πιθανῶς μαγικὴν σημασίαν. Σημειωτέον ὅτι διασταλμένοι εἰκονίζονται οἱ δάκτυλοι τῶν πλείστων προανακτορικῶν καὶ παλαιοανακτορικῶν δειγμάτων, ἐκ δὲ τῶν ὑστέρων ἔχουσι τὴν θέσιν ταύτην αἱ χεῖρες τῆς μορφῆς ἐπὶ λάρνακος ἐκ Βαθειανοῦ Κάμπου καὶ ἐπὶ τῆς σφραγίδος ἐκ Γουρνιῶν. Ἀλλ' εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας διαστέλλονται ἀμφοτέραι αἱ χεῖρες καὶ τοῦτο καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ συμβατικῆς δηλώσεως τῶν χειρῶν χάριν σαφηνείας. Ἡ ἐπὶ τῆς θεᾶς ἐκ Κνωσοῦ (Ἱεροῦ Δ. Πελέκεων) διαστολὴ τῶν δακτύλων τῆς δεξιᾶς μόνον χειρὸς ὑποδηλοῖ ἀντιθέτως ἐπιθυμίαν τοῦ τεχνίτου ὅπως ὑπογραμμίσῃ τὴν χειρονομίαν. Τοῦτο δὲν εἶναι τυχαῖον. Ἡ ἀνοικτὴ χεὶρ ὁμοῦ μετ' ἀράχνης, σκουρπίου καὶ κοχλίου ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ μικροῦ χρυσοῦ περιάπτου τῆς Ἀγίας Τριάδος, Paribeni εἰς Mon. Ant. XIV 1905 εἰκ. 36 στήλαι 737 - 8, ἐνθα λέγεται ὅτι ἡ ἀνοικτὴ χεὶρ εἶναι τὸ μᾶλλον αὐθόρμητον καὶ ἐκφραστικὸν νεῦμα τοῦ θέλοντος νὰ ἀπομακρύνῃ ἀφ' ἑαυτοῦ κίνδυνον ἢ κακὸν καὶ ὅτι δὲν ὁφείλεται εἰς ἰδιοτροπίαν ἢ ἀδεξιότητα τὸ ὅτι καὶ τὸ ἐκ Κνωσοῦ εἰδῶλον ἔχει ἀνοικτὴν τὴν παλάμην. Ὡς ἀποτροπαϊκὴ χειρονομία ἀπαντᾷ ἐπὶ βαβυλωνιακῶν κυλίνδρων καὶ φοινικιακῶν καὶ λιβυκῶν ἐπιθυμίων στηλῶν, ἐπίσης δὲ ἐν Αἰγύπτῳ Hastings Encycl. of Religion, Hand σ. 495. Πβ. καὶ N. Πολίτην Λαογραφικὰ Σύμμεκτα Β' σ. 317 ἐξ. ἐνθα ἡ παλαιότερα βιβλιογραφία. Τὸ νεῦμα εἶναι κοινὸν καὶ εἰς τοὺς Ἴου-

διότι κατ' αὐτὸν ἡ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἡγνώνει τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ²³⁹. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Reichel²⁴⁰ περιώρισε τὴν ἀποψιν ταύτην δεχόμενος ὅτι τινὰ τῶν ἀντικειμένων τούτων εἶναι πράγματι εἰδῶλα σχετιζόμενα πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν. Ὁ Collignon²⁴¹ πρῶτος ὑπεστήριξε συστηματικῶς τὸν θεῖον χαρακτήρα πάντων τῶν εἰδῶλων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, βάσει τῶν ἐν τῷ μεταξὺ γενομένων εὐρημάτων τῶν Γουρνιῶν, Κνωσοῦ καὶ Πριναῖ καὶ κατεπολέμησε τὴν ἀποψιν τῶν Mayer-Reichel. Ἡ μεταγενεστέρᾳ εὗρεσις τῶν εἰδῶλων Γάζι καὶ Καρφίου μετὰ συμβόλων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐπεβεβαίωσε καὶ κατέστησε γενικῶς παραδεκτὸν τὸν θεῖον χαρακτήρα τοῦ τύπου. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει διὰ τὰ νέα εἰδῶλα τῆς Γόρτυνος. Τὸ πρωτοφανὲς διὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους μέγεθος τῶν εἰδῶλων, ἡ μνημειώδης διάπλασις τούτων, τὰ μεγαλοπρεπῆ διαδήματα, οἱ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ὄφεις νοούμενοι βεβαίως ὥς ζῶντες, ἀρμόζουσιν μόνον εἰς θεότητας.

Ὡς πρὸς τὴν ἀκριβεστέραν σημασίαν τῆς στάσεως ὁ Collignon²⁴¹ ἡρνήθη πᾶν ψυχολογικὸν περιεχόμενον καὶ ὑπεστήριξεν ὅτι αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν συμβατικότητα τῶν πρωτογόνων τεχνῶν. Συντάσσεται ὥς πρὸς τοῦτο μετὰ τοῦ S. Reinach²⁴² λέγοντος ὅτι ἐν τῇ πρωτογόνῳ τέχνῃ ἡ στάσις εἶναι ψυχολογικῶς ἀδιάφορος καὶ προέρχεται ἀπλῶς ἐκ τῆς τάσεως τοῦ τεχνίτου πρὸς τὴν συμμετρίαν. Ρυθμολογικὴν ἐρμηνείαν τῶν κινήσεων τῶν χειρῶν φαίνεται δεχόμενος διὰ τὰς μορφὰς ἐπὶ τῶν πρωίμων σφραγιδολίθων ὁ Matz²⁴³, ὅστις περαιτέρω δέχεται καὶ

δαίους, Μουσουλμάνους καὶ αὐτόχθονας τῆς Ἀμερικῆς αὐτ. 327 - 8. Ἀπαντᾷ ἐπίσης ἐπὶ ἀρχαίων ἑλληνικῶν μνημείων. Πβ. καὶ Sittl *Gebärden der Griechen und Römer* σ. 307. Ὁ W. Deonna *BCH* 1951 σ. 257 σημ. 10 ἐρμηνεύει τὸ νεῦμα τοῦ εἰδῶλου τούτου οὐχὶ τελείως σαφῶς ὥς σημαῖνον προστασίαν ἐκτεινομένην εἰς δύο διαφόρους κατευθύνσεις. Τὸ ἐπιχείρημά του λαμβανόμενον ἐξ οὐχὶ ἀναλόγου κύκλου παραστάσεων δὲν φαίνεται ἰσχυρόν. Σημειωτέον ὅτι εἰς πάντα τὰ εἰδῶλα ὁ ἀντίχειρ ἀπομακρύνεται τῶν λοιπῶν δακτύλων, ἀλλὰ τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν φυσικὴν στάσιν τῆς χειρὸς τοῦ δεομένου. Ὁ τονισμὸς τοῦ ἀντίχειρος ἦτο ἄλλως σύμφωνος πρὸς τὰς ρυθμολογικὰς τάσεις τῆς YM III πλαστικῆς. Πβ. καὶ σχετικὰ σύμβολα ἱερογλυφικὰ καὶ τῆς γραφῆς A καὶ B, Evans *Scripta Minoa* I σ. 183 - 4 (a gesture sign) καὶ II σ. 14. (Τὴν ὑπόδειξιν ὀφείλω εἰς τὸν καθ. E. Grumach). Πβ. *Frankfort Cyl. Seals* 1939 σ. 173 εἰκ. 42, Κερραμπούλλου Ὁ ἀποτυμπανισμὸς σ. 81 ἐξ.

²³⁹) Myk. Beiträge, Jahrb VII 1892 σ. 189 ἐξ. Πβ. κοί σημ. 272.

²³⁹) Über vorhellenische Götterkulte 1897 σ. 68 ἐξ.

²⁴⁰) Revue des Études Grecques XVI 1903 σ. 305 ἐξ.

²⁴¹) Αὐτ. σ. 303.

²⁴²) La sculpture en Europe ἀνάτυπον ἐκ τῆς Anthropologie 1894 - 6 σ. 74 - 5.

²⁴³) Die frühkret. Siegel σ. 104.

πλήρη ἀπουσίαν θρησκευτικῶν θεμάτων ἐξ αὐτῶν ἀντιθέτως πρὸς τοὺς ἀνατολικοὺς σφραγιδολίθους²⁴⁴. Ἀλλὰ τὰ βουκράνια, αἱ μετ' αἰγῶν σκηναὶ ἀναπαραγωγῆς, αἱ μορφαὶ τοῦ τύπου τῶν Krötendarstellungen (περὶ ὧν ἀνωτ. σημ. 146) δυσκόλως δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ἄσχετοι πρὸς τὴν λατρείαν. Ὡς πρὸς τὴν ἄποψιν τοῦ Reinach, νομίζω ὅτι ἂν ὁ τύπος τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶχε πλασθῇ ἀρχικῶς μόνον χάριν συμμετρίας, δὲν εἶναι πιθανὸν ὅτι θὰ διετηρεῖτο καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν μινωϊκῶν χρόνων, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς φυσιοκρατίας.

Τὸ ἀναμφισβήτητον ψυχολογικὸν περιεχόμενον τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν ἀντελήφθησαν οἱ ἐρευνῆται κατὰ διαφόρους τρόπους. Ὁ Schmidt²⁴⁵ ἐχαράκτηρισε τὰ τότε γνωστὰ εἰδῶλια μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ὡς «Adorantinnen». Ἡ Williams δημοσιεύουσα τὰ εἰδῶλα τῶν Γουρνιῶν²⁴⁶, παρατηρεῖ ὅτι ἡ τελετουργικὴ ἔννοια τῆς χειρονομίας δὲν ἔχει ἐρμηνευθῇ ἱκανοποιητικῶς. Αὕτη, λέγει, ἐθεωρήθη ἔκφρασις λατρείας καὶ εὐλογίας. Εἰς τοῦτο παρατηρεῖ ὅτι ἡ λατεία ἐξεφράζετο μᾶλλον διὰ τῆς θέσεως τῆς χειρὸς πρὸ τοῦ στήθους, ὥς πρὸς δὲ τὴν εὐλογίαν διερωτᾶται διατὶ «εἰς τόσον πρῶτον περίοδον θὰ ἀντελαμβάνοντο τὴν θεότητα παρέχουσαν ἀγαθὰ διὰ τόσον συμβολικοῦ τρόπου». Ὁμολογῶ ὅτι δὲν ἐννοῶ τί ἀσυμβίβαστον ὑπάρχει μεταξὺ τῆς «πρωΐμου περιόδου» καὶ τοῦ συμβολικοῦ τρόπου δηλώσεως τῆς εὐλογίας. Ἡ αὐτὴ ἐπιστήμων προτείνει ὅπως ἡ στάσις τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἐξηγηθῇ ἐκ τῆς ἀναμνήσεως τῆς Μεγάλης Μητρὸς λατρευομένης ὡς θείας ἀγέλαδος. Οἱ ὑψωμένοι πήχεις μιμοῦνται κατὰ τὴν ἄποψιν ταύτην κέρατα. Πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἰδέας ταύτης προσάγει ἀορίστως τὴν «αἰγυπτιακὴν προδυναστικὴν μορφήν, ἐν τῇ ὁποίᾳ αἱ ὑψωμέναι χεῖρες ὁμοιάζουσι πρὸς κέρατα». Δέχεται πάντως ὅτι ἑλλείπει ὁ συνδετικὸς κρίκος καὶ δὲν ὑπάρχει ἐπαρκὴς ἐνδειξις. Νομίζω ὅτι ἡ εὐρεῖα διάδοσις τοῦ τύπου ἐν τῇ Ἀνατολῇ καθιστᾷ ἀπίθανον τὴν σύνδεσιν πρὸς τὰ «κέρατα καθοσιώσεως», ἅτινα χαρακτηρίζουσιν εἰδικῶς τὴν μινωϊκὴν θρησκείαν. Ἐπίσης δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι πρὸς κέρατα ὁμοιάζουσιν αἱ χεῖρες κυρίως δειγμάτων τῶν ΥΜ ΙΙΙ καὶ ὑπομινωϊκῶν χρόνων, λόγῳ τοῦ γενικῶς σχηματικοῦ ῥυθμοῦ τῆς φάσεως ταύτης. Τὰ ΜΜ ΙΙΙ - ΥΜ Ι δείγματα δὲν παρουσιάζουσι τὴν γωνιώδη κερατόμορφον διάπλασιν. Τέλος δὲ σημειωτέον ὅτι καὶ τὰ ἐσχηματοποιημένα

²⁴⁴) Αὐτ. σ. 106, 108.

²⁴⁵) Πβ. περίληψιν ὁμιλίας του ἐν Jahrbuch XIII 1898, Arch. Anzeiger σ. 125.

²⁴⁶) Gournia σ. 48.

εἶδωλα τῶν ὑστέρων χρόνων ὑψοῦσι τὰς χεῖρας κατὰ ποικίλους τρόπους, ἐνίοτε π. χ. μετὰ τοὺς βραχίονας προτεταμένους, ὥστε οὐδόλως νὰ παρέχεται ἡ ἐντύπωσις τῶν κεράτων.

Ἀντιστρόφως τὰ κέρατα ἀνῆγαγεν εἰς τὴν χειρονομίαν τῶν ὑψωμένων χειρῶν ὁ Zahn²⁴⁷, γράφων: «Ich sehe in den erhobenen Armen nicht eine Andeutung der Hörner sondern umgekehrt in den «Hörnern» das Zeichen der erhobenen Arme der Gottheit». Δέχεται δὲ ὅτι ἡ χειρονομία σημαίνει εὐλογίαν. Ἡ ἀποψις τοῦ Zahn ἀποτελεῖ ἐπομένως κυρίως ἀπόπειραν ἐρμηνείας τῆς σημασίας τῶν κεράτων.

Ὁ Milani²⁴⁸ διακρίνει δύο τύπους τοῦ νεύματος: Ἐν νεῦμα, καθ' ὃ αἱ χεῖρες στρέφονται ἄνω, ὥπερ ἀποδίδει εἰς οὐρανίαν ἢ σεληνιακὴν θεότητα, καὶ ἕτερον στρεφόμενον πρὸς τὴν γῆν καὶ ἀνῆκον εἰς χθονίαν ἢ καταχθονίαν θεότητα. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη διάκρισις τῶν στάσεων εἶναι νοητὴ μόνον διὰ τοὺς ἐπικαλουμένους τὰς ἀντιστοίχους θεότητας λάτρεις, οὐχὶ δὲ καὶ δι' αὐτὰς τὰς θεότητας. Ἄλλως τὸ εἰδώλιον τὸ στρέφον δῆθεν τὰς χεῖρας κάτω²⁴⁹, ἐπὶ τοῦ ὁποίου βασίζεται ἡ ἀποψις τοῦ Milani, εἶναι ἑλλιπὲς τὰς χεῖρας, πιθανώτατα δὲ καὶ τοῦτο ἔστρεφεν αὐτὰς ἄνω.

Πλείονας παδαοὺς ἀριθμεῖ ἡ περὶ εὐλογίας ἀποψις. Ὁ Dussaud²⁵⁰ δέχεται ὅτι αἱ ὑψωμέναι χεῖρες δηλοῦσιν εὐλογίαν, ἡ ὑψωσις δὲ τῆς ἐτέρας τῶν χειρῶν λατρείαν. Ὁ Evans²⁵¹ πιστεύει ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν ἔχει διπλὴν ἔννοιαν: εἶναι ἡ στάσις, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ θεὰ δέχεται τὴν λατρείαν τῶν πιστῶν καὶ ἐπίσης ἡ στάσις, δι' ἧς παρέχει εἰς αὐτοὺς εὐλογίαν. Ὁ Μαρινάτος²⁵² φρονεῖ ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν εἶναι «στάσις εὐλογίας πιθανώτατα». Ὁ Picard²⁵³ δέχεται ἐπίσης τὴν ἀποψιν ταύτην. Ὁ Nilsson²⁵⁴ λέγει ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν ἐρμηνεύεται ὡς ἔκφρασις λατρείας (διὰ τὸν πιστὸν) ἢ εὐλογίας (διὰ τὴν θεότητα). Παραβάλλει πρὸς τὴν στάσιν τῆς θεότητος ὑψούσης τὴν ἐτέ-

²⁴⁷) Ἐν E. Kinch Vroulia 1914 σ. 34 σημ. 1.

²⁴⁸) Studi et Mat. III 1905 σ. 118.

²⁴⁹) Αὐτ. ἀριθ. 518.

²⁵⁰) Questions mycéniennes σ. 21, 22, Revue de l'histoire des religions 51 1905 σ. 43 - 4, Civilisations préhelléniques σ. 377 ἔξ.

²⁵¹) PM II σ. 128 ἔξ. καὶ IV σ. 39 - 40.

²⁵²) AE 1937 σ. 290. Ὁ Μαρινάτος ἀναφέρει BSA 1951 σ. 104 συμβολιὴν ἐρμηνείαν τῶν ἱερογλυφικῶν αἰγυπτιακῶν παραστάσεων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν. Καθημένη μορφή ἐν τῇ στάσει ταύτῃ σημαίνει ἀπειρον ἀριθμὸν, ὁρθία δὲ χαράν.

²⁵³) Religions préhell. σ. 77, σ. 113.

²⁵⁴) MMR σ. 310. Πβ. GGR I σ. 267.

ραν τῶν χειρῶν ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Μουσείου 'Ηρακλείου²⁵⁵ καὶ χωρὶς νὰ αποκλείη τὴν εὐλογίαν, κλίνει πρὸς τὴν ἐρμηνείαν τῆς χειρονομίας ὡς χαιρετισμοῦ πρὸς τοὺς πιστοὺς. Ἡ Banti²⁵⁶ λέγει ὅτι τὸ νεῦμα θὰ ἠδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς εὐλογία, ἀλλὰ πιστεύει ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὕτη δυσχεραίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ἡ θεὰ τῆς μήτρας τῆς Σητείας ἦτις κατὰ τὴν Banti εἶναι ἡ αἰτὴ θεότης, δὲν ἔχει τὰς χεῖρας κενὰς ἀλλὰ φέρει ἄνθη καὶ πελέκεις. 'Αλλ' ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω ἡ χειρονομία αὕτη εἶναι διάφορος καὶ ἐπομένως δὲν δύναται νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν διὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ καθαροῦ νεύματος τῆς θεότητος.

Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὸ εἶδωλον τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων ὁ πεστήριξεν ὁ Wolters ὅτι διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς ἡ θεὰ δένει, διὰ δὲ τῆς ἐτέρας λύει²⁵⁷. 'Αλλ' ἡ ἀποψις αὕτη βασίζεται εἰς ἀνακριβῆ γνῶσιν τῆς θέσεως τῶν χειρῶν. Ἡ E. Porada²⁵⁸ ἐξετάζουσα τὴν χειρονομίαν ὡς νεῦμα λατρείας λέγει ὅτι ἡ ὑψωσις μιᾶς χειρὸς ἀποτελεῖ γενικὴν στάσιν προσευχῆς, ἐνθ' ἀμφοτέραι αἱ χεῖρες ὑψοῦνται, ὅταν εὐχεται τις διὰ τι συγκεκριμένον. Καὶ ἡ ἀποψις αὕτη εἶναι καθαρῶς ὑποθετικὴ μὴ ἐρμηνεύουσα ἄλλως πῶς αἱ στάσεις αὗται ἐγένοντο στάσεις τῆς θεότητος.

'Η χειρονομία ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον μελέτης καὶ ἐπὶ δειγμάτων ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων, ἐνθα ἀπαντᾷ κατ' ἐπιβίωσιν. Ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων ὁ Von Salis²⁵⁹ δέχεται τὴν ἀποψιν τῆς εὐλογίας. Ὁ Kunze²⁶⁰ πραγματευόμενος τὴν στάσιν τῶν χαλκῶν εἰδωλίων τῆς Ὀλυμπίας ἐξέφρασεν ἀντιθέτως νέαν ἐνδιαφέρουσαν ἀποψιν. Φρονεῖ ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν δὲν δηλοῖ εὐλογίαν οὔτε χαιρετισμόν, ἀλλὰ τὴν ἰσχυράν ἐμφάνισιν τοῦ θείου, τὴν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου βαθῆως βιουμένην ἐπιφάνειαν τῆς θεότητος.

Τὴν περὶ θεοφανείας ἀποψιν ἀνέπτυξε πληρέστερον καὶ ἐξήτησε νὰ συλλάβῃ γενετικῶς διὰ τῆς ἐξετάσεως σειρᾶς σχετικῶν παραστάσεων τελευταίως ὁ Fr. Matz²⁶¹. Ἡ ἀρχὴ τῆς χειρονομίας εὐρίσκεται κατ' αὐτὸν ἐν τῷ ἱερῷ χορῷ, εἰς παραστάσεις τοῦ ὁποίου ἀπαντᾷ ὡς χειρονομία ἐπικλήσεως (Invocation Dance). Ἐν τῇ στάσει ταύτῃ παρο-

²⁵⁵) MMR σ. 267 εἰκ. 131.

²⁵⁶) Divinità Femminili σ. 17.

²⁵⁷) MMR σ. 310 σημ. 12, ΠΒ. K a r o Archiv für Religionswissenschaft 7 1904 σ. 132 σημ. 1.

²⁵⁸) Seal Impressions from Nuzi σ. III ἐξ.

²⁵⁹) Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wiss. 1935 - 6, 4 Abhandlung σ. 43 σημ. 1.

²⁶⁰) Antike und Abendland 2 1946 σ. 100 ἐξ.

²⁶¹) Göttererscheinung und Kultbild im min. Kreta σ. 34 - 5, σ. 87.

σιάζοντο πρὸ τῆς λατρευτικῆς κοινότητος αἱ λατρεύουσαι ἱέρειαι καὶ δὴ ἡ Βασίλισσα Ἰέρεια, ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ὁποίας ἐπιστεύετο ὅτι ἐπιφαίνεται ἡ θεότης. Οὕτω ἡ χειρονομία παραλαμβάνεται ὑπὸ τῆς τελευταίας καὶ καθίσταται χαρακτηριστικὴ τῆς ἐπιφανομένης θεότητος. Δεδομένου δὲ ὅτι ἡ ἐμφάνισις τῆς θεᾶς ἐθεωρεῖτο πρόξενος ἀγαθῶν, δύνανται νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ νεῦμα αὐτῆς καὶ ὡς δηλωτικὸν εὐλογίας. Ἡ νέα ἄποψις στηρίζεται κυρίως ἐπὶ ἐρμηνείας τῆς ὑψούσης τοὺς ὄφεις MM III μορφῆς ἐκ Κνωσοῦ — ἣς τὴν στάσιν ὁ Matz δὲν διακρίνει τῆς χειρονομίας τῶν ὑψωμένων χειρῶν — ὡς παριστώσης ἐπιφανείαν τῆς θεᾶς ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς Βασιλίσσης Ἰερείας²⁶¹. Ἡ ἀδυναμία τῆς ἀπόψεως ταύτης συνίσταται εἰς τὸ ὅτι βασίζεται ἐπὶ προϋποθέσεων, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔχουσι γίνεαι γενικῶς δεκταὶ οὔτε δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἐπαρκῶς ἀποδεικνύμεναι. Ἡ πίστις τῶν μινωϊτῶν εἰς παροδικὴν σωματοποίησιν τοῦ θεοῦ διὰ ζώντων προσώπων, ἡ ἀπουσία λατρευτικῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς τέχνης²⁶² καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν ἐκ φαγεντιανῆς μορφῶν τῆς Κνωσοῦ ὡς οὐσιωδῶς ἀνθρωπίνων εἶναι εἰσέτι λίαν ἀμφίβολοι. Αὗται, στεφόμεναι διὰ θηρίων ἢ περιελισσόμεναι ὑπὸ ὄφρων, μόνον ὡς θεαὶ εἶναι νοηταί. Αἱ παραστάσεις μορφῶν μετεώρων δεικνύουσιν ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν μινωϊτῶν βίωσις τῆς ἐπιφανείας ἦτο, ὡς εἰς ἄλλας θρησκείας, ὁραματικὸν χαρακτηρισμὸν. Δυσεξήγητος εἶναι ἂν ἑτέρου ἢ ἀπολιθώσεως τοῦ λατρευτικοῦ χοροῦ εἰς μίαν ἀποκλειστικὴν στάσιν στερεοτύπως ἐπαναλαμβανομένην εἰς τὰς παραστάσεις τῆς θεότητος. Καὶ τὸ κυριώτερον, ἡ ἐρμηνεία τοῦ νεύματος τῶν ὑψωμένων χειρῶν ὡς δηλωτικὸν τῆς θεοφανείας δὲν ἐξηγεῖ διὰ τίνα λόγον ἐπεκράτησε τελικῶς ἀπο-

²⁶¹ α) Πβ. Glotz *La civilisation égéenne* 1923 σ. 309: «Dans le culte public le rôle de la déesse était joué par une femme».

²⁶² β) Ἐν προκειμένῳ δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ μέγα εἶδωλον τῆς Ἀγ. Τριάδος Ζερνὸς L'art de la Crète σ. 205 σαφῶς διακρινόμενον τοῦ τύπου τῶν λάτρων, καὶ ὃν πιθανώτατα λατρευτικὸν εἶδωλον θεᾶς. Εἰς λατρευτικὸν εἶδωλον ἀνήκει ἀσφαλῶς καὶ τὸ μῆμα ἀσυνήθως μεγάλου προσώπου ἐκ Πεισοφᾶ ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 4841, BSA IX 1902 - 3 πίν. XII 34. Ἡ παρουσία εἰς τὰ Temple Repositories τῆς Κνωσοῦ ὁμοιωμάτων ἐσθῆτων (προσφερομένων, ὡς ὑπετέθη, εἰς τὴν παριστώσαν τὴν θεότητα ἱέρειαν Matz ἔ. ἀ. σ. 32 - 33) δὲν ἀποτελεῖ ἔνδειξιν κατὰ τῆς ὑπάρξεως λατρευτικῶν εἰδώλων, ἀφοῦ ὁμοιώματα τιαρῶν εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸ YM III ἱερὸν τῆς Γόρτυνος ὁμοῦ μετὰ λατρευτικῶν εἰδώλων. Ἀντὶ τῆς ἀπόψεως ὅτι εἰς τὰς ἱερὰς παραστάσεις ἐπὶ δακτυλίων καὶ σφραγίδων ἔχομεν ἱερείας παριστώσας θεότητα, πιθανωτέρα εἶναι ἡ ἄποψις τοῦ Nilsson *A History of Greek Religion* 1956 σ. 18 ὅτι πρόκειται περὶ θεοτήτων ἀπεικονιζομένων καθ' ὃν τρόπον οἱ μινωῖται τὰς ἐφαντάζοντο.

κλειστικῶς πρὸς δήλωσιν τῆς θεοφανείας τὸ νεῦμα τοῦτο ἐκ τῶν ποικίλων στάσεων, ἃς ἔχουσιν αἱ ἐπιφαινόμεναι μορφαὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τῆς μινωϊκῆς τέχνης, ὥς δεικνύουσιν αὐτὰ τὰ συλλεγέμενα ὑπὸ τοῦ Matz παραδείγματα. (Τάσις τῆς χειρὸς ὀριζοντίας μετὰ ἡ ἄνευ τοῦ σκήπτρου καὶ κάμψις τῆς ἐτέρας, χεῖρες εἰς τὴν ὁσφὺν κ.ά.). Ἰδιαιτέρως δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ ἄνωθεν κατερχόμεναι μορφαί, αἰτινες εἶναι αἱ πιθανώτεραι παραστάσεις θεοφανείας, ὑποῦσι σπανίως ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Ἀντίθετος πρὸς τὴν ἄποψιν περὶ προελεύσεως τῆς χειρονομίας ἐκ τοῦ λατρευτικοῦ χοροῦ εἶναι καὶ ἡ παρουσία αὐτῆς ἤδη κατὰ τοὺς MM I - II χρόνους εἰς μεμονωμένας μορφὰς ἐπὶ τῶν δειγμάτων ἐκ Σφουγγαρά, Μαλίων, Φαιστοῦ καὶ Μόχλου, ἄνευ ἐνδείξεως ἀπεικονίσεως χοροῦ ἢ λατρείας. Τὰ ἀνατολικά παραλλάγηλα δὲν δύναται ἄλλως νὰ ἀγνοηθῶσιν.

Ὁ ἐσχάτως ἐπίσης ἀσχοληθεὶς περὶ τὰ ἑλληνικὰ κυρίως, ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ δείγματα Bielefeld²⁶³ παρατηρῶν ὅτι τὰ νεύματα τῶν θεοτήτων ἔτυχον μικρᾶς μέχρι σήμερον προσοχῆς, λέγει ὅτι ἡ ἄποψις τῆς εὐλογίας εἶναι ἀφρημένη, προκειμένου περὶ τῶν προῶμων χρόνων, καθ' οὓς ἡ χειρονομία ἐνεφανίσθη. (Παρομοίαν ὑπόθεσιν ἐξέφρασεν, ὡς εἶδουμεν, ἡ Williams). Περαιτέρω²⁶⁴ ἐκθέτει τὴν ἄποψιν ὅτι, εἴτε ἡ μία χεὶρ ὑποῦται εἴτε ἀμφοτέραι, πρόκειται περὶ τῆς αὐτῆς χειρονομίας. Ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ θεοῦ ἐκπέμπεται θεραπευτικὴ ἢ προστατευτικὴ δύναμις, «μανὰ». Ὁ λάτρις ἐμφανίζεται ἐν τῇ αὐτῇ στάσει, διότι διὰ τῆς ὑψωμένης χειρὸς ἢ χειρῶν δέχεται τὴν εὐεργετικὴν ἀπορροήν τῆς θεότητος. Οὕτω ἐρμηνεύει τὰς χειρονομίας θεᾶς καὶ λάτρων ἐπὶ τῶν δακτυλίων τῶν Ἰσοπάτων καὶ τῆς Φαιστοῦ²⁶⁵.

Καθ' ἡμᾶς ἡ σύνδεσις τῶν κρητικῶν δειγμάτων πρὸς τὰ ἐξ Ἀνατολῆς, ἐπιβάλλει ὅπως ἡ ἐρμηνεία τῆς χειρονομίας ἐπιχειρηθῇ οὐχὶ μόνον ἐπὶ τῶν κρητικῶν παραστάσεων, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς ἀνατολικὰς. Λογικῶς, νομίζω, θὰ ἡδύνατό τις νὰ υποθέσῃ ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν κατέστη στάσις τῆς θεότητος ἐκ τῶν περιπτώσεων, καθ' ἃς αὕτη ἀπεικονίζεται πρὸ ἄλλων θεῶν δεομένη, ὥς συχνότατα συμβαίνει ἐν Μεσοποταμίᾳ. Ἐμνημονεύθησαν ἀνωτέρω πλεῖστα σχηματικά παραδείγματα. Ἐν Βαβυλωνίᾳ καὶ Ἀσσυρίᾳ ἡ ὑψωσις μιᾶς ἢ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν εἶναι συνήθης χειρονομία λατρείας καὶ προσευχῆς. Σειρὰ λειτουργικῶν προσευχῶν ἐκφωνοῦνται μὲ τὴν χεῖρα ὑψωμένην πρὸς τὸν οὐρανόν. Συνήθεις διὰ τὴν δήλωσιν τῆς προσευχῆς

²⁶³) *E. ἀ. σ. 389 - 390.

²⁶⁴) Αὐτ. σ. 395 - 6 *Hδὴ ὁ G l o t z ἔ ἀ. σ. 309 ἡρμήνευσε τὴν χειρονομίαν ὡς ἀποσκοποῦσαν εἰς τὴν μετάδοσιν τοῦ θείου πνεύματος εἰς τοὺς θνητούς.

²⁶⁵) Nilsson MMR σ. 279 εἰκ. 139, σ. 257 εἰκ. 125.

εἶναι οἱ ὄροι «shu - il» (ὑψωμένη χεῖρ), «nîsh - qâtî» (ὑψωσις τῆς χειρός), «rîtâ - urnâ» (ἀνοίγειν τὰς παλάμας τεταμένας πρὸς τὴν θεότητα διὰ τὴν λῆψιν τῆς χάριτος)²⁶⁶. Ἐν αἰγυπτιακὸν κείμενον²⁶⁷ ἀπευθυνόμενον πρὸς θεότητα λέγει: «αἱ χεῖρες τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν ὑψοῦνται πρὸς σε, ζητοῦσαι σέ, ὡς αἱ χεῖρες τοῦ παιδὸς πρὸς τὴν μητέρα αὐτοῦ». Ἡ ἔκτασις τῶν χειρῶν τοῦ λατρεύοντος, ἐρμηνευομένη ὡς σημεῖον ἀφοσιώσεως προσελθὼν ἐκ τῆς συμφωνίας πρὸς τὴν κίνησιν τοῦ ὀφθαλμοῦ στρεφομένου πρὸς ἄγαλμα ἢ πρὸς τὸν οὐρανόν, εἶναι κατὰ τὸν Sittl²⁶⁸ κοινὴ εἰς ἅπαντας τοὺς λαοὺς τῆς ἀρχαίου-τητος²⁶⁹. Ἰδιαιτέρως ἐν τῇ πολυθεϊστικῇ Ἀνατολῇ καὶ Αἰγύπτῳ, ἔνθα λατρεύονται μεσολαβοῦσαι ἢ πρεσβεύουσαι θεότητες, ἡ συνήθης στάσις λατρείας κάλλιστα ἡδύνατο λοιπὸν νὰ ἀποβῇ καὶ τῆς θεότητος στάσις ἡπεικονιζομένης ἐν συνεχείᾳ καὶ ἀνεξαργτήτως μεθ' ὑψωμένων χειρῶν²⁷⁰. Ἀπολέσασα οὕτω τὴν ἀρχικὴν σημασίαν τῆς ἡ χειρονομία ἡδύνατο σὺν τῷ χρόνῳ νὰ προσλάβῃ νέας τοιαύτας, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀποτετινομένη πρὸς τοὺς λάτρεις καὶ νὰ καταστῇ τελικῶς δηλωτικὴ ὑποδοχῆς, χαιρετισμοῦ καὶ εὐλογίας. (Τὸ περιεχόμενον τοῦτο ἐκδηλοῦται κυρίως διὰ τῆς στροφῆς τῶν παλαμῶν πρὸς τὸν λάτρην)²⁷¹. Ἡ ἐξέλι-

²⁶⁶) Jean Religion Sumérienne 1931 σ. 249.

²⁶⁷) Hastings Encycl. of Religion, Hand - Gestures VI σ. 496 ἐξ.

²⁶⁸) Die Gebärden der Griechen und Römer σ. 174 - 5 σ. 187 ἐξ. ἔνθα παραδείγματα ἐκ τῶν Ἑλλήνων καὶ Λατίνων συγγραφέων. Ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τινὰ παραδείγματα: Ὁ Κύκλωψ (Ὀδ. ι 526 - 7): «Ποσειδάωνι ἀνακτι εὐχετο χεῖρ' ὀρέγων εἰς οὐρανὸν ἀστερόεντα». «Πίναντ' ἐς αἰθέρα χεῖρας» (Πίνδ. Νεμ. 5, 11). «Θεοῖς εἰπ' ἀναπύξας χεῖρας» (Εὐριπ. Ἴππ. 1190).

²⁶⁹) Διὰ τὴν χειρονομίαν παρὰ τοῖς Ἑβραίοις πβ. Δαυεὶδ Ψαλμ. ξβ': «ἐν τῷ ὀνόματί σου ἄρῳ τὰς χεῖρας μου». Ὡς πρὸς τὴν ψυχολογικὴν ἐρμηνείαν τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν τοῦ πιστοῦ, ὁ Lehman δέχεται μαγικὴν αἰτίαν, ὡς καὶ τῆς θρησκευτικῆς χειρονομίας γενικῶς. Ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν σημαίνει κατ' αὐτὸν ἀπομάκρυνσιν κακῶν ἐπιδράσεων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ στήθους κάμψιν, ἣτις συμβολίζει τὴν εἰς τὸ θεῖον παράδοσιν. Ἀντιθέτως ὁ Heiler ἀνάγει τὴν χειρονομίαν εἰς τὸν χαιρετισμὸν καὶ ἐρμηνεύει αὐτὴν ὡς σημεῖον σεβασμοῦ. Ὡρισμένοι χειρονομίαι θέλουσιν ἅπλως νὰ ἀποκαταστήσωσι δεσμὸν τινα μετὰ τῆς θεότητος. Τοῦτου ἕνεκα ὑποί τις ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας ἢ τὴν ἑτέραν Religion in Geschichte und Gegenwart σ. 868 λ. Gebärde, Tüb. bingen 1928. Ἡ ἀποψις τοῦ Heiler ἐκτίθεται ἐν Das Gebet I 8 c. Πβ. ἄρ' θρον τοῦ αὐτοῦ περὶ τῶν στάσεων κατὰ τὴν προσευχὴν ἐν Orient Studien Hommel zum 60 Geburtstag gewidmet II 1918. Τὸ λεξικὸν Hastings ἐν Hand-gesture σ. 496 ἐξ. λέγει ὅτι ἡ ὑψωσις τῶν χειρῶν εἶναι «acted prayer».

²⁷⁰) Bl. παραδείγματα ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἀνωτ. σ. 239 - 241. Οὕτω καὶ ἡ χριστιανικὴ Δεομένη εἰκονίζεται πρὸ τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ Τριμόρφῳ καὶ ἐν οὐν-εχείᾳ ἀπολύτως.

²⁷¹) Ἡ ταυτότης τῶν στάσεων πιστοῦ καὶ θεότητος εἶναι ἐξηκριβωμένη διὰ

ξίς αὕτη εἶχε συντελεσθῇ ἤδη ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅταν ὁ τύπος εἰσῆχθῃ εἰς Κρήτην. Ἐπομένως δὲν εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴν ἄποψιν ἡμῶν τὸ ὅτι ἐν Κρήτῃ δὲν ἠδύνατο ἡ θεὰ νὰ νοηθῇ ὡς θεομένη πρὸ ὑπερτέρου θεοῦ, μὴ ὑπαρχούσης ἱεραρχίας θεοτήτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΚΑΙ ΥΠΟΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΑΣ

Μετὰ τὴν μελέτην τῶν παραστάσεων τῆς θεᾶς μεθ' ὕψωμένων χειρῶν ἐπιβάλλεται, νομίζω, νὰ ἐξετασθῇ νῦν τίς ἡ εἰκονιζομένη θεότης. Ἡ ἐμμονὴ ἐν τῷ αὐτῷ τύπῳ ἐπὶ μακρὸν διάστημα ἄγει λογικῶς εἰς τὸ ἐρώτημα ἂν διὰ τοῦ τύπου τούτου δηλοῦται ἡ αὕτη θεὰ ἢ πλείονες εἰκονιζόμεναι ὁμοιομόρφως. Σημειωτέον ὅτι αἱ μορφαὶ μεθ' ὕψωμένων χειρῶν ἀποτελοῦσι τὰς κυριωτέρας καὶ σαφεστέρας παραστάσεις τῆς μινωϊκῆς θεᾶς, ὥστε ὁ ἐξετάζων ταύτας ὀφείλει νὰ ἀσχοληθῇ καὶ περὶ τὸ πρόβλημα τῆς φύσεως αὐτῆς.

Παραθέτομεν κατωτέρω τὰς γνώμας τῶν δημοσιευσάντων εἰδῶλα μεθ' ὕψωμένων χειρῶν, ὡς καὶ τῶν εἰδικώτερον ἀσχοληθέντων περὶ τὸν χαρακτῆρα καὶ τὰς ὑποστάσεις τῆς θεότητος. Ὁρισμένοι ἐξ αὐτῶν βοηθοῦνται ἐκ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν τῆς ἑλληνικῆς περιόδου. Αἱ γνώμαι τῶν ἐρευνητῶν δίστανται συμφωνούντων πάντων μόνον περὶ τοῦ θείου χαρακτῆρος τῶν παραστάσεων²⁷². Ἡ διαίρεσις τῶν γνωμῶν

τὴν σουμεριακὴν θρησκείαν, Jean É. α. σ. 220. Ἡ ἀσσυριακὴ Ἰστὰρ εὐλογεῖ ὑψοῦσα τὴν δεξιὰν *Dhorme Religion de Babylonie et d'Assyrie* σ. 70. Περὶ τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν τοῦ πιστοῦ ἐν Μεσοποταμίᾳ βλ. καὶ *Con-tena u La civil. d'Assur et de Babylone* σ. 90 - 91. Ἐν τῇ χριστιανικῇ εὐλογίᾳ αἱ χεῖρες ἐνίοτε ἀπλῶς ὑψοῦνται *Μαρκ.* 10, 16, *Λουκ.* 24, 50. Τοῦτο κυρίως γίνεται ὅταν εὐλογῇται πλῆθος ἀνθρώπων. *Πβ. Hastings* Ε. α. σ. 496: αἱ χεῖρες ὑψοῦνται πρὸς ἐκπομπὴν τῆς εὐλογίας.

²⁷²⁾ Ἡ πρὸ τριακονταετίας ἐκφρασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Schweitzer *Gnomon* 4, 1928 σ. 178 ἐξ. γνώμη, καθ' ἣν τὰ μινωϊκὰ εἰδῶλα, συμπεριλαμβανομένων τῶν ὑστερομινωϊκῶν, εἶναι ἀναθήματα πρὸς ἀόρατον θεότητα λατρευομένην πνευματικῶς δὲν δύναται νὰ ἔχῃ σήμερον τὴν αὐτὴν ἰσχύν, καίτοι ἀνάλογοι ἀπόψεις ἐξεφράσθησαν καὶ ὑπ' ἄλλων (*Rodenwaldt Zeitschrift für Missionskunde und Religionswissenschaft* 36, 1921 σ. 248, καὶ *Gnomon* 5, 1929 σ. 178 ἐξ., *Von Salis Neue Darstellungen Griech. Sagen* 1935-6 σ. 43). Οἱ πλείστοι τῶν ἐρευνητῶν δέχονται σήμερον λατρείαν τοῦ εἰδώλου κατὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους *Πβ. Nilsson MMR* σ. 77 ἐξ. σ. 295, *Picard* (μετὰ τινος ἀμφιβολίας), *Religions Préhell.* 1948 σ. 193, *Deubner Gnomon* 25, 1953 σ. 145 ἐξ. (ᾧ οὖτος ἀμφισβητεῖ τὴν δυνατότητα διακρίσεως με-

τούτων εἰς κατηγορίας δὲν εἶναι δυστυχῶς δυνατή, διότι οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν ἐρευνητῶν κυμαίνονται μεταξύ διαφόρων ἀπόψεων. Ἐπίσης δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι οἱ παλαιότεροι ὁμιλοῦσιν οὐχὶ περὶ τοῦ συνόλου τῶν δειγμάτων, ἀλλὰ περὶ ὠρισμένων μόνον τούτων, ἅτινα ἦσαν τότε γνωστά.

Ὁμιλῶν περὶ τῶν δειγμάτων τοῦ Πριναῖ ὁ Wide λέγει ὅτι ἡ εἰκονιζομένη μορφή σχετίζεται πρὸς τὴν Ἑριννύν, παραβάλλει δὲ αὐτὴν πρὸς τὴν μεγάλην χθονίαν μητρικὴν θεάν, ἣτις κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ἄλλοτε μὲν προβάλλει ὡς Γαῖα, ἄλλοτε δέ, εἰς ποικίλας τμήσεις, ὡς Ἥρα, Ἀρτεμις, Δήμητρα καὶ Ἀθηνᾶ, δεδομένου ὅτι καὶ αὐταὶ συνδέονται ἁμέσως ἢ ἐμμέσως πρὸς τὸν ὄφιν²⁷³.

Ὁ Milani εἶχεν ἐκφράσει ἄρκετὰ σκοτεινῶς τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ εἰδωλα τοῦ Πριναῖ καὶ Γουρνιῶν παριστῶσι τὰς τρεῖς κόρας τῆς Ρέας, Βριτόμαρτιν, Ἀρτεμιν καὶ Κορησίαν. Ἡ θεὰ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκεων εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ Ρέα, ἡ Μήτηρ τῶν Ἰδαίων Δακτύλων ἀπεικονιζομένη μετὰ δύο υἱῶν αὐτῆς²⁷⁴.

ταῦς παραστάσεων «ἐπιφαινομένων» θεοτήτων καὶ εἰδώλων). Γενικὴ πάντως εἶναι ἡ παραδοχὴ τοῦ λατρευτικοῦ χαρακτῆρος τῶν ὑστέρων εἰδώλων: τοῦτον δέχεται καὶ ὁ Matz *Göttererscheinung und Kultbild* 1958 σ. 30, καίτοι ἀρνούμενος τὴν ὑπαρξίν λατρευτικῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ δεύτερον αὐτοῦ δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενον τῆς παρούσης μελέτης. Πάντως δέον νὰ σημειωθῇ ἡ γνώμη τοῦ Val Müller ἄρθρ. *Kultbild* ἐν *RE Suppl.* 5, 1931 σ. 487 ἑξ. θεωροῦντος «τολμηράν» τὴν παραδοχὴν πνευματικῆς λατρείας καὶ διὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς. Οὗτος καίτοι ἀρνούμενος διὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους τὴν ἔννοιαν τοῦ οἰκοῦντος ἐν τῷ ναῷ εἰδώλου, λέγει ὅτι τὸ νεῦμα καὶ τὸ μέγεθος τῶν ὑστέρων εἰδώλων εἶναι ἐνδείξεις παραστάσεως θεοτήτος. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπαντῶντων εἰς ἓν ἱερὸν εἰδώλων καὶ ἡ μικρότης τῶν παλαιότερων δειγμάτων ἐξηγοῦνται ἐκ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὁξεῖα εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ H. Biesantz εἰς *Marburger Winckelmann - Programm* 1958 σ. 24 σημ. 25: ἐναντίον ἀπόψεως ἐκφρασθεΐσης προφορικῶς ὑπὸ τοῦ Müller - Karpe ὅτι ἡ ὕψωσις τῶν χειρῶν εἶναι νεῦμα λατρευτικόν καὶ ἐπομένως τὰ εἰδωλα τὰ ποιοῦντα τοῦτο δὲν παριστῶσι θεότητος, παρατηρεῖ ὅτι ἐκ τῶν εἰδώλων τῶν ποιοῦντων λατρευτικῆς χειρονομίας μόνον τὰ ὑψοῦνται τὰς χεῖρας κοσμοῦνται διὰ συμβόλων. Τοῦτο ἀποχωρίζει ταῦτα ἀπὸ τῶν παραστάσεων λάτρων. Γενικῶς ἰσχύει ἡ παρατήρησις τοῦ Val Müller ἔ. ἀ. στ. 486 ὅτι ἐφ' ὅσον εἰς ἓνα πολιτισμὸν διαπιστοῦται παραστατικὴ πλαστικὴ ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀνθρωπόμορφος ἀντίληψις τοῦ θείου ἀφ' ἑτέρου, ἀποδείξεις ὀφείλει νὰ προσκομίσῃ μᾶλλον ὁ ἀρνούμενος τὴν ὑπαρξίν τῶν λατρευτικῶν εἰδώλων ἢ ὁ δεχόμενος αὐτήν. Βλ. καὶ ἀνωτ. σ. 249 καὶ σημ. 262 καὶ σ. 245.

²⁷³) AM XXVI 1901 σ. 250 - 1.

²⁷⁴) Studi e Mater. III 1905 σ. 119 ἑξ. καὶ La Bibbia prebabelica ἀνάτυπον ἐκ Studi Religiosi VI 1906 τευχ. 1 σ. 15.

Ὁ Pernier²⁷⁶ δέχεται ὅτι τὰ εἰδῶλα ἀνήκουσιν εἰς παλαιότητα παράδοσιν καλύπτουσιν τὸ χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τῶν MM χρόνων μέχρι «τοῦλάχιστον» τῆς πρωτοελληνικῆς καὶ ἀρχαϊκῆς ἑλληνικῆς ἐποχῆς καὶ ἀποδεικνύουσι τὸν στενὸν δεσμὸν μεταξὺ τοῦ μινωικοῦ καὶ τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν εἰκονιζομένην θεότητα ταυτίζει ὁ Pernier πρὸς τὴν Ρέα συνφωνῶν μετὰ τοῦ Milani²⁷⁸. Τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς ταυτίσεως ταύτης ἐνόμισεν ὁ Pernier ὅτι εὑρεν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἀρχαϊκοῦ ναοῦ τοῦ Πριναῖ²⁷⁷, ὅπου ἐλατρεύετο ἐπίσης ἡ Ρέα, ὥς συνάγει ὁ ἀνασκαφεὺς ἐκ τῶν σφιγγῶν, λεόντων, ἐλάφων καὶ ἵππων, πρὸς τοὺς ὁποίους σχετίζεται ἡ λατρευομένη ἐν τῷ ναῷ θεά. Συνοψίζων ὁ Pernier λέγει ὅτι τὰ εἰδῶλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ ὄψεων παριστῶσι τὴν Ρέα ὥς θεὰ τῶν ὄψεων κατὰ μινωϊκὴν παράδοσιν, ὁ τύπος δὲ οὗτος ἐξεκρίσεται κατὰ τὴν κλασικὴν ἐποχὴν μέχρι καὶ τῆς ρωμαϊκῆς εἰς τὸν τύπον τῆς Κυβέλης, τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν καὶ τῆς «ποτινίας θηρῶν»²⁷⁸.

Εἰς τὴν εἰκονιζομένην ὑπὸ τῶν εἰδώλων τῶν Γουρνιῶν θεὸν εἶδεν ἡ Williams «τὴν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους κυρίαν θεότητα τῶν Μινωϊκῶν», τὴν συνδεομένην πρὸς τοὺς ὄφεις χθονίαν θεάν²⁷⁹. Ὁμιλεῖ δὲ καὶ περὶ τῆς ἐν τῷ ἱερῷ λατρείας τῆς θεᾶς ὑπὸ διαφόρους ἐκφάνσεις. Πρὸς διάκρισιν αὐτῶν πιστεύει ἡ Williams ὅτι βοηθεῖται ὑπὸ τῶν εὐρεθέντων ἐν τῷ ἱερῷ σωλήνων, οἵτινες φέρουσι διάφορα σύμβολα, ἅφ' ἑνὸς ὄφεις καὶ ἅφ' ἐτέρου κέρατα καὶ δίσκους, οὓς ἡ δημοσιεύουσα παραλληλίζει πρὸς τὸ σύμβολον τῆς αἰγυπτιακῆς Ἀθώρ. Ἐπὶ τῶν σωλήνων τούτων ἐτοποθέτουσαν κατ' αὐτὴν οἱ πιστοὶ τὰς προσφορὰς τῶν ἀναλόγως τῆς μορφῆς, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐπεθύμουν νὰ λατρεύσωσι τὴν θεάν. Τὴν γνώμην ὅτι οἱ σωλήνες εἶναι βάσεις προσφορῶν οὐδεὶς δέχεται, ἀλλ' εἶναι ἀξιοσημεῖωτος ἡ διὰ τῶν συμβόλων αὐτῶν ἐπιχειρουμένη διάκρισις τῶν θεῶν ὑποστάσεων. Περαιτέρω ἡ Williams δέχεται ταυτότητα τῆς θεᾶς ἀπὸ τῶν νεολιθικῶν στεατοπυγικῶν εἰδωλίων καὶ ἐντεῦθεν μὲ χωριστὰς ὑποστάσεις, ὥς χθονίας (μετ' ὄψεων), ποτινίας θηρῶν, Μητρὸς Γῆς²⁸⁰.

Τὴν ὁμοιότητα τῶν παραστάσεων τῆς μινωϊκῆς θεᾶς παρατηρεῖ ἡ Banti²⁸¹. Ἀντιθέτως λέγει πρὸς τὰς ἑλληνικὰς συνηθείας οἱ μινωϊκοὶ

²⁷⁶) Di una città arcaica ἀνάτ. ἐκ Boll. d' Arte II Δεκ. 1908 σ. 15 ἐξ.

²⁷⁷) Studi e Materiali III σ. 120.

²⁷⁸) Pernier ἔ. ἀ. ο. 17 - 20.

²⁷⁹) Αὐτ. σ. 20 ἐξ.

²⁸⁰) Gournia σ. 47 - 8.

²⁸¹) Αὐτ. σ. 51.

²⁸²) Div. Femmin. σ. 17 - 8.

Κρητες εἶχον, φαίνεται, εἰς τὰ ἱερά των πολλὰ εἶδωλα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς θεᾶς, ἢ θεῶν κατ' οὐσίαν ὁμοίων. Τὸ φαινόμενον τοῦτο παραβάλλει μετ' ἐπιφυλάξεως πρὸς τὴν ἐπίσης πολλαπλῇν λατρείαν τῶν Μητέρων, ὁμάδος θεῶν λατρευομένων ταυτοχρόνως, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει ὁ Διόδωρος (IV 79) καὶ ὁ Πλούταρχος (Μαρκ 20, 3 - 4) διὰ τὴν πόλιν Ἐγγυον τῆς Σικελίας²⁸². Ἡ Banti²⁸³ ἐκφράζει ἀμφιβολίαν ἂν ἡ εἰκονιζομένη θεὰ εἶναι μία μετὰ διαφορῶν ἐμβλημάτων ἢ πολλαὶ λατρευόμεναι ἐν τῷ αὐτῷ ἱερῷ. Παρατηρεῖ ὅτι ἴσως πρόκειται περὶ δύο θεοτήτων, ἀφοῦ ὅπου εὐρέθησαν θεαὶ μετ' ὄφρων δὲν εὐρέθησαν θεαὶ μετὰ μηκώνων ἢ πτηνῶν καὶ ἀντιστρόφως. (Πιστεύει ὅτι τὰ εὐρέθηntα ἐν τῷ ἱερῷ τῶν Γουρνιῶν ὁμοιώματα περιστερῶν δὲν εὐρίσκοντο ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς θεᾶς). Τὰ γνωστὰ σωληνοειδῆ σκεύη ἀκολουθοῦσι κατὰ τὴν Banti τὴν διαφοροποίησιν ταύτην. (Οἱ σωλῆνες τοῦ Γάζι ὥς καὶ αἱ θεαὶ στεροῦνται ὄφρων). Κατὰ ταῦτα ἡ συγγραφεὺς δέχεται διαφοροποίησιν μεταξὺ μιᾶς θεᾶς μετ' ὄφρων καὶ μιᾶς ἢ περισσοτέρων ἔχουσῶν ἐμβλήματα μήκωνας καὶ πτηνά. Περαιτέρω²⁸⁴ ἀμφισβητεῖ ἂν ἡ θεὰ τῶν ὄφρων εἶναι ἀναγκαστικῶς καὶ χθονία. Τὰς ἐχούσας μήκωνας καὶ πτηνὰ θεωρεῖ θεὰς γονιμοποιοῦς τῆς φύσεως καὶ τοῦ ζωϊκοῦ κόσμου. Τὸν διπλοῦν πέλεκυν καὶ τὰ κέρατα δέχεται ὥς γενικὰ σύμβολα ἱερότητος ἄνευ διακρίσεως. Ἐκφράζει ἐπιφύλαξιν διὰ πάσας τὰς συγκρίσεις πρὸς τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον καὶ ἀποκλείει τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς θεᾶς μετ' ὑψωμένων χειρῶν ὥς «θεᾶς μητρὸς» ἢ «ποτνίας θηρῶν».

Ὁ Evans πιστεύει ὅτι ἡ ποικιλία τῶν συμβόλων δὲν σημαίνει πολλαπλότητα θείων προσώπων, ἀλλὰ διαφορὰς ὄψεις τῆς αὐτῆς θεᾶς²⁸⁵. Δὲν συναντῶμεν λέγει²⁸⁶ πολλαπλότητα θεῶν ὥς ἐν τῷ ἑλληνικῷ κύκλῳ, ἀλλ' ἀναγόμεθα συνεχῶς εἰς τὴν «μεγάλην μητέρα» τὴν συνοδευομένην ὑπὸ νέου συζύγου ἢ υἱοῦ, τῆς ὁποίας ἡ λατρεία ἦτο διαδεδομένη ἐν Μικρῇ Ἀσίᾳ καὶ Συρίᾳ. Τῆς θεᾶς ταύτης διακρίνει τὰς κάτωθι ὑποστάσεις: οὐρανίαν μετὰ περιστερῶν, ὑποχθονίαν καὶ σεισμικὴν μετ' ὄφρων, θεὰν μητέρα μετὰ χειρῶν ἐπὶ τῶν μαστῶν (πρόκειται περὶ τοῦ ἀμφισβητουμένου εἰδώλου τῆς Βοστώνης), φυτικὴν μετὰ σισχύων, μηκώνων καὶ κρίνων καὶ ἀναγεννωμένην ἐκ τοῦ ἐδάφους, «πότνιαν θηρῶν» συνοδευομένη ὑπὸ λεόντων ἢ αἰγῶν, μετὰ τόξου ὥς ἡ

²⁸²) Ἡ λατρευομένη ἐκεῖ θεότης ἀποκαλεῖται Mater Magna καὶ Mater Idaea ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος In Verrem IV 97, V 186.

²⁸³) Div. Femm. σ. 19 - 20.

²⁸⁴) Αὐτ. σ. 21 - 22.

²⁸⁵) PM III 457, IV σ. 24.

²⁸⁶) PM II σ. 277. Τινὲς τῶν σχετικῶν παραστάσεων εἶναι κίβδηλοι.

Ἄρτεμις ἢ ἡ Δίκτυννα, μετὰ ξίφους καὶ *aspergillum*, ἀμαζονοειδῆ μετὰ διπλοῦ πελέκως, θαλασσίαν μετ' ἀγκύρας. Διὰ μέσου τῶν μορφῶν τούτων, λέγει ὁ Evans, αἰσθανόμεθα πάντοτε τὴν παρουσίαν μᾶλλον τῆς αὐτῆς οὐσιωδῶς θεᾶς, ἢ κεχωρισμένων ὀντοτήτων ὡς αἱ τῆς μεταγενεστέρης Ἑλλάδος. Ἡ θεὰ τῶν Θησαυροφυλακίων τῆς Κνωσοῦ εἶναι ἡ ὑποχθονία μορφή τῆς «μεγάλης μινωϊκῆς θεᾶς», ἣτις ἀργότερον ταυτίζεται πρὸς τὴν Ρέαν. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουσι περὶ τῆς μολυβδίνης θεᾶς τοῦ μικροῦ Ἀνακτόρου. Ἡ θεὰ τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων²⁸⁷ εἶναι ἡ αὐτὴ μεγάλη θεά, ἀλλ' ἡ ἐπικαθημένη αὐτῆς περὶστερὰ καὶ ἡ προσφερομένη ὑπὸ τῶν λάτρων ὑποδηλοῖ τὴν οὐρανίαν πλευρὰν τῆς λατρείας. Αἱ περιστεραὶ καὶ οἱ ὄφεις τοῦ Ἱεροῦ τῶν Γουρνιῶν δεικνύουσι κατὰ τὸν Evans παράλληλον λατρείαν τῆς θεᾶς ὡς ὑποχθονίας καὶ οὐρανίας²⁸⁸. Αἱ ποικίλλουσαι αὗται «ὄψεις» τῆς θεᾶς τῆς μινωϊκῆς Κρήτης ταυτίζονται ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ παραδόσει πρὸς τὴν Ρέαν, Ἄρτεμιν, Δίκτυνναν, Ἀφροδίτην, Ἀριάδην. Ὁ παρὰ τὸ πλευρὸν αὐτῆς συνοδὸς καθίσταται ἐν τῇ ἑλληνικῇ Κρῇτῃ ὁ Κρηταγενὴς Ζεύς²⁸⁹.

Παρὰ ταῦτα ὁ Evans εἰς ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Nilsson²⁹⁰ ἐδέχθη τελικῶς ὅτι ἡ διαπραγμάτευσις τῆς «θεᾶς τῆς φύσεως» ὡς ἐνιαίας ὑπὸ διαφόρους ὄψεις εἶναι προσωρινή καὶ ὅτι δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ χωριστῶν θεοτήτων μὲ διάφορα ὀνόματα ἀντιστοιχῶν πρὸς τὴν Ἄρτεμιν, Ρέαν, Ἀθηνᾶν, Ἀφροδίτην τῶν ἑλληνικῶν χρόνων.

Ὑπὲρ τῆς παλαιότερας ἀπόψεως τοῦ Evans ἐτάχθη καὶ ὁ Pendlebury²⁹¹. Ἡ φύσις λέγει ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τῶν MM χρόνων ὑπὸ μιᾶς μεγάλης μητρὸς - θεᾶς, κυρίας τῶν δένδρων καὶ τῶν ὀρέων ἐπίσης δὲ τῶν θηρίων. Ὡς ἐνσαρκοῦσα τὴν γονιμότητα ἀπεικονίζεται καὶ μετὰ υἱοῦ. Κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους τὰ ἐμβλήματα αὐτῆς κατανέμονται εἰς πλείονας θεότητας: ἡ Ἀθηνᾶ λαμβάνει τοὺς ὄφεις, ἡ Ἀφροδίτη τὰς περιστερὰς καὶ τὸν νέον θεόν, ἡ Ἄρτεμις τοὺς τράγους καὶ αἱ διάφοροι νύμφαι τὰ ὄρη, τὰ δάση καὶ τοὺς θύακας. Ἀλλὰ πάντοτε, παρατηρεῖ ὁ Pendlebury, ὑπῆρχεν ἐν Κρῇτῃ ἡ τάσις πρὸς μεῖξιν τῶν θεοτήτων τούτων. Ἡ Βριτόμαρτις ἢ Δίκτυννα ἦτο κυρία θεὰ τῆς

²⁸⁷) PM II σ. 339.

²⁸⁸) Τὰς δύο γυναῖκας τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέκων θεωρεῖ ὁ Evans συνοδὸς τῆς θεᾶς καὶ ἀποκαλεῖ Διασχούρας παραβάλλει δὲ πρὸς παραστάσεις ἐπὶ σφραγίδων καὶ σφραγισμάτων ἐξ Ἀγίας Τριάδος, Πεδιάδος, Μυκηθῶν καὶ Θίσβης PM II σ. 340 - 2.

²⁸⁹) Tomb of D. Axes σ. 55.

²⁹⁰) MMR σ. 392 σημ. 3.

²⁹¹) Archaeol. of Crete σ. 273.

Κρήτης πολὺ μᾶλλον ἢ ἡ ἑξελληνισθεῖσα Ἀθηνᾶ καὶ ἡ Ἀρτεμις.

Ὁ Hogarth²⁹² ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς λεγομένης «δυναδικῆς μονοθείας». Ἡ ἀποψις αὐτοῦ ἔχει ἐν περιλήψει συμφώνως πρὸς βραχεῖαν ἔκθεσιν τοῦ ἰδίου ὡς ἀκολουθῶς: «Ἐπροσωποποίησαν (οἱ μινωϊκοὶ Κρῆτες) τὸ ἀνώτατον ὄν ὡς μίαν γυναῖκα, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπετάσσετο εἰς νέος ἄρσεν, κατώτερος ὡς πρὸς τὴν τιμὴν καὶ πιθανῶς μεταγενέστερος ἐν χρόνῳ. Δὲν ὑπάρχει ἐνδειξις διὰ τὴν παραδοχὴν περισσοτέρων θεοτήτων πλὴν τούτων. Ἡ θρησκεία αὕτη θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποκληθῇ δυναδικὸς μονοθεϊσμός». Τὸ ζεύγος τοῦτο ἀποτελεῖ παράλληλον τῶν ἀπαντῶντων ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ζευγῶν τῆς Μεγάλῃς Μητρὸς (Κυβέλης) καὶ Ἀτιδὸς, ἐπίσης δὲ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἀδώνιδος, καὶ τοῦ σημιτικοῦ ζεύγους τῆς Ἰστάρ καὶ τοῦ Ταμμούζ. Τὸ ἐνδιαφέρον δι' ἡμᾶς εἶναι ὅτι ὁ Hogarth δέχεται ἐνιαίαν θήλειαν θεότητα.

Ὁ Persson²⁹³ δέχεται μίαν μητρικὴν θεάν, ἣτις εἶναι «γενικὴ θεότης», θεὰ τῆς φύσεως ἐν γένει, ὡς ἡ μεγάλη θεὰ τῆς Μικρᾷς Ἀσίας, τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου. Εἶναι μορφή ἀορίστου περιγροῦματος μετὰ ποικίλων ἰδιοτήτων, ἐκδηλώσεων καὶ συμβόλων. Τὰς ὑπὲρ τῆς πολυθεϊστικῆς ἀπόψεως παρατηρήσεις τοῦ Nilsson ἀρνεῖται νὰ δεχθῇ. Ἡ ἐνιαία μορφή αὕτη διεσπάρθη κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους συνεπείᾳ τῶν διαφόρων «ἐπικλήσεων» αὐτῆς.

Ὁ Farnell²⁹⁴ ἀρνεῖται τὴν περὶ μονοθείας ἀποψιν. Πιστεύει ὅτι τὰ τέσσαρα διάφορα ὀνόματα θηλείας θεᾶς (Ῥέι, Βριτόμαρτις, Δίκτυнна, Ἀφαία), ὑποδηλοῦσι τέσσαρας τοῦλάχιστον διαφόρους θεότητες. Τονίζει ὅτι καὶ ἂν ἀρχικῶς ἡ θεὰ ἐθεωρεῖτο μία, ἡ πολυωνυμία αὐτῆς ὠδήγησεν εἰς διάσπασιν. Πιστεύει ἐν τούτοις, βάσει τοῦ μνημονευθέντος σφραγιδολίθου τῶν Μυκηνῶν, ἐνθα ἀπαντᾷ ἡ θεὰ μετὰ διπλοῦ πελέκεως, λιόντων καὶ «πλαισίου ὄφεων» ἐκλαμβανομένου ὑπὸ τοῦ Farnell ὡς παριστῶντος πράγματι ὄφεις, ὅτι ἡ θεὰ τῶν ὄφεων εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τῶν λεόντων καὶ τοῦ διπλοῦ πελέκεως, ἔτι περαιτέρω δὲ πρὸς τὴν τῶν ὀρέων. Ἀντιθέτως ὑπόστασιν Παρθένου - Μητρὸς δὲν δέχεται διὰ τὴν προελληνικὴν θεὰν τῆς Κρήτης.

Ὁ Picard²⁹⁵ ὁμίλησε περὶ τῶν «ἐκφάνσεων καὶ μεταμορφώσεων τῆς μεγάλης θεᾶς». Ἡ θεὰ τῶν ὄφεων, λέγει²⁹⁶, δὲν διακρίνεται σα-

²⁹²) Hastings E. d. I σ. 143.

²⁹³) Rel. of Greece in Prehist. Times σ. 123.

²⁹⁴) Essays in Aegean Archaeology presented to sir A. Evans 1927 σ. 12 ἔξ.

²⁹⁵) Les origines du polythéisme hellénique σ. 75 ἔξ.

²⁹⁶) Αὐτ. 77.

²⁹⁷) Αὐτ. σ. 79.

φῶς τῆς θεᾶς τῶν περιστερῶν. Ἡ συνοδευομένη ὑπὸ λεόντων γυναικεία μορφή δὲν εἶναι ἑτέρα θεά²⁹⁷. Τὴν προσπάθειαν τοῦ Nilsson πρὸς διάκρισιν πλείονων θεοτήτων βάσει τῶν διαφορῶν παραστάσεων ἀποκρούει²⁹⁸. Ἀργότερον²⁹⁹ ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς πολυθείας, δεχόμενος ὁμως τὴν ὑπεροχὴν τῆς μεγάλης θεᾶς³⁰⁰. Θὰ ἦτο ἀσύνητον, λέγει³⁰¹, νὰ διακρίνωμεν τύπους αὐτῆς ἀναλόγως τοῦ συνοδεύοντος τὴν θεὰν ζῶου καὶ βάσει τῶν διαφοροποιήσεων, τὰς ὁποίας βλέπουμεν εἰς τὴν κλασικὴν Ἑλλάδα, (Μήτηρ Ὀρεία μετὰ λεόντων, Ἀρτεμις μετὰ θηρίων καὶ κερασφόρων ζώων, Ἀθηνα μετ' ὄφρων, Ἀφροδίτη μετὰ περιστερῶν) Δέχεται κατὰ ταῦτα μίαν κυρίαν θήλειαν θεότητα δεσπόζουσαν τῆς ζωῆς καὶ ἔχουσαν μυστικούς δεσμοὺς μεθ' ὀλοκλήρου τοῦ ζωϊκοῦ κόσμου, ὥς ἡ Ἰστάρ. Εἰδικῶς προσλαμβάνει τὸν ὄφιν ὡς προστατίτι τῶν νεκρῶν³⁰². Πρὸς τὴν θεὰν ταύτην ταυτίζεται καὶ ἡ Ὀρεία Μήτηρ τοῦ σφραγίσματος ἐκ Κνωσοῦ³⁰³. Δέχεται ἀφ' ἑτέρου σχέσιν τῆς θεᾶς πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἡ θεά, ἥτις εἶναι καὶ μήτηρ, εἶναι συγχρόνως πρὸδρομος τῆς Ῥέας καὶ τῆς Δήμητρος, αἱ ὁποῖαι στενῶς σχετίζονται πρὸς ἀλλήλας³⁰⁴. Περὶ ταῦτα περιέργως ὁ διαπρεπὴς ἐπιστήμων στρέφεται κατὰ τῆς μονοθεϊστικῆς ἀπόψεως³⁰⁵. Κατεδείχθη, λέγει, ὅτι ἡ φύσις τῆς κρητικῆς θρησκείας ἦτο πολυθεϊστικὴ καὶ (ἐνταῦθα ὑπάρχει ἀντίφασις) πολυσυμβολικὴ, ἥτοι ἐπεδίωκε τὴν ἔκφρασιν μιᾶς μορφῆς διὰ πολλῶν συμβόλων. Ἦδη κατὰ τὴν μινωϊκὴν ἐποχὴν συλλαμβάνομεν κατὰ τὸν Picard τὴν ἐμβρυώδη γένεσιν τῆς ἐλληνικῆς πολυθείας.

Ὁ Nilsson³⁰⁶ λέγει ὅτι λαοὶ εὐρισκόμενοι εἰς τὸ στάδιον πολιτισμοῦ τῶν μινωϊκῶν Κρητῶν ἔχουσι πάντοτε πολλοὺς θεοὺς καὶ θεάς. Οἱ Μινωῖται, λέγει³⁰⁷, ἦσαν ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένοι τῶν Βαβυλωνίων καὶ Αἰγυπτίων καὶ ὥς ἐκ τούτου δὲν ἠδύναντο νὰ μὴ ἔχωσι πολυθεϊαν ὥς ἐκεῖνοι. Ὁ γενικὸς κανὼν ἐν τῇ θρησκευτικῇ ἐξελίξει εἶναι κατὰ τὸν Nilsson ἡ ἐνοποίησης καὶ οὐχὶ ἡ διάσπασις τῆς ἀρχικῶς ἐνιαίας θεότητος εἰς ἐπὶ μέρους τοιαύτας, ὥς ὑποστηρίζουσιν οἱ δεχόμενοι μι-

²⁹⁷) Αὐτ. σ. 76 σημ. 2.

²⁹⁸) Religions préhelléniques σ. 74.

²⁹⁹) Περὶ τοῦ ἄρρενος θεοῦ αὐτ. σ. 80 - 81.

³⁰⁰) Αὐτ. σ. 77 - 80.

³⁰¹) Αὐτ. σ. 113.

³⁰²) Αὐτ. σ. 80.

³⁰³) Αὐτ. σ. 75.

³⁰⁴) Αὐτ. σ. 56 σ. 108 - 9.

³⁰⁵) MMR σ. 393.

³⁰⁶) Αὐτ. σ. 396.

νωϊκὴν μονοθεΐαν. Πρὸς διάκρισιν τῶν διαφόρων θεοτήτων προσπαθεῖ ὁ Nilsson νὰ βυσισθῇ ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῶν ἐμβλημάτων, τὰ ὁποῖα φέρουσιν αὐταί. Τὴν θεὰν μετὰ μηκώνων τῆς μήτρας ἐκ Σητείας ταυτίζει πρὸς τὴν τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἣτις ἐπίσης ὑποῖ διὰ τῆς χειρὸς μήκωνας. Ἡ θεὰ αὕτη εἶναι κατὰ τὸν Nilsson θεὰ τῆς φύσεως, τῶν δένδρων⁸⁰⁸. Ἀντιθέτως ὥς πρὸς τὴν περιστερὰν ἀρνεῖται ὅτι ἀποτελεῖ σύμβολον ὠρισμένης θεᾶς⁸⁰⁹. Μάλιστα ἀμφισβητεῖ ὅτι τὸ πτηνὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τῆς θεᾶς τοῦ Ἱεροῦ τῶν Διπλῶν Πελέεων εἶναι περιστερά⁸¹⁰. Κατ' αὐτὸν τὸ πτηνὸν δὲν εἶναι ἐμβλημα ὠρισμένης θεᾶς, ἀλλὰ σύμβολον ἐπιφανείας τῆς θεότητος γενικῶς. Τὸν ὄφιν θεωρεῖ χαρακτηριστικὸν ἐμβλημα τῆς οἰκιακῆς θεᾶς⁸¹¹. ἀρνεῖται τὴν σχέσιν τοῦ ὄφεως πρὸς τοὺς νεκροὺς καὶ τὰς χθονίας δυνάμεις τῆς βλαστήσεως καὶ δέχεται ὅτι ὁ ὄφις συνοδεύει τὴν θεὰν ὡς μορφὴ ἐπιφανείας αὐτῆς⁸¹². Ἡ θεὰ αὕτη εἶναι ἡ ἀνθρωπίνη μορφὴ τοῦ οἰκιακοῦ ὄφεως. Αἱ κεχωρισμέναι θεῖαι μορφαὶ τοῦ μινωϊκοῦ πανθέου, τὰς ὁποίας δέχεται ὁ Nilsson⁸¹³ εἶναι: ἡ πότνια θηρῶν, ἡ γυμνὴ θεὰ ἐπὶ χρυσῶν φύλλων τῶν Μυκηνῶν⁸¹⁴, ἡν λόγῳ τῆς σπανιότητος τοῦ τύπου ἀνάγει εἰς ἐπίδρασιν ἀνατολικήν, ἡ ἔνοπλος θεὰ ἢ παλλάδιον ἐπὶ γραπτοῦ πλακιδίου τῶν Μυκηνῶν, ἡ θεὰ ἐπὶ πλοίου τοῦ δακτυλίου τοῦ Μόχλου, ἣτις εἶναι θεὰ τῆς ναυσιπλοΐας (χαρακτηριστικὴ ἀντίθεσις μεταξὺ ναυτικῶν Κρητῶν καὶ πολεμικῶν Μυκηναίων κατὰ τὸν Nilsson), ὁ «πότις θηρῶν», εἰκονιζόμενος μεταξὺ θηρίων ἢ ὡς ἔνοπλος ἀκολουθούμενος ὑπὸ λέοντος, καὶ τέλος ἡ θεὰ τῶν δένδρων, ἡ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἣτις προέκυψεν ἀνθρωπομορφικῶς ἐκ τῆς δεινδρολατρείας.

Ἐν τοῦτοις ὥς ὁ δεχόμενος ἐνιαίαν θεὰν Evans οὕτω καὶ ὁ ὑπέρμαχος τῆς πολυθεΐας Nilsson ἐπιστρέφει εἰς τὴν ἀντίθετον ἄποψιν λέγων⁸¹⁵ ὅτι ὑπάρχει στενὴ σχέσηις μεταξὺ τῆς θεᾶς τοῦ δένδρου καὶ τῆς ποτνίας θηρῶν, αἵτινες ἀμφοτέραι εἶναι φυσικαὶ θεότητες, ὥστε δὲν θὰ ἦτο παράλογον νὰ τὰς θεωρήσωμεν μορφὰς τῆς αὐτῆς θεᾶς. Διὰ τὰς μινωϊκὰς θεότητας δέχεται γενικῶς ὅτι εὐρίσκονται εἰς ἐξελικτικὸν

⁸⁰⁸) Αὐτ. σ. 282.

⁸⁰⁹) Αὐτ. σ. 396.

⁸¹⁰) Αὐτ. σ. 310.

⁸¹¹) Αὐτ. σ. 397.

⁸¹²) Αὐτ. σ. 332: The bird as well as the snake is the embodiment of the deity, a form of its epiphany and is added to the anthropomorphic representation to make its significance clear.

⁸¹³) Αὐτ. σ. 397 ἔξ.

⁸¹⁴) Matz Kreta, Mykene, Troja πίν. 90 ἄνω ἀριστερά.

⁸¹⁵) MMR σ. 399.

στάδιον ρευσιτότητας, ἀντιθέτως πρὸς τὴν μετέπειτα ἀποξήρανσιν καὶ τυποποίησιν. Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς μινωϊκῆς θεᾶς πρὸς τὴν μικρασιατικὴν λατρείαν τῆς Μεγάλης Μητρὸς κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους εἶναι ὁ Nilsson ἐπιφυλακτικὸς ⁸¹⁸.

Ὁ Μαρινᾶτος ⁸¹⁷ χαρακτηρίζει τὴν ἀπεικονιζομένην ὑπὸ τοῦ εἰδώλου ἐκ Παγκαλοχωρίου θεότητα ὡς τὴν «μινωϊκὴν μεγάλην θεάν». Ὑπογραμμίζει τὴν διὰ πρώτην φορὰν ἐμφάνισιν ἐπὶ εἰδώλου ἐκ Γάζι τῆς μήκωνος καὶ προσάγει ὡς παρᾶλληλον τὴν προσφορὰν μηκώνων εἰς τὴν θεὰν ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν. Ἡ θεὰ τῶν μηκώνων θὰ ἦτο κατὰ τὸν Μαρινᾶτον θεὰ τῶν ἱαμάτων, λαμβανομένων ὑπ' ὅψιν τῶν κατευναστικῶν καὶ θεραπευτικῶν ἰδιοτήτων τοῦ φυτοῦ, ἢ τῆς εὐφορίας ⁸¹⁸. Γενικώτερον ἐκφράζει τὴν ἄποψιν ⁸¹⁹ ὅτι ἡ μινωϊκὴ θεὰ εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ ὑπὸ ποικίλας ἰδιότητος: θεὰ τῶν ὄφρων (χθονία ἢ οἰκιακή), τῶν περιστερῶν (οὐρανοῦ ἢ ἔρωτος), τῆς μήκωνος (ὕγείας ἢ εὐφορίας), τοῦ πολέμου (βάσει τῆς χειρὸς μετὰ ξίφους ἐκ Γουρνιῶν) ⁸²⁰. Ὁ Μαρινᾶτος τάσσεται ἐπομένως ὑπὲρ τῆς ἐνιαίας θεᾶς ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν περίοδον τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Διὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους ἐξέφρασε τὴν γνώμην ὅτι ἡ διαφορὰ τῶν ἀναθημάτων εἰς τὰ σπήλαια ἀποτελεῖ ἔνδειξιν λατρείας πλειόνων θεοτήτων. Οὕτω εἰς Ἀρχαλοχωρί, ὅπου εὐρέθησαν ξίφη, ἐλατρεύετο πιθανῶς πολεμικὴ θεὰ, ἐνῶ τὰ σπήλαια τῶν Καμαρῶν καὶ τῆς Ἀμνισοῦ, ὅπου εὐρέθησαν κυρίως ἀγγεῖα, ἦσαν ἔδραι εἰρηνικῆς θεότητος ⁸²¹.

Αἱ ἀπόψεις τοῦ Μαρινᾶτου, ἔχουσι κατ' ἰδιωτικὴν ἀνακοίνωσιν ὡς ἀκολούθως: κατὰ τὴν ὑστάτην τοῦλάχιστον ἐποχὴν ΥΜ III, ὁπότε ἔχομεν παντοῦ τὸν τύπον τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ μὲ μόνον τὰ σύμβολα παραλλάσσοντα, πρόκειται περὶ μιᾶς μόνης θεᾶς ὑπὸ διαφοροῦς ἰδιότητος. Εἶναι δύσκολον νὰ εὐρεθῇ εἰς οἷονδήποτε ἄλλον πολιτισμὸν ἄλλη θρησκεία, ὅπου νὰ ὑπάρχῃ πολυθεία συγκειμένη ἀποκλειστικῶς ἀπὸ γυναικείας θεότητος, δεδομένου ὅτι ἐν Κρήτῃ πλὴν τοῦ νηπίου καὶ τοῦ ποτινίου θηρῶν δὲν ἔχομεν ἄλλους ἄρρενας. Ὅτι ἡ ποικιλία τῶν τύπων δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς πολυθεϊάν ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἐπίσης ποικίλων τύπων τῆς Θεοτόκου, ὡς βρεφοκρατοῦσης, δεομένης, ὑπερμάχου, μεσοσπορίτισσας κλπ. Ἀλλὰ δογματικῶς μὴ. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως μιᾶς κυρίας θεᾶς εἶναι ἀφ' ἐτέρου τὸ μι-

⁸¹⁸) Αὐτ. σ. 404.

⁸¹⁷) Ἀρχ. Δελτ. 15 1933 - 5 Παράρτ. σ. 55.

⁸¹⁸) Ἀρχ. Ἐφ. 1937 σ. 288 σημ. 1 - 2, σ. 290.

⁸¹⁹) Αὐτ. σ. 290.

⁸²⁰) Gournia Πίν. XI, 6.

⁸²¹) ΠΑΕ 1930 σ. 91.

κρασιατικὸν παράλληλον: οἱ μικρασιατικοὶ λαοὶ προφανῶς εἶχον τὴν ἰδεάν μιᾶς πανίσχυρου θηλείας θεότητος. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀληθές ὅτι μόνον ὁ λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ ἔφθασεν εἰς τὴν μονοθεΐαν, ὥς λέγει ὁ Nilsson. Εἰς τὴν ὑστάτην μινωϊκὴν ἐποχὴν ἔχομεν ἴσως μίαν ἢ δύο ἢ καὶ πλείονας δευτερευούσας θεότητας, μόνην δὲ πανίσχυρον τὴν Θεάν - Μητέρα. Τοῦτο ἀποκαλεῖ ὁ Μαρινᾶτος «ἀτελῆ μονοθεΐαν» καὶ παραβάλλει πρὸς τὴν χριστιανικὴν μονοθεΐαν συνδυαζομένην πρὸς τὴν κατὰ τόπους λατρείαν πρωτευόντων ἁγίων, ἐπίσης δὲ πρὸς τὴν μεγίστην ὑπεροχὴν ἐν Ἀθήναις τῆς Ἀθηνᾶς, ἀποκαλουμένης χαρακτηριστικῶς «ἡ θεός»⁸²².

Ὁ Schachermeyr⁸²³ δέχεται μίαν μεγάλην θεάν τῆς γῆς καὶ τῆς γονιμότητος ἐν γένει διὰ τὸν προελληνικὸν κύκλον, ὥς καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὰς μεταγενεστέρας λατρείας. Ἡ πίστις εἰς τὴν θεάν ὑπὸ τὴν ἀρχικὴν βασικὴν μορφήν αὐτῆς φαίνεται, λέγει, γενικῇ, ἀλλ' ἐνωρὶς ἐγεννήθησαν τοπικαὶ καὶ λειτουργικαὶ «ἀποκλίσεις». Παραβάλλει τὸ γεγονός τοῦτο πρὸς τὴν σημερινὴν κατὰ τόπους διάσπασιν τῆς Παναγίας. Ἐκαστος τόπος ἐπεθύμει νὰ ἔχῃ τὴν ἰδίαν θεάν, ἐταύτιζε δὲ αὐτὴν πρὸς τὸ εἶδωλον. Παραλλήλως πρὸς τὴν λατρευτικὴν διαφοροποίησιν ἐγένετο καὶ ἡ διάσπασις τῶν θείων λειτουργιῶν. Οὕτω οἱ πιστοὶ ἤρχισαν ἐπικαλούμενοι κεχωρισμένως τὴν θεάν - προστάτιδα τοῦ οἴκου, τὴν θεάν τῶν γεννήσεων (Εἰλεΐθυιαν), τὴν θεάν τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς καὶ συγκομιδῆς (Δᾶ), τὴν θεάν - προστάτιδα τῆς πόλεως (Ἀθηνᾶ) κλπ. Ἡ Μεγάλῃ Θεᾷ παρουσιάζεται ἐπὶ τῶν μινωϊκῶν σφραγιδολίθων ὑπὸ ἀναλόγους διαφοροποιήσεις: ἐπὶ ὄρους, μετὰ θηρίων, μετὰ διπλοῦ πλέκεως. Διάφορα ὀνόματα προέκυψαν ἐκ πόλεων καὶ ὀρέων (πβ. τὰ Ἀθήνη, Σιτυλήνη, Κνακαλησία, Ἰδαία τῶν ἐλληνικῶν χρόνων). Τὴν μεταξὺ τῶν πρωϊμῶν παραστάσεων παρουσιαζομένην ἰθυφαλλικὴν μορφήν (πβ. ἀνωτέρω σημ. 146) θεωρεῖ ἀπεικόνισιν τοῦ νεαροῦ θεοῦ, ἑραστοῦ τῆς Μεγάλῃς Θεᾶς⁸²⁴.

Ὁ Matz⁸²⁵ δέχεται ἐπίσης μίαν ἀρχικῶς κατ' οὐσίαν μητρικὴν καὶ χθονίαν θεότητα διασπώμενην λατρευτικῶς εἰς πολυθεΐαν κατὰ τοὺς χρόνους ἀκμῆς τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τελευταίως⁸²⁶ δέχεται ὥς πιθανὴν καὶ διὰ τὴν παλαιοανακτορικὴν περίοδον τὴν διάκρισιν χθονίας καὶ οὐρανίας ἐπιφανείας, διὰ δὲ τοὺς νεοανακτορικοὺς χρόνους ἀπα-

⁸²²) Μαρινᾶτος Ἡ Κρητομυκηναϊκὴ θρησκεία, πολυγραφημένα παραδόσεις, σ. 100 - 101.

⁸²³) Die ältesten Kulturen Griechenlands 1955 σ. 230 ἐξ.

⁸²⁴) Αὐτ. σ. 234.

⁸²⁵) Kreta Mykene Troia, σ. 85.

⁸²⁶) Göttererscheinung und Kultbild im min. Kreta σ. 39 - 40.

ριθμεί τοὺς τύπους τῆς γυνυῆς θεᾶς μετὰ περιστερῶν, τῆς ἐπὶ ὄρους μεταξὺ λεόντων, τὰς ἀνδρικὰς καὶ γυναικεῖας θεότητας μετὰ λέοντος καὶ γρυπός, τὸν «πότιν» καὶ «πότιαν θηρῶν».

Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω παρατηροῦμεν τὰ ἀκόλουθα: εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ὠρισμένοι ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων ἐξέφρασαν γνώμας ἀντιθέτους πρὸς τὰς ἰδίας αὐτῶν ἀπόψεις, κυμαινόμενοι μεταξὺ τῶν ἀπόψεων τῆς ἐνιαίας καὶ τῆς πολλαπλῆς θεότητος. Ὁ Evans ἐκκινήσας ἐκ τῆς παραδοχῆς μᾶς θεᾶς ὑπὸ πολλὰς ἐκφάνσεις κατέληξεν, ὥς εἶδομεν, εἰς τὴν ἄποψιν πλείονων κεχωρισμένων θεοτήτων. Ἡ Banti παρατηροῦσα ὅτι ἡ ὁμοιότης τῶν εἰδώλων ὑποδεικνύει μίαν ἢ περισσοτέρας οὐσιωδῶς ὁμοίας θεάς, ἐκφράζει περαιτέρω τὴν ἄποψιν περὶ δύο ἢ περισσοτέρων διαφόρων θεοτήτων. Ὁ Nilsson δεχόμενος τόσας θεάς ὅσοι εἶναι οἱ τύποι παραστάσεως αὐτῆς δέχεται καὶ τοιαύτην σχέσιν μεταξὺ ὠρισμένων ἐκ τούτων, ὥστε νὰ δύνανται αὐταὶ νὰ θεωρηθῶσιν, ὥς λέγει, οὐσιωδῶς μία. Ὁ Picard παραδεχόμενος κυρίαν μητρικὴν θεότητα δεσπόζουσαν ὁλοκλήρου τοῦ ζωικοῦ κόσμου καὶ τῶν ὀρέων, δέχεται συγχρόνως ὅτι ἡ φύσις τῆς μινωϊκῆς θρησκείας ἦτο πολυθεϊστική. Ἀλλ' ἂν ἡ κυρία θεὰ περιέκλειεν ἐν ἑαυτῇ τόσον ποικίλας ἰδιότητας καὶ εἶχε τόσον εὐρεῖαν ἐξουσίαν, διερωτᾶται τις ποῖαι ἦσαν αἱ ἄλλαι θεαί.

Ὁ Nilsson⁸²¹ ἀσχολούμενος περὶ τὸ πρόβλημα ἂν εἰς τὰ YM III ἱερὰ ἐλατρεύετο μία ἢ πλείονες θεότητες, παρατηρεῖ τὴν τάσιν διαφόρων πρωτογόνων λαῶν νὰ συλλέγῃσι πολλὰ εἰδῶλα ἐν τῷ αὐτῷ ἱερῷ. Τὰ λατρευτικὰ εἰδῶλα δύνανται νὰ εἶναι περισσότερα τοῦ ἐνὸς καὶ ἐπομένως ἡ παρουσία πολλῶν εἰδώλων εἰς τὰ μινωϊκὰ ἱερὰ δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην πίστιν εἰς πολλὰς θεότητας. Ἀλλ' ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐνιαίας θεᾶς εἶναι, νομίζω, πρωτίστως ἡ ταυτότης τοῦ τύπου τῶν εἰδώλων. Νεῦμα, στάσις, ἀμφίσεις εἶναι τὰ αὐτά. Εἶναι περαιτέρω ἀμφίβολον ἂν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν διαφορὰς θεότητος βάσει τῶν φερομένων συμβόλων, διότι δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ αὐστηρὰ κατανομὴ τούτων, ὥς συμβαίνει π. χ. ἐν τῇ κλασικῇ Ἑλλάδι καὶ ἐν Αἰγύπτῳ. Ἐκεῖ εἶναι προφανὴς ἡ ποικιλία καὶ τὸ πλῆθος τῶν θείων μορφῶν. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ παρίδωμεν ὅτι πρὸς διάκρισιν μεταξὺ τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν ἢ αἰγυπτιακῶν θεοτήτων βοηθοῦσι τὰ μυθολογικὰ κείμενα, ἡ ἀπουσία δὲ τοιούτων ἐν Κρήτῃ εὐνοεῖ ἀντιθέτως τὴν θεώρησιν τῶν θείων μορφῶν ὥς ἐνιαίων. Ἐρωτᾶται ὅμως ἂν καὶ ἄνευ τῆς ἑλληνικῆς γραπτῆς παραδόσεως θὰ ἦτο ποτὲ δυνατόν νὰ ἐκλάβωμεν τὰς θεάς τῶν ἑλληνικῶν χρόνων ὥς τὴν αὐτὴν θεότητα. Νο-

⁸²¹) MMR σ. 309.

μίζω ὅτι καὶ μόνῃ ἡ βασικὴ διαφορὰ τῶν παραστάσεων θὰ ἀπέκλειε τοῦτο. Ἀντιθέτως ἐν Κρήτῃ ἔχει τις τὴν ἐντύπωσιν ὅτι αἱ παραστάσεις τῆς θηλείας θεότητος συνδέονται πρὸς ἀλλήλας, οἱ τύποι αὐτῶν μείγνυνται καὶ τὰ ἐμβλήματα ἐναλλάσσονται.

Κατεβλήθη διὰ τὰ μινωϊκὰ ἱερά — καὶ τὰ εἰδῶλα — προσπάθεια ἀνευρέσεως σταθερῶς διαφόρων χαρακτηρῶν δικαιολογούντων τὴν διάκρισιν ἰδιαιτέρων κύκλων λατρείας. Οὕτω παρετηρήθη ὑπὸ τῆς Banti ὅτι δὲν ἀνευρίσκονται ἐν τῷ αὐτῷ ἱερῷ τὰ σύμβολα τῶν πτηνῶν καὶ τοῦ ὄφεως. Τὴν ἄποψιν ταύτην ἀναιρεῖ τὸ ἱερὸν τῆς Γόρτυνος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀνευρέθη εἰδῶλον φέρον ὁμοῦ ὄφεις καὶ πτηνόν⁸²⁸.

Ὑπὸ τοῦ Nilsson τὰ πτηνὰ ἐθεωρήθησαν ὡς ἀπλῇ δήλωσις τῆς θεοφανείας, καὶ οὐχὶ σύμβολα ὁρισμένης θεότητος. Ἀλλ' ἡ διὰ τοῦ εἰδῶλου δηλουμένη ἀνθρωπόμορφος παρουσία τῆς θεᾶς εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ταυτόχρονον ἐμφάνισιν αὐτῆς ὡς πτηνοῦ καὶ ἀντιστρόφως ἡ θεότης ἀπεικονίζεται πτηνόμορφος μόνον ὅταν ἄλλως νοεῖται ἄόρατος. Τοῦτο καθίσταται σαφὲς ἐκ τῶν παρ' Ὀμήρῳ συχνῶν περιγραφῶν τῆς θεοφανείας. Τὰ πτηνὰ, ἅτινα φαίνονται πάντοτε τὰ αὐτά, εἶναι λοιπὸν ἀναμφισβητήτως σύμβολα⁸²⁹ καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ παρίδωμεν τὴν παρουσίαν αὐτῶν ἐπὶ σειρᾷ εἰδῶλων. Ταῦτα δέον νὰ νοηθῶσιν ὡς ἀπεικονίζοντα τὴν αὐτὴν θεάν. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει διὰ τὴν ἐτέραν σειρὰν εἰδῶλων τὴν χαρακτηριζομένην ὑπὸ τῶν ὄφεων. Τοὺς δύο δὲ τούτους κυρίους τύπους, τὸν μετὰ πτηνῶν καὶ τὸν μετ' ὄφεων συνδέει πρὸς ἀλλήλους τὸ περιγραφὲν ἀνωτέρω σ. 197 εἰδῶλον τῆς

⁸²⁸) Ἐπὶ σκεύους τοῦ αὐτοῦ ἱεροῦ ἀπεικονίζονται ἀνάγλυφοι αἰγαγροί, ἐπομένως καὶ «πότνια θηρῶν» λατρεύεται παρὰ τὴν θεάν τῶν πτηνῶν καὶ τῶν ὄφεων. Ἦδη ἐν τῷ MM III ἱερῷ τῆς Κνωσοῦ παρὰ τὴν θεάν τῶν ὄφεων καὶ τοῦ πάνθηρος ἡ παρουσία μικρῶν ὁμοιωμάτων βελῶν ὑποδηλοῖ πολεμικὴν ἢ θηρευτικὴν ἔκφανσιν τῆς θεᾶς, τὰ δὲ ὄστρεα, οἱ ναυτίλοι καὶ τὰ δακτυλόπιερα θαλασσίαν τοιαύτην, PM I σ. 518 εἰκ. 377.

⁸²⁹) Πτηνὰ ἐμφανίζονται καὶ ἐπὶ τῶν χρυσῶν ἐλασμάτων τῶν Μυκηνῶν, ἥτοι ἐπὶ τῶν παρουσιάσεων τῆς γυνῆς θεᾶς, ἣτις φέρει πτηνὰ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν βραχιόνων Bossert Altkreta 1923 εἰκ. 311 καὶ τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ μετὰ κεράτων αὐτ. εἰκ. 308. Ἐν Κρήτῃ πτηνὰ ἀπαντῶσιν ἐπὶ τῶν κιονίσκων — μικρογραφίας ἱεροῦ — ἐκ Κνωσοῦ Zervos ἔ. ἀ. σ. 269 εἰκ. 385 καὶ ἐπὶ τῶν πεσῶν τῆς σιῶρας ἐξ Ἀγίας Τριάδος αὐτ. σ. 392 εἰκ. 578 Περὶ τῆς διὰ πτηνῶν ἐπιφανείας βλ. καὶ Matz Göttererscheinung und Kultbild 1958 σ. 17 - 8 ἔνθα μνημονεύονται καὶ ἄλλα σχετικὰ δείγματα. Σύγχρονα (μετανακτορικά) καὶ ἀνάλογα πρὸς τὰ φερόμενα ὑπὸ τῶν εἰδῶλων ἡμῶν εἶναι τὰ πτηνὰ ἐκ Παλαϊκάστρου Dawkins Excav. at Palaikastro BSA X 1908 4 σ. 217 εἰκ. 6. Διὰ τὰς περιπτώσεις ἐμφανίσεως ἱερῶν πτηνῶν βλ. καὶ Derooy Minos II 1 σ. 41 - 2. Ὁ Picard Rel. Préhelleniques σ. 79, 112 - 3, δὲν δέχεται ὅτι τὰ πτηνὰ εἶναι ἀπλῇ δήλωσις τῆς θεοφανείας.

Γόρτυνος τὸ φέρον ὁμοῦ ὄφεις καὶ πτηνόν. Ἐκ πάντων τῶν εἰδῶλων μόνον τὸ φέρον τὰς κωδίας μηκώνων δύναται νὰ διακριθῇ⁸⁹⁰.

Ἡ ἄποψις περὶ τοῦ ἐνιαίου τῆς κατὰ διαφόρους τρόπους ἀπεικονιζομένης θεᾶς ἐνισχύεται καὶ ἐξ ἄλλων συλλογισμῶν. Ὡς παρατηρήθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου, ἡ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τοῦ Μόχλου⁸⁹¹ παράστασις γυναικείας μορφῆς ἐπὶ πλοίου μετὰ ἱεροῦ δένδρου αἶρει τὴν ὑπὸ τοῦ Nilsson ἐπιχειρουμένην διάκρισιν θεᾶς τῆς ναυσιπλοΐας καὶ ἐτέρας τῶν δένδρων. Ἡ «ὄρεϊα μήτηρ» εἶναι αὐτὴ ἡ «πότινα θηρῶν» ὥς διδάσκει τὸ ἐκ Κνωσοῦ σφράγισμα, ἐνθα θεὰ βαίνουσα ἐπὶ ὄρους ἀμφοτερίζεται ὑπὸ λεόντων⁸⁹². Ἡ κατὰ τὸν Nilsson οἰκιακὴ θεὰ τῶν ὄφρων ταυτίζεται πρὸς τὴν «πότιναν θηρῶν», ἀφοῦ ἡ ἐκ φαιγεντιανῆς θεὰ τῆς Κνωσοῦ, ἡ φέρουσα διὰ τῶν χειρῶν ὄφεις, ἐπιστέφεται ὑπὸ πάνθηρος. Διδακτικὸς ὡς πρὸς τὰς ποικίλας ιδιότητας τῆς θεᾶς εἶναι καὶ ὁ συνδυασμὸς τῶν ὄφρων πρὸς ξίφος ἐπὶ τῆς αὐτῆς χειρὸς ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῶν Γουρνιῶν⁸⁹³.

Ἐνδειξις περὶ τῆς ἀπόψεως ἰδιαιτέρων κύκλων λατρείας, ὑποχθονίας, ἐπιγείου καὶ οὐρανίας δὲν παρέχεται ἐκ τῶν πραγμάτων. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται ἐκ παραλλήλων ἐκ τοῦ κύκλου ἀκτινοβολίας τοῦ αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ: πλακίδιον ἐκ Ρῶς Σάμρα τῆς περιόδου «Οὔγκαριτ

⁸⁹⁰) Ἐξαρτήματα ἐκ κοραλλίου ἐξ Ἐπισκοπῆς Ἱεραπέτρας ἀριθ. 734 ἔχουσι τὸ σχῆμα τοῦ συμβόλου τούτου. Ἡ παρουσία μηκώνων ἐπὶ τοῦ εἰδώλου τοῦ Γάζι ἡρμηνεύθη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ΑΕ 1937 σ. 288 σημ. 1 ἐκ τῆς μητρικῆς ιδιότητος αὐτῆς, προσαγομένου παραλλήλου ἐκ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἐνθα αἱ μητέρες «ποτίζουν ὕπνο» τὰ νήπια αὐτῶν, προσφέρουσαι εἰς αὐτὰ ἀφέψημα σπόρων τοῦ ὁμωνύμου φυτοῦ «μήκωνος τῆς ὑποφόρου», ἵνα μὴ κλαυθμυρίζωσι. Ὁ Μαρινάτος αὐτ. σ. 258 παραβάλλει πρὸς τὴν θεάν τοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν, ἣς φέρει διὰ τῆς ἐτέρας τῶν χειρῶν τελείως ὁμοίας κωδίας μήκωνος. Ὁ Picard *Rel. préhelléniques* σ. 87 συσχετίζει τὴν ὑποφόρον μήκωνα πρὸς τὸ δημηρικὸν «νηπενθές» καὶ τὴν μήκωνα τῶν θεαινῶν τῆς Ἑλευσίως, δεχόμενος ὅτι λόγω ἰσματικῶν καὶ καταπραϋντικῶν ιδιοτήτων συνεδύσθη αὕτη πρὸς τὴν θεάν. Ὁ Nilsson *MMR* σ. 347 σημ. 22 ἑρμηνεύει τὴν σχέσιν τῆς μήκωνος πρὸς τὴν θεότητα τῶν σιτηρῶν ἐκ τοῦ ὅτι φύεται ἐν μέσφ τούτων καὶ ἐκ τῆς συνηθείας νὰ ἐπιπάσσωνται σπόροι τῆς μήκωνος ὡς ἀγνύματα τοῦ ἄγρου. Ὁ Persson *RGPT* σ. 74 - 5 θεωρεῖ «στενὴν» τὴν ἐκ τῶν ἰσματικῶν ιδιοτήτων ἑρμηνείαν τοῦ συμβόλου καὶ παραβάλλει πρὸς τὰς μήκωνας τῆς Δήμητρος, σύμβολον εὐφορίας. Ἰβ. διὰ τὴν μήκωνα καὶ Reusch *Minoica (Festschrift Sundwall)* σ. 351 σημ. 140.

⁸⁹¹) Seager *Mochlos* εἰκ. 52.

⁸⁹²) *MMR* σ. 353 εἰκ. 162. Ὁ Val. Müller ἐν ἄρθρῳ *Kultbild RE Suppl.* 5, 1931 σ. 490 θεωρεῖ ἀτυχῇ καὶ τὸν χωρισμὸν ὑπὸ τοῦ Nilsson θεᾶς φυσικῆς καὶ θεᾶς τοῦ ἀνακτόρου.

⁸⁹³) Gournia πίν. XI 6.

ὑστέρως II» (1450 - 1365) ἀπεικονίζει θεὰν γυμνὴν, μετ' ὄψεων κατὰ τὴν ὁσφύν, ὑποῦσαν διὰ τῶν χειρῶν αἰγάγρους καὶ βαίνουσαν ἐπὶ λέοντος⁸⁸⁴. Οὕτω ἡ γυμνὴ θεὰ τῆς γονιμότητος ταυτίζεται πρὸς τὴν τῶν ὄψεων καὶ τὴν πότνιαν θηρῶν. Παράλληλα παρέχουσι καὶ αἱ μικρο-σιατικαὶ θρησκείαι: Ἡ χιτιτικὴ κυρία θεὰ (πιθανῶς ἡ Hebat) τῆς πόλεως Ἀρίννα⁸⁸⁵ ἔχει ὡς σύμβολα τὸν λέοντα, τὸν πᾶνθηρα καὶ ταυτοχρόνως τὴν περιστερὰν. Ἡ θεὰ Qadesh, πιθανῶς τῆς ὁμωνύμου χιτιτικῆς πόλεως ἐπὶ τοῦ Ὀρόντου, ἣτις ἀπαντᾷ ἐπὶ πολλῶν αἰγυπτιακῶν παραστάσεων ὀρθία, γυμνὴ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ μετ' ὄψεων, ἐπὶ λέοντος, εἶναι ταυτοχρόνως θεὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν ἀστρῶν, τῶν ὀρέων, τῶν ἀνθέων, τῶν λεόντων, καὶ τῶν ὄψεων, γενικὴ κυρία τῶν ζώων καὶ τῶν φυτῶν⁸⁸⁶. Ἡ ἀναμφισβήτητος συγγένεια τῆς μινωϊκῆς θεᾶς πρὸς τὴν Μεγάλην Θεὰν τῆς Πρόσωφ Ἀσίας καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι καὶ ἐν Κρήτῃ δὲν ὑπῆρχον διάφοροι κύκλοι λατρείας⁸⁸⁷. Ἡ ἀλληλεξάρτησις τοῦ οὐρανοῦ καὶ φυτικοῦ κύκλου εἶναι ἄλλως νοητὴ ἐκ τῆς ἐπιδράσεως τῶν οὐρανίων φαινομένων ἐπὶ τῆς βλαστήσεως.

⁸⁸⁴) Ugaritica II σ. 36 εἰκ. 10. Ἐπὶ λατρευτικοῦ σκεύους ἐκ Beth - Shan PM IV σ. 167 εἰκ. 129 συνδυάζονται ὄφεις καὶ περιστερὰ.

⁸⁸⁵) O Contenau Manuel d' archéol. orientale IV 1947 σ. 1854 λέγει ὅτι ἡ θεὰ τῆς Ἀρίννα δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ κυριώτερα μορφή τοῦ χιτιτικοῦ πανθέου.

⁸⁸⁶) Gressman Die orient. Religionen im hellenistisch - römischen Zeitalter σ. 64 εἰκ. 24.

⁸⁸⁷) Πρὸς τὸ ζήτημα τῆς πολλαπλότητος τῆς μινωϊκῆς λατρείας συνδέονται τὰ λεγόμενα «τριμερὴ ἱερά». Ὑπὸ τοῦ Picard ταῦτα συσχετίζονται πρὸς λατρείαν τριάδος ἐκ θεᾶς καὶ δύο ἀκολούθων Les rel. préhell. σ. 104 (ἐνθα μνημονεύονται τὰ ἐκ Βύβλου καὶ Κύπρου παράλληλα) καὶ σ. 109. Βλ. καὶ D. Levi Annuario XXXIII - IV σ. 239 ἐξ., ὅστις δέχεται τρεῖς ὑποστάσεις τῆς μινωϊκῆς θεᾶς προδρόμους τῆς Ρέος, Εἰλειθυίας καὶ Βριτομάριδος αὐτ. σ. 244. Τὰ τριμερῆ ἱερά γνωρίζομεν κυρίως ἐκ τῆς τοιχογραφίας ἐκ Κνωσοῦ PM III πίν. XVI καὶ ἐκ τοῦ χρυσοῦ ἐλασματος τῶν Μυκηνῶν. Πβ. MMR σ. 173 ἐξ. Ἀλλὰ τὸ παραλληλισθὲν πρὸς ταῦτα ἱερὸν τῆς κεντρικῆς αὐλῆς ἐν Κνωσῷ εἶχε τριμερῆ διάταξιν μόνον κατὰ τὴν πρόσοψιν, ὃ δὲ ὀπισθεν αὐτῆς χώρος δὲν ἦτο τριπλοῦς, πβ. Matz Götterescheinung und Kultbild σ. 7. Τὰ τριμερῆ ἱερά τῶν παραστάσεων ὀφείλονται ἴσως εἰς καλλιτεχνικὴν συμβατικότητα καὶ δὲν παρέχουσιν ἐπαρκῆ ἔνδειξιν πρὸς στήριξιν τῆς ἀπόψεως τριπλοῦ κύκλου λατρείας. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει περὶ τῆς ὁμάδος ἐκ τριῶν κινῶν ἐκ Κνωσοῦ Nilsson MMR σ. 87 καὶ τῶν τριπλῶν κωδωνοσχημάτων. Ἀντιθέτως τριπλὴν πρᾶγματι διάταξιν καὶ ἐν κατόψει ἔχει ἐν ἱερῶν ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ Βαθυπέτρου βλ. Μαρινάτον Πρακτικά 1952 σ. 608 - 610. Ἀλλ' ἡ διάταξις αὕτη δὲν σημαίνει ἀναγκαστικῶς ἀντίστοιχον λατρείαν τριῶν διαφορῶν θεοτήτων, διότι καὶ ἄλλαι ἀνάγκαι τυπικοῦ ἡδύναντο νὰ ἐπιβάλωσι αὐτήν.

Ὁ Schachermeyr⁸⁸⁸ παρατηρεῖ ὅτι ἐν Συρίᾳ, Μεσοποταμίᾳ καὶ ἀνατολικῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ λατρεύονται ἰσχυραὶ γυναικεῖαι θεότητες. Παρὰ τοῦτο διαπιστοῦνται ὑπεροχὴ τῆς ἀνδρικῆς ἀρχῆς διὰ τῆς ἐμφανίσεως ἡλιακῶν ἀρρένων θεῶν ἢ θεῶν τῆς καταιγίδος. Ἐν τῇ δυτικῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ ἡ σχέσις αὕτη μεταβάλλεται. Ἐνταῦθα παρουσιάζεται ἡ μεγάλη θεὰ τῆς γῆς μετὰ προφανοῦς ἀξιόσεως ὑπεροχῆς, ὡς Κυβέλη, Ἰδαία Μήτηρ, Ἐφεσία Ἀρτεμις. Ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρονσαι εἶναι μικρασιατικαὶ ἰδέαι περιληφθεῖσαι ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν Χιττιτῶν περὶ σημαντικῆς θηλείας θεότητος τῆς γονιμότητος. Ὁ Dussaud⁸⁸⁹ λέγει ὅτι ἀπὸ τῆς πρωτοχιττιτικῆς ἐποχῆς διαπιστοῦνται ἡ ἐξέχουσα θέσις, ἣν καταλαμβάνει ἡ θεὰ τῆς Ἀρίννα, θεὰ πολύμορφος, ἡλιακὴ, σχετιζομένη, ὡς ἐλέχθη, πρὸς τὸν πάνθηρα, τὸν λέοντα καὶ τὴν περιστερὰν, ἐπίσης δὲ πολεμική, βοηθοῦσα τὸν βασιλέα κατὰ τοὺς πολέμους⁸⁹⁰. Κατὰ τὸν αὐτὸν ἀνατολιστὴν ἡ πρωτοκαθεδρία τῆς ἡλιακῆς θεᾶς ἀποτελεῖ ἰδιοτυπίαν τῶν παλαιῶν λατρειῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἡ λατρεία αὐτῆς συνεδυάσθη πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ ἄρρενος ἔραστου τῆς θεᾶς, θεοῦ τῶν θυελλῶν καὶ τοῦ ταύρου καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῶν. Δύναται τις νὰ διερωτηθῇ, λέγει ὁ Dussaud, ἂν αἱ ἀνατολικαὶ λατρεῖαι τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων δὲν εἶναι ἡ ἀπόληξις τῶν παλαιῶν χιττιτικῶν λατρειῶν. Ἡ Κυβέλη τῆς Πεσσινοῦντος εἶναι πιθανῶς αὕτη ἡ θεὰ τῆς Ἀρίννα, ἣτις μνημονεύεται ὡς Kubaba (Κυβήβη) ἥδη ἀπὸ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος εἰς Ρῶς - Σάμρα⁸⁹¹. Ἡ αὕτη ἀπαντᾷ ἐπίσης ἐν ταῖς ἱερογλυφικαῖς χιττιτικαῖς ἐπιγραφαῖς, ὡς ἔδειξεν ὁ Bossert, ἔτι δὲ παλαιότερον περὶ τὸ 2000 ἐπὶ τῶν καππαδοκικῶν πινακίδων⁸⁹².

Τοιαύτη γενικὴ θεὰ εἶναι πιθανῶς καὶ ἡ μινωϊκὴ, ἀφοῦ βάσει τῆς φυλετικῆς συγγενείας τῶν μινωϊκῶν Κρητῶν πρὸς τὰ μικρασιατικὰ φύλα, ὑπεστηρίχθη ὅτι «ἡ αὕτη μεγάλη θεὰ βασιλεύει ἐν Ἀνατολίᾳ καὶ Κρήτῃ»⁸⁹³. Ἀντιθέτως ὁ Nilsson⁸⁹⁴ ὑπεστήριξεν ὅτι ἡ φυλετικὴ σχέσις τῶν μινωϊτῶν πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δὲν ἀποτελεῖ λόγον ταυτίσεως τῆς κρητικῆς θεᾶς πρὸς τὴν μικρασιατικὴν Μεγάλην Μητέρα. Ἀλλ' αἱ ἀναπτυσσόμεναι ἀνωτέρω χιττιτικαὶ δοξασαὶ ἀπο-

⁸⁸⁸) Zur Rasse und Kultur im minoischen Kreta, Heidelberg 1939 σ. 41.

⁸⁸⁹) Religions des Hittites, Mana, 1949 σ. 835 - 6.

⁸⁹⁰) Αὐτ. σ. 338.

⁸⁹¹) Αὐτ. σ. 341.

⁸⁹²) D e r o y Minos II 1 σ. 34 - 5.

⁸⁹³) Revue archéologique VIII 1936 σ. 90.

⁸⁹⁴) MMR σ. 404.

δεικνύουσι τὴν παλαιότητα τῶν μικρασιατικῶν λατρειῶν. Τὰ μητριαρχικά στοιχεῖα τὰ διαφαινόμενα ἐν αὐταῖς ἀποτελοῦσιν ἐπίσης ἰσχυρὰν ἔνδειξιν μεγίστης παλαιότητος⁸⁴⁵. Οἱ ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας ἔποικοι ἔφθασαν κατὰ ταῦτα εἰς Κρήτην μετὰ τινων θρησκευτικῶν ἰδεῶν, πιθανῶς δὲ ἀναλόγων πρὸς ἐκείνας, ἃς συναντῶμεν ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ Μικρᾷ Ἀσίᾳ⁸⁴⁶.

Δογματικὴ εἶναι καὶ ἡ ἑτέρα ἄποψις τοῦ αὐτοῦ⁸⁴⁷ ὅτι οἱ μινωῖται ἦσαν ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένοι τῶν πολυθεϊστῶν Βαβυλωνίων καὶ Αἰγυπτίων καὶ ὅτι λαοὶ ἐν τῷ πολιτιστικῷ τούτῳ σταδίῳ ἔχουσι πάντοτε πλῆθος θεῶν. Ἡ θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ καὶ ἡ αἵρεσις τοῦ Ἀκενατὸν ἐν Αἰγύπτῳ πείθουσιν ὅτι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν θρησκειῶν οὐδεὶς νόμος ὥς ὁ ἀνωτέρω ὑφίσταται. Τὰ δύο παραδείγματα ταῦτα χρησιμοποιοεῖ καὶ ὁ C. Gordon⁸⁴⁸ πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ ὅτι ἡ Ἀνατολὴ δὲν ἦτο μόνον πολυθεϊστικὴ, ἀλλ' εἶχε καὶ ἰσχυρὰς μονοθεϊστικὰς τάσεις. Εἰς ἐκ τῶν μεγαλυτέρων ἀνατολιστῶν⁸⁴⁹ ὁμιλῶν περὶ θεοτήτων ἐμφανιζομένων ἐπὶ κυλίνδρων τῶν σαργωνικῶν χρόνων, ὥς ἡ θεὰ τῆς γονιμότητος καὶ ἡ θεὰ τῆς βροχῆς, γράφει: «Some or all of these may be aspects of the great Mother Goddess». Καίτοι αἱ μορφαὶ αὗται ἔχουσιν ἴδια ὀνόματα ἢ ἐπίθετα εἰς τὰ κείμενα, ἐν τούτοις, λέγει, δὲν εἶναι οὐσιωδῶς διάφοροι ἀλλήλων. Τὰ παραδείγματα ταῦτα εἶναι λίαν διδακτικὰ διὰ τὴν Κρήτην, ἀφοῦ μάλιστα ἡ θεὰ μήτηρ εἶναι ἐκ τῶν μεσοποταμιακῶν θεοτήτων ἢ περισσότερον συνδεομένη πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεότητα⁸⁵⁰.

Συγκεφαλαιοῦντες δυνάμεθα τώρα νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ ταυτότης τοῦ τύπου τῶν ὑστέρων εἰδώλων, ὁ συνδυασμὸς διαφόρων συμβόλων ἐπὶ τῆς αὐτῆς μορφῆς, ἡ παρατήρησις⁸⁵¹ ὅτι ἐν τῇ μινωϊκῇ τέχνῃ οἱ ἄρρενες θεοὶ εἶναι ἐξαιρετικῶς σπάνιοι καὶ ὅτι ὅλως ἀπίθανος εἶναι ἡ πα-

⁸⁴⁵) Hoernes - Menghin ἔ. ἀ. σ. 54.

⁸⁴⁶) Ἀνάγνωσιν τῆς λ. Kubaba εἰς μινωϊκὰς ἐπιγραφάς, ὑπέθεσεν ὁ De-roy ἔ. ἀ. σ. 34 ἔξ. Περὶ τοῦ χιττιτικοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου ἐν Κρήτῃ βλ. καὶ Μαρινάτον Arch. Anz. 1929 σ. 166 ἔξ.

⁸⁴⁷) MMR σ. 396.

⁸⁴⁸) Hebrew Union College Annual 26, 1955 σ. 95 παρ. 138 τοῦ ἀνατύπου.

⁸⁴⁹) Frankfort Cylinder Seals 1939 σ. 129 - 130.

⁸⁵⁰) Ὁ Palmer Transactions of the Philol. Society 1958 σ. 79 δέχεται «θρησκευτικὴν κοινὴν» περιλαμβάνουσαν τὴν Κρήτην, Μ. Ἀσίαν, Συρίαν, Βαβυλωνίαν καὶ Αἰγύπτον καὶ χαρακτηριζομένην ἐκ τῆς λατρείας τῆς Μητρὸς Θεᾶς καὶ τοῦ νέου θεοῦ. Φαίνεται ὅτι ἡ Κρήτη καὶ ἐν μέρει ἡ Μ. Ἀσία διετήρησαν καθαρὸν τὸν πρωταρχικὸν τοῦτον πυρῆνα, ἐνῶ ἡ Μεσοποταμία καὶ Αἴγυπτος ἠκολούθησαν πολυθεϊστικὴν ἐξέλιξιν.

⁸⁵¹) MMR σ. 400.

ραδοχή πολυθεΐας ἐκ θηλειῶν θεοτήτων, ἡ ἀντιστοιχία τέλος τῆς μινωϊκῆς θεᾶς πρὸς τὰς ἐπίσης πολυσυμβολικὰς καὶ κατ' οὐσίαν ὁμοίας θεᾶς τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Συρίας ὡς καὶ πρὸς τὰς μεσοποταμιακὰς μητρικὺς θεάς, ἄγουνσι λογικῶς πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι ἐνιαία κατ' οὐσίαν δέον νὰ θεωρηθῇ ἡ μινωϊκὴ θεά. Ἀλλ' ὁ Nilson⁵⁵² ἀρνεῖται, ὡς ἐλέχθη, τὴν δυνατότητα διασπάσεως μιᾶς ἀρχικῆς θεότητος εἰς πλείονας θεάς, ἣν δέχονται οἱ πλείστοι τῶν ἐρευνητῶν, ἵνα συνάψωσι τὴν προελληνικὴν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν θρησκείαν. Ὅτι ἡ διάσπασις εἶναι κατ' ἀρχὴν δυνατὴ, εἶναι, νομίζω, βέβαιοι. Ἡ θεότης διασπᾶται ἐκ τῆς πολλαπλότητος τῶν εἰδώλων, ἐκ τῆς ποικιλίας τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων, ἐκ τοῦ τόπου τῆς λατρείας, ἐκ τοῦ ἱεροῦ, ἐνθα αὕτη τελεῖται, ἐκ τοῦ διαφορισμοῦ τῶν ἑορτῶν καὶ τέλος ἐκ τῆς ιδιότητος, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐπικαλοῦνται οἱ λάτρες τὴν θεότητα, ἥτοι ἐκ τοῦ ἐπιθέτου, ὅπερ ἐξελίσσεται εἰς ὄνομα⁵⁵³. Ἡ διάσπασις αὕτη παρατηρεῖται κυρίως ἐν τῇ λατρείᾳ. Δογματικῶς δύναται ἡ θεότης νὰ λογίζεται πάντοτε ἐνιαία. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μινωϊκῆς ἀκμῆς δογματικῶς ἡ θεὰ ἐθεωρεῖτο πιθανῶς μία, ἐνῶ λατρευτικῶς εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἡ διάσπασις. Ἡ τελικὴ καταστροφὴ τῶν ἀνακτόρων καὶ ἡ πιθανὴ διάλυσις τοῦ ἀνωτέρου μινωϊκοῦ ἱερατείου κατέστησεν ἴσως εὐκολωτέραν τὴν δογματικὴν σύγχυσιν καὶ τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς διασπάσεως. Ἡ μινωϊκὴ καὶ εἴτα ἡ μυκηναϊκὴ ἐξάπλωσις, ἡ μεῖξις πρὸς τὰ ἑλληνικὰ φύλα, ἡ διακοπὴ τῆς ἐπαφῆς τῶν κρητομυκηναϊκῶν κέντρων πρὸς ἄλληλα κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνας», προεκάλεσαν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν τοπικῶν μύθων καὶ τὴν λήθην τῆς ἀρχικῆς ταυτότητος τῶν ὑποστάσεων τῆς θεᾶς.

Ἀλλὰ τὸ σημαντικὸν ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι αἱ προελληνικοῦ χαρακτῆρος θεαὶ τῶν ἑλληνικῶν χρόνων συνδέονται πρὸς τὴν μινωϊκὴν θεότητα οὐχὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι κληρονομοῦσι κεχωρισμένας ιδιότητας, ἀλλ' ὅτι ἐν ἐκάστη ἐξ αὐτῶν ἀπαντῶσι σχεδὸν πᾶσαι αἱ ιδιότητες ἐκείνης. Δὲν πρόκειται λοιπὸν περὶ διασπάσεως, ἀλλ' ἀκριβέστερον περὶ πολλαπλασιασμοῦ. Οὕτω ἡ Ἀθηνᾶ κληρονομεῖ παρὰ τῆς προελληνικῆς θεᾶς τοὺς ὅφεις, (ὡς διδάσκει ὁ συνήθης τύπος παραστάσεως αὐτῆς, καὶ τὰ περὶ «οἴκουροῦ ὄφεως» λεγόμενα τοῦ Ἡροδότου)⁵⁵⁴, τὸ κατ' ἐξοχὴν ἱερὸν δένδρον τῆς μινωϊκῆς θρησκείας τὴν ἐλαίαν⁵⁵⁵, ἐπίσης δὲ

⁵⁵²) MMR σ. 393.

⁵⁵³) Ἐν τῇ ἑλληνικῇ Κρήτῃ ἐπικαλεῖται τις ἐν ὄρκῳ ταυτοχρόνως ὡς διαφόρους θεότητας «Ἀθαναίαν Ὀλερίαν καὶ Ἀθαναίαν Πολιάδα καὶ Ἀθαναίαν Σαμωνίαν», ἐπίσης δὲ «τὸν Ζῆνα τὸν Κρηταγενεῖα καὶ τὸν Ζῆνα τὸν Ταλλαῖον» Hoeck Kreta III σ. 140, Guarducci I. C. I σ. 119. Τὴν ἐκ τῶν διαφόρων ἐπιθέτων διάσπασιν ὑποστηρίζει ὁ Farnell βλ. ἀνωτ. σ. 257.

⁵⁵⁴) MMR σ. 496·8, Ἡρόδ. 8, 41.

τὴν σχέσιν πρὸς τὰ πτηνά. Συχνότατα ἐμφανίζεται ὡς πτηνὸν παρ' Ὀμήρῳ, ἅπαξ μάλιστα ὡς περιστέρα (ε 778)⁵⁵⁵. Συνδέεται περαιτέρω πρὸς τὴν βλάστησιν, ἀφοῦ κατὰ Σουΐδαν «ἀρχομένων καρπῶν φύεσθαι ἔθυσον τῇ Ἀθηνᾷ»⁵⁵⁷. Τὴν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ μνεῖαν «ἀνόδου τῆς θεοῦ» ἐρμηνεύει ὁ Nilsson ὡς ἔνδειξιν ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ὑπεισιήλθεν εἰς μίαν τῶν ἑορτῶν τῆς Κόρης, ἀλλὰ πιθανώτατα πρόκειται περὶ ἀρχικῶς βαθυτέρου συσχετισμοῦ πρὸς αὐτήν⁵⁵⁸. Ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἀναμφιβόλως σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ «πότνια θηρῶν», ἀπεικονιζομένη συχνότατα μετὰ λεόντιων, πανθήρων, ταύρων, γριπῶν, ἔτι δὲ «πότνια ἵππων»⁵⁵⁹. Ἀλλ' ἡ ἐκπληκτικώτερα ἐκ τῶν κληρονομηθεισῶν ιδιοτήτων εἶναι ἡ φαινομενικῶς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸν παρθενικὸν χαρακτῆρα τῆς Ἀθηνᾶς μητρικὴ ιδιότης. Ὑπεστηρίχθη ἤδη ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἀρχικῶς μητρικὴ θεὰ, μορφὴ τῆς Μητρὸς Γῆς, διαπλασθεῖσα παρθενικὴ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου⁵⁶⁰. Ἐν Ἡλιδι «Ἀθηνᾶς ἱερὸν ἐπὶ κλησιν Μητρὸς ἰδρυσαντο» λέγει ὁ Πausanias (5, 3, 2). Κατὰ τὸν Farnell⁵⁶¹ τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἐθεωρεῖτο προστάτις τῶν νηπίων, ἀλλ' ὁ Nilsson⁵⁶² δὲν θεωρεῖ τὴν ἐξήγησιν ταύτην ἐπαρκῆ, καίτοι δὲ ἀρνούμενος τὸν μητρικὸν χαρακτῆρα τῆς Ἀθηνᾶς, λέγει ὅτι ἐπὶ κλησις αὐτῆς ὡς μητρὸς εἶναι ἐκπληκτικὴ, διότι μήτηρ καλεῖται συνήθως μόνον ἡ Δῆμητρα καὶ ἡ Γῆ. Ἀλλ' ὁ οὐχὶ ἀπολύτως παρθενικὸς χαρακτῆρ τῆς Ἀθηνᾶς ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τοῦ πρὸς αὐτὴν ἔρωτος τοῦ Ἡφαίστου, ὅστις «ἀπεσπέρμηνεν εἰς τὸ σκέλος τῆς θεᾶς» (Ἀπολλόδωρος 3, 14, 6).

⁵⁵⁵) Nilsson GGR I σ. 415.

⁵⁵⁶) Κατὰ τὸν Nilsson (αὐτ.) μόνον βραδύτερον συνδέεται ἡ Ἀθηνᾶ εἰδικῶς πρὸς τὴν γλαυκὰ λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως γλαυκῶν.

⁵⁵⁷) Nilsson ἔ. ἀ. σ. 413 καὶ σημ. 3.

⁵⁵⁸) Ἡ πρὸς τὰς ἀκροπόλεις σχέσεις τῆς Ἀθηνᾶς (βλ. Farnell Cults I σ. 401 ἐξ. σημ. 50 ἐξ.) προέρχεται πιθανῶς ἐκ τῆς προελληνικῆς λατρείας τῶν κορυφῶν. Τοῦτο εἶναι πιθανώτερον οὐχὶ δὲ τὸ ἀντίστροφον, ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἐσχετίσθη πρὸς τὰς κορυφὰς διότι ἀρχῇθεν ἦτο θεὰ τῶν ἀκροπόλεων (GGR I σ. 406 σημ. 2).

⁵⁵⁹) Yalouris Athena als Herrin der Pferde, Museum Helveticum 7, 1950 σ. 19 ἐξ. Διὰ τὴν σχέσιν πρὸς τὰ θηρία αὐτ. σ. 99 ἐξ. πβ. ἀγγειογραφίαν τῆς Ἀθηνᾶς μεταξὺ λεόντων αὐτ. εἰκ. 16.

⁵⁶⁰) Ὁ E. Kalinka, Ἐπιτύμβιον Swoboda 1927 σ. 114 ἐτάχθη ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Fehrle ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἀρχικῶς μητρικὴ θεὰ, πιστεύει δὲ ὅτι ταυτίζεται πρὸς τὴν προελληνικὴν θεάν μητέρα. Τὰ αὐτὰ φρονεῖ περὶ τῆς Ἀρτέμιδος.

⁵⁶¹) Cults I σ. 303 ἐξ.

⁵⁶²) GGR I σ. 416. Κατὰ τὸν Στράβωνα κεφ. 472 οἱ Πράσιοι ἔλεγον «ὡς εἰεν Κορύβαντες δαίμονες τινες Ἀθηνᾶς καὶ Ἡλίου παῖδες». Ἀλλαχοῦ ἡ Ἀθηνᾶ θεωρεῖται μήτηρ Ἀπόλλωνος Πατρῶου Nilsson ἔ. ἀ. σ. 416.

Τῆς γονῆς πεσούσης κατὰ γῆς γεννᾶται ὁ Ἑριχθόνιος τρεφόμενος ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Κατ' οὐσίαν πρόκειται περὶ «ιεροῦ γάμου» παρηλλαγμένου ἐκ τῶν ὑστέρων, ἵνα σωθῇ ἡ παρθενικὴ ιδιότης τῆς θεᾶς⁸⁶³. Ὁ Ἑριχθόνιος - Ἑρεχθεύς⁸⁶⁴, ὁ καλούμενος ἐν Ἐλευσίνι «Πλοῦτος», εἶναι ἀναμφιβόλως ἐν θεῶν βρέφος⁸⁶⁵. Τὸ παρ' Ὀμήρῳ λεγόμενον (B 547), ὅτι ὁ Ἑρεχθεύς γεννᾶται ὑπὸ τῆς Ἀρουράς καὶ τρέφεται ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς⁸⁶⁶, ἀποσκοπεῖ ἐπίσης εἰς τὸν συμβιβασμὸν τῆς μητρικῆς πρὸς τὴν παρθενικὴν ιδιότητα τῆς δευτέρας. Αἱ ποικίλαι αὐταὶ ιδιότητες τῆς κατ' ἐξοχὴν κληρονόμου τῆς προελληνικῆς θεᾶς⁸⁶⁷ καθιστῶσι λίαν πιθανὸν ὅτι καὶ ἐκείνη συνήνου ἐν ἑαυτῇ πάσας τὰς ιδιότητας ταύτας, χωρὶς νὰ ὑπάρχωσι διακεκριμέναι θεαί, μετ' ὧρων, μετὰ πτηνῶν, θεὰ τοῦ δένδρου, κουροτρόφος, πολεμικὴ κ.λ. Πολύμορφοι φαίνονται καὶ αἱ λοιπαὶ ἑλληνικαὶ θεαί⁸⁶⁷.

⁸⁶³) Εἶναι ἀπίθανος ἡ ὑπόθεσις τοῦ Nilsson GGR, I σ. 415 ὅτι ἀπλῶς ἡ κοινὴ πρὸς τοὺς τεχνίτας σχέσις συνέδεσε τὰς δύο θεότητας.

⁸⁶⁴) MMR σ. 562. Ἡ Ἀθηνᾶ ἐμφανίζεται εἰς τὴν περιπτώσειν ταύτην ὡς κουροτρόφος. Ὁ Nilsson GGR I σ. 415 λέγει ὅτι ὁ Ἑρεχθεύς ἀντιπροσωπεύει τὸν παλαιὸν μυκηναϊκὸν βασιλεῖα, εἰς τοῦ ὁποῖου τὸ ἀνάκτορον διαμένει ἡ οἰκιακὴ θεὰ. Ἀλλ' ὅτι βασιλεὺς καὶ νέος θεὸς ἡδύναντο νὰ ταυτίζονται εἶναι πιθανόν.

⁸⁶⁵) Πιθανῶς ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ἡ Ἀρουρα ἦσαν ποτὲ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, ὅπερ τίχτει τὸν νέον θεόν. Παράλληλος εἶναι ἰσως ἡ σχέσις Γῆς - Πύθωνος. Σημειωτέον ὅτι καὶ τὸν Ἑρεχθεῖα εὐρίσκουσιν αἱ θυγατέρες τοῦ Κέκροπος ἐν τῷ καλᾷθῳ ὡς ὄφιν. (Ἡ παραλλαγή περὶ περιελίξεως τοῦ νηπίου ὑπὸ ὧρων εἶναι προφανὴς νεωτέρα). Ἀλλὰ μορφαὶ τοῦ νέου θεοῦ, ὁ Τριπτόλεμος, ὁ Σωσίπολις, συνδέονται ὁμοίως πρὸς τὸν ὄφιν. Ταῦτα καθιστῶσι πιθανόν ὅτι καὶ ἐν τῇ προελληνικῇ θρησκείᾳ μητρικὴ εἶναι ἡ σχέσις τῆς θεᾶς πρὸς τὸν ὄφιν. Τοῦτο φαίνεται πιθανώτερον τῆς υποθέσεως τοῦ Nilsson MMR σ. 397 ὅτι ὄφιν εἶναι αὐτὴ ἡ θεὰ. Ἡ ἀρχῇθεν ἀνθρωπίνη ιδιότης τῆς θεᾶς ἐνισχύεται ἐκ τῆς μητριαρχικῆς βάσεως πβ. Hoernes - Mengin ἐ. ἀ. σ. 54.

⁸⁶⁶) Ἡ Ἀθηνᾶ διαδέχεται κανονικῶς τὴν προελληνικὴν λατρείαν εἰς Πριυιᾶν, ὁποῦθεν ἔχομεν ἀρχαϊκὰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ ὀστράκων «Ἀθαναία» Pernier Di una città arcaica, Boll. d' Arte II, 12, 1903 σ. 8. Καὶ ὁ Technau Jahrb. 52 1937 σ. 97 ἀνάγει τὰς ἑλληνικὰς θεότητας εἰς τὴν κυρίαν μορφήν τῆς προελληνικῆς ἐνοθεϊστικῆς θρησκείας.

⁸⁶⁷) Ἡ Ἥρα εἶναι ἐπίσης παρθένος καὶ μήτηρ Nilsson GGR I σ. 402 χαρακτηριζομένη καὶ ὡς Εἰλείθυια αὐτ. σ. 450. Ἡ Ἥρα Ἀργολίς εἶχεν ἱεροὺς ὄφεις, Αἰλίου Περὶ ζώων 11, 16. Αὕτη συνοδεύεται καὶ ὑπὸ λεόντων εἰς παραστάσεις τοῦ μελανοκόρφου καὶ ἐρυθροκόρφου ρυθμοῦ. Εἶναι προσέτι πολεμικὴ, ὡς «Ἥρα ὀπλοσμία» καὶ «τροποία», Roscher Lex. der Myth. ἐν λ. Hera. Ἡ Ἀρτεμις εἶναι ἐπίσης ἡ θεὰ πλήρης, οὐχὶ τμήμα αὐτῆς. Εἰς τὸ τέμενος τῆς Ὀρθίας ἀπεικονίζεται συγχρόνως μετὰ πτηνοῦ καὶ ὧρων AO πίν. XCIII 2, σ. 207. Ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Δεσποίνης παρὰ τὸ Ἀκακήσιον φέρει διὰ τῆς χειρὸς δράκοντας Πaus. 8. 37, 4. Ἀλλὰ σχετίζεται καὶ πρὸς τὸ ἱερὸν δέν-

Ὁ πολυσυμβολικὸς χαρακτὴρ τῶν θηλειῶν θεοτήτων τῶν ἑλληνικῶν χρόνων καὶ ἡ πρὸς ἀλλήλας βασικὴ ὁμοιότης⁸⁸⁸, δέον νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν ἔρευναν περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς μινωϊκῆς θεᾶς. Τὸ φαινόμενον τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἶναι τυχαῖον. Οὐχὶ τόσον διὰ τῶν ἀμοιβαίων δανείων καὶ μεΐξεων ἐρμηνεύεται τοῦτο, ὅσον διὰ τῆς ἀναγωγῆς εἰς μίαν κυρίαν θεὰν συγκεντροῦσαν ἐν ἑαυτῇ πάσας τὰς ιδιότητας. Εἶναι βεβαίως πιθανὸν ὅτι ὑπῆρξεν ἤδη κατὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους ἐν Κρήτῃ λατρευτικὴ διάσπασις τῆς οὐσιωδῶς ἐνιαίας ταύτης γενικῆς θεᾶς, ἐξ ἧς προέκυψαν πλείονες, ἀνάλογοι πρὸς τὰς ὑποστάσεις τῆς χιτιτικῆς θεᾶς, ὡς αἱ μνημονευθεῖσαι, τῆς Ἀρίννα, ἡ Hebat, ἡ Qadesh, ἐτι δὲ ἡ Sauska, ἡ Hatepuna, ἡ Ishashuriya⁸⁸⁹. Πρὸς τὴν ἄποψιν ταύτην συμφωνεῖ ἡ πληροφορία τοῦ Διοδώρου (4, 79 - 80) περὶ τῆς μνημονευθείσης ἡδὴ κρητικῆς λατρείας τῶν «Μητέρων». Αὗται ἡρμηνεύθησαν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ὡς διάφοροι ὑποστά-

δρον καὶ τὸν ἱερὸν κλάδον, ἐπικαλουμένη καὶ «Κεδρεᾶτις», «Καρυᾶτις», κλπ. προσέτι δὲ ὡς «ἀπαγομένη» Nilsson GGR I σ. 457 ἐξ. Κρίτοι παρθενοικὴ συνοδεύεται ὑπὸ ἄρρενος AO πίν. XCIV, XCV, XCVIII 2 (πβ. περὶ τοῦ θείου ἡ ἡμιθέου συνοδοῦ αὐτ. σ. 402) καὶ προσφωνεῖται Λεχώ, Λοχεῖα, Εἰλείθυια, Κουροτρόφος Nilsson ἔ. ἀ. σ. 464 - 5. Συνδέεται τέλος πρὸς τὰ ὕδατα ὡς «ἐλεία», «λιμναία» κλ. αὐτ. σ. 463. Ποικιλόμορφος εἶναι καὶ ἡ Ἀφροδίτη. Ἐν τῷ Ὁμ. ὕμνῳ στ 69 ἐξ. ἐμφανίζεται ἐπὶ τῆς Ἰδης ὡς «πότνια θηρῶν». Σχετίζεται πρὸς τὴν βλαστηνὴν ὡς «εὐκαρπός», «ἐν κήποις», «ἀνθεια», καὶ ὡς αἱ λοιπαὶ εἶναι καὶ αὕτη «κουροτρόφος» (Roscher Lex. der Myth. λ. Aphrodite). Εἶναι ταυτοχρόνως «θαλασσία» καὶ χθονία, (ὡς «Ἀφροδίτη ἐπιτυμβία», Πλουτάρχου Ρωμαϊκὰ 23) καὶ «σκοτία», καὶ θεὰ θνήσκουσα ἔχουσα τάφον ἐν Κύρῳ Farnell Essays presented to Sir A. Evans 1927 σ. 18 καὶ Cults II σ. 652 - 3. Ἐμφανίζεται καὶ ἐνοπλος, Ἡσυχίος «ἔγχειος Ἀφροδίτη» καὶ Παυσανίας 3, 15, 10. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουσι περὶ τῶν θεοτήτων τῆς Ἐλευσίνης, ὧν ἡ προελληνικὴ καταγωγὴ ὑπεστηρίχθη βάσει τῆς προσαρμογῆς τῶν σχετικῶν μύθων εἰς τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος, τοῦ ὑπὸ τὸ τελεστήριον τῆς Ἐλευσίνης μυκηναϊκοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῶν τύπων Περσεφόνη καὶ Φερσέφισσα Nilsson Archiv für Religionswiss. XXXII 1935 καὶ Opusc. Sel. II σ. 581. Εἶναι θεότητες κυρίως τῶν σιτηρῶν, συνδεόμεναι πρὸς τὸν ὄψιν, καὶ ταυτοχρόνως τὴν μήκωνα Picard Rel. préhell. σ. 87 διατηροῦσαι δὲ καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς «ποτνίας θηρῶν» ἐν Λυκοσοῦργῳ, ὅπου τὰ θυόμενα ζῶα διεμελίζοντο Nilsson GGR I σ. 450. Ἡ σχέσις πρὸς τὰ ὕδατα δὲν ἐλλείπει αὐτ. σ. 451. Ἡ μητρικὴ σχέσις πρὸς τὸν νέον θεὸν βεβαιοῦται ἐκ τῆς μνείας τοῦ «ἱεροῦ κούρου» εἰς τὰ Ἐλευσίνια.

⁸⁸⁸) Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ἐνίοτε ἡ ὁμοιότης αὕτη ἐκδηλοῦται διὰ τῆς προσθήκης εἰς τὸ ὄνομα θεᾶς τοῦ ὀνόματος ἐτέρας ὡς ἐπιθέτου, πβ. Ἀφροδίτη - Ἥρα ἐν Σπάρτῃ, Πaus 3, 13, 6. Εἰλείθυια προσφωνεῖται καὶ ἡ Ἀρτεμις καὶ ἡ Ἥρα, GGR I σ. 405.

⁸⁸⁹) Minos II, I 1952 σ. 48.

σεις τῆς θεᾶς δηλουμένης διὰ τῆς προσωνυμίας ταύτης⁸⁷⁰. Κατὰ νεωτέραν παρατήρησιν τοῦ αὐτοῦ αἱ Μητέρες δέον νὰ νοῶνται ὡς οὐχὶ πολλάι, ἀλλὰ δύο, βάσει τοῦ αὐτοῦ χωρίου, καθ' ὃ «μυθολογοῦσι αὐτὰς τὸ παλαιὸν θρέψαι τὸν Δία λάθρα τοῦ πατρὸς Κρόνου, ἀνθ' ὧν αὐτὰς εἰς τὸν οὐρανὸν ἀναβιβασθῆναι καὶ καταστειροθείσας ἄρκτους προσαγορευθῆναι». Ὑπόκειται λοιπὸν ἐνταῦθα ἕτερον φαινόμενον, ὃ διπλασιασμός τῆς θεᾶς, ὅστις φαίνεται ἐπιβεβαιούμενος ὑπὸ τῶν ἐλεφαντίνων εἰδωλίων μετὰ νηπίου τῶν Μυκηναίων⁸⁷¹. Ὁ Demargne παρετήρησεν ἀνάλογον φαινόμενον κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ὅποτε προκύπτουσι ζεύγη θηλειῶν θεοτήτων⁸⁷². Ἡ διπλασιαζομένη μορφή εἶναι κατὰ τὸν αὐτὸν «θεὰ τῆς γονιμότητος, κληρονόμος τῆς μεγάλης θεᾶς τῶν μινωϊτῶν». Δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐξέλιξις αὕτη νὰ συνετελέσθῃ ἤδη κατὰ τοὺς μινωϊκοὺς χρόνους. Πόντως εἴτε δεχθῶμεν πολλὰς ὁμοίας ὑποστάσεις τῆς θεᾶς κατὰ τὸ μικρασιατικὸν παράλληλον, εἴτε διπλὴν ὑπόστασιν, οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει περὶ καταμερισμοῦ τῶν θείων λειτουργιῶν καὶ συμβόλων εἰς οὐσιωδῶς διαφόρους θεότητες. Ἡ περὶ «ἀτελοὺς μονοθείας» (ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐνιαίας θεᾶς) ἄποψις τοῦ Μαρινάτου εἶναι κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν ἢ μᾶλλον ἀνταποκρινόμενη πρὸς τὰ πράγματα.

Ἡ ἄποψις περὶ τοῦ πολυθεικοῦ χαρακτήρος τῆς λατρείας κατὰ τοὺς τελευταίους μινωϊκοὺς καὶ μυκηναίκοὺς χρόνους εὔρε τελευταίως φαινομενικῶς ἰσχυρὸν ἐπιχείρημα εἰς τὴν ἀνάνγνωσιν τῶν πινακίδων τοῦ

⁸⁷⁰) ΑΕ 1927 - 8 σ. 37 σημ. 1. Τὸ πρόβλημα τῶν ὀνομάτων τῆς θεᾶς εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸ τῆς ἐνότητος ἢ μὴ ταύτης, διότι ἡ αὐτὴ μορφή δύναται νὰ ἀποκαλῆται διαφοροτρόπως. Οὕτω κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ῥητῶς μαρτυρεῖται ἡ ταυτότης τῆς Βριτομάριδος καὶ Δικτύνης Διοδ. 5, 76, Πaus. 2, 30, 3. Πβ. καὶ ἐν τῇ χριστιανικῇ λατρείᾳ τὰς διαφόρους προσωνυμίας τῆς Μαρίας καὶ τοῦ Ἰησοῦ.

⁸⁷¹) Ὁ Wace Mycenae σ. 86 ἐρμηνεύει ταῦτα ὡς Δήμητρον, Περσεφόνην καὶ Ἰαχον. Πιθανώτερον θὰ ἡδύναντο ἰσως νὰ ἀποκληθῶσι Μητέρες καὶ νήπιος Ζεὺς. Πβ. καὶ τὰ διπλᾶ πτερυγίσχημα μετὰ νηπίου The Aegean and the Near East (Studies Goldman) σ. 110 ἐξ πίν. XV, 9. Ἐνταῦθα δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ἐπὶ τοῦ συρομένου ὑπὸ γρυπῶν, ἄρματος τῆς σαρχοφάγου τῆς Ἀγίας Τριάδος βαίνουνσι δύο θήλειαι μορφαί, θεαὶ πιθανώτατα ὡς ἡδη ἀνεγνώρισεν ἐν τῇ νέᾳ ἐρμηνείᾳ τῆς σαρχοφάγου ὁ Fr. Matz Götterscheinung und Kultbild σ. 22 - 3. Δύο ἐκ τῶν εἰδώλων ἐκ Καρφίου, ἰσοῦψῃ καὶ λίαν ὁμοία πρὸς ἄλληλα, διακρίνονται διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀπὸ τῶν λοιπῶν. Ἡ ὑπαρξίς δυάδος μητρὸς καὶ κόρης ἐν τῇ προελληνικῇ λατρείᾳ εἶναι εἰσαεὶ σκοτεινὴ παρὰ τὴν πιθανῶς προελληνικὴν καταγωγὴν τῶν ἑλλεσινιακῶν θεοτήτων πβ. ἄνωτ. σημ. 367.

⁸⁷²) BCH 1931 σ. 202 ἐξ. σ. 399 ἐξ. La Crète dédalique σ. 300 ἐξ.: Δαματέρες, Εἰλείθυιαι, κ. λ.

γραμματικοῦ συστήματος Β ἐκ Κνωσοῦ καὶ Πύλου⁸⁷⁸. Πράγματι ἐν αὐταῖς τὸ πάνθεν τῶν κλασικῶν χρόνων ἀνευρίσκεται πλήρως ἀνεπτυγμένον. Ἐπὶ τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ ἀπαντῶσι διακεκριμέναι θήλεια θεότητες, ὡς Ἡρα (E-ra), Ἀθηνᾶ (Ata-na Po-ti-ni-ja), Εἰλείθυια (E-re-u-ti-ja), Ἐρινῶς (E-rinu). Ἐν Πύλῳ ἀπαντᾷ ἡ ἐνδιαφέρουσα διὰ τὴν σχέσιν πρὸς τὰ εἰδῶλα μετὰ πτηνῶν θεὰ τῶν περιστερῶν Πέλεια (Pe-re)⁸⁷⁹. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν θεοτήτων ἀνήκει καὶ τὸ Pí-pi-tu-na ἀναγινωσκόμενον ἐν κειμένῳ τοῦ συστήματος Β ἐκ Κνωσοῦ. Ὀνόματα ἢ ἐπιθέτα θηλειῶν θεοτήτων ἀναγνωρίζονται ἤδη εἰς ἐπιγραφὰς τοῦ συστήματος Α ὑπὸ τοῦ Furumark. Οὕτω ἐπὶ λιθίνου ἀγγείου ἐξ Ἀποδοῦλου ἀναγινώσκεται τὸ ὄνομα Ku-ra-na-tu-na, θεωρούμενον ὡς ἐθνικόν, σχηματισθὲν ἐκ τοῦ ἀπαντῶντος εἰς τὰ κείμενα τοπωνυμίου Ku-ra-na-tu καὶ παραλληλιζόμενον πρὸς τὸ Pí-pi-tu-na καὶ πρὸς τὸ μόνον παραδιδόμενον τῆς τάξεως ταύτης «Δίκτυννα», ἐκ τοπωνυμίου Dí-ka-tu⁸⁷⁵. Ἐπὶ πλεόν ἐν θεῖον ὄνομα, ὅπερ ἐμφανίζεται ἐπὶ τῆς τραπέζης τοῦ Ψυχροῦ καὶ ἀλλαχοῦ καὶ ὅπερ ἐσχετίσθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου⁸⁷⁶ πρὸς τὴν παραδιδομένην ἐν Κρήτῃ «Ἀκακαλλίδα» ἀναγινώσκεται A-sa-sa-ra⁸⁷⁷. Τοῦτο συνοδεύεται ὑπὸ ἐπιθέτων ma-na καὶ πιθα-νῶς da-wa-na ἢ da-wi-na.

⁸⁷⁸) Ventris - Chadwick Documents σ. 125 ἐξ., L. A. Stella La religione Greca nei testi micenei Numen V 1 1958 σ. 18 ἐξ.

⁸⁷⁹) Ὁ Pugliesse Carratelli Studi classici e orientali VII 1958 σ. 20 ἐξ. ἀναγινώσκει Peresa καὶ παραβάλλει πρὸς τὸ «Πέρση» καὶ «Περσεφόνη». Ἐν Πύλῳ ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω θεοτήτων ἀπαντᾷ ἐπίσης ἡ Ἀρτεμις (Ate-mi-to), Ventris - Chadwick ἔ. ἀ. σ. 127, ἐνῷ ἀμφίβολος εἶναι ἡ παρουσία τῆς Δήμητρος.

⁸⁷⁵) Linear A und die altkretische Sprache 1956 σ. 25, σ. 29.

⁸⁷⁶) Κρητ. Χρον. Α' 1947 σ. 389, Revue des ét. grecques 61, 1948, Bull. Arch. σ. 13.

⁸⁷⁷) Furumark ἔ. ἀ. σ. 28. Πβ. νέας ἐπιγραφὰς μετ' τὸ ὄνομα τοῦτο ἐκ Πρασᾶς καὶ ἀλλαχοῦ καὶ συγκέντρωσιν τῶν σχετικῶν δειγμάτων ὑπὸ Πλάτωνος Μinoica (τόμος Sundwall) σ. 312 - 3. Σημειωτέον ὅτι ἡ ὑποθετικὴ ἀνάγνωσις A-sa-sa-ra εἶχεν ἀπὸ τοῦ 1945 προταθῇ ὑπὸ τοῦ Κ. Κτιστοπούλου A Contribution to the Problem of Minoan Script σ. 13. Ὁ αὐτὸς εἰς «Παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ τῆς μινωϊκῆς γλώσσης» 1947 σ. 13 εἶχεν ἐκφράσει τὴν εἰκασίαν περὶ σχέσεως πρὸς τὸ ὄνομα τῆς σημιτικῆς θεᾶς Achéra. Ὁ Palmer Transactions of the Philol. Society 1958 σ. 75 ἐξ. σχετίζει τὸ Asasara πρὸς τὸ χιτιτικὸν Ishassaras, προσωνυμίαν θεᾶς σημαίνουσας «κυρία». Ὁ Furumark ἔ. ἀ. σ. 28 - 29 θεωρεῖ ἐπιθέτα θηλείας θεοτήτος καὶ τὰ ἐπὶ κειμένων τῆς γραφῆς Α ἐμφανιζόμενα A-ta-no καὶ No-na-ja, No-pi-na.

Τὰ ὀνόματα ταῦτα, μάλιστα τῶν κειμένων Α, ἐνθα ἀναγνωρίζονται μόνον θήλειαι θεότητες δύνανται νὰ θεωρηθῶσι προσωνυμίας, ἐνίοτε τοπικαί, ὡς ἐλέχθη, μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς θεᾶς συμφώνως πρὸς τὰ μνημονευθέντα ἀνατολικά παραδείγματα. Ἄλλ' εἰς τὰ κείμενα τοῦ συστήματος Β τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν, διότι ἐν αὐτοῖς (καὶ ἐν Κνωσῷ) ἐμφανίζεται σαφῶς πολυθεϊκὸν σύστημα καὶ δὴ σειρὰ ἀρρένων θεῶν, ὡς Ζεὺς (Di - Fe), Ποσειδῶν (Po - se - da - o), πιθανῶς Ἄρης (A - re), Παιήων (Pa - ja - wo), ἴσως Ἡφαιστος (A - pa - i - ti jo), Ἄνεμοι (A - ne - mo). Ἡ ὑποδεικνύουσα πολυθεϊὰν ρῆσις «πάσι θεοῖς» (pa - si te - o - i) παρουσιάζεται περιέργως ὡς «ἰδιαιτέρως μινωϊκὸν γνώρισμα»⁸⁷⁸ (ικριβέστερον θὰ ἐλέγομεν «κνωσίον»), διότι δὲν ἀπαντᾷ ἐν Πύλῳ. Παραλλήλως ἐμφανίζεται ἡ Po - ti - ni - ja χαρακτηριζομένη ἁπαξ ἐκ τοῦ τόπου ὡς «Πότνια Λαβυρίνθιοι»⁸⁷⁹. Πρὸς ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τούτου, καὶ ἐφ' ὅσον δεχόμεθα τὰς ἀναγνώσεις τῶν κρητομυκηναϊκῶν κειμένων ὡς ἀκριβεῖς, μία μόνη ἐξήγησις ὑπάρχει ὅτι ἤδη πρὸ τοῦ 1400 π. Χ. — καὶ οὐχὶ τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς χρόνους παρακμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὡς ἐδέχeto ὁ Nilsson⁸⁸⁰ — τὰ ἑλληνικὰ φῦλα εἶχον ἀποτελέσει ἐκ τῶν ἰδίων θεῶν καὶ τῶν μορφῶν τῆς προελληνικῆς λατρείας, ὡς ἀντελήφθησαν αὐτάς, εἶδος τι πολυθεΐας, ὅπερ εἰσέγαγον εἰς Κρήτην.

Αἱ πινακίδες τῆς Κνωσοῦ ἀπεικονίζουσι τὴν πολυθεϊκὴν ταύτην θρησκείαν τῆς ἀρχούσης ἐν τῇ πρωτεύουσῃ τῆς νήσου τάξεως, ἥτοι τῆς πολεμικῆς ἀχαϊκῆς ἀριστοκρατίας, ἣς εἶναι κατὰ τὸν Nilsson ἡ διαμορφώσασα τὸ ἑλληνικὸν πάνθεον: «We have a warlike upper class, which created a State of the Gods on the model of their own feudal organization»⁸⁸¹. Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἱεραρχίας τῶν θεῶν εὐρίσκειται θεὸς ἄρρην, ὁ «πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε» Ζεὺς. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀριστοκρατικὴν ταύτην θρησκείαν τὸ ἐγχώριον λαϊ-

⁸⁷⁸) Ventris - Chadwick ἔ. ἀ. σ. 127. Ἐν Πύλῳ ἀπαντῶσιν ἐπίσης τὰ E - ma - a (Ἑρμῆς;) καὶ Di - wo - nu - so - jo (Διονύσοιο). Αὐτ. σ. 126 - 7.

⁸⁷⁹) Ventris - Chadwick The Decipherment of Linear B σ. 124 ἐξ. Ἡ «Πότνια» ἀπαντᾷ καὶ ἐν Πύλῳ ὡς ὄνομα σημαντικῆς θεᾶς· αὕτη εἶναι πιθανῶς μητρικὴ θεὰ προελληνικῆς καταγωγῆς, πβ. Chadwick Minos V 1957 σ. 117 ἐξ σ. 123. Τοῦτο πιθανῶς ἰσχύει καὶ περὶ τῆς «Θείας Μητρὸς» (ma - te - re - te - i - ja) τῆς Πύλου αὐτ. σ. 124.

⁸⁸⁰) MMR σ. 26.

⁸⁸¹) MMR σ. 32. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀποψιν ταύτην ὑποστηρίζεται αὐτ. σ. 26 βάσει τῶν μνημείων ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ ἀριστοκρατία εἶχε τελείως ἐκμινωϊσθῇ θρησκευτικῶς καὶ ὅτι τὴν λατρείαν τῶν ἑλληνικῶν θεοτήτων διετήρησε τὸ λαϊκὸν ἀχαϊκὸν στοιχεῖον, ἐκ τοῦ ὁποῖου αὐταὶ διεδόθησαν ἐκ νέου κατὰ τοὺς χρόνους καταπιώσεως τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

κὸν στοιχεῖον φαίνεται ὅτι παρέμεινε πιστὸν εἰς τὴν λατρείαν τῆς ὑπάτης θεᾶς, ἣτις καὶ ἐκραταιώθη ἔτι μᾶλλον κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν τὴν καταστροφὴν τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ περίοδον, καθ' ἣν μόνον δευτερεύοντες βασιλεῖς καὶ πρίγκιπες δεσπόζουσιν, ὥς φαίνεται, ἐν Κρήτῃ μὴ ἀπέχοντες πολὺ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ⁸⁸². Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο ἄγει ἡ πυκνὴ παρουσία ὁμοίων καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς γυναικείων⁸⁸³ εἰδώλων κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον ἐν Κρήτῃ καὶ δὴ ὄχι μόνον εἰς ἀπομεμωμένους περιοχάς, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Κνωσὸν, ἀναμφιβόλως τελοῦσαν ὑπὸ ἀχαϊκὴν κυριαρχίαν, καὶ εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἡρακλείου (Γάζι) καὶ εἰς Ἀγίαν Τριάδα — παρὰ τὸ μέγαρον — καὶ εἰς Γόρτυνα. Τὸν λαϊκὸν τοῦτον χαρακτήρα τῶν ὑστέρων εἰδώλων ἐτόνισεν τελευταίως καὶ ὁ Fr. Matz, γράφων⁸⁸⁴: «Sie sind (die Idole) nicht mehr Erzeugnisse einer höfischen Kunst sondern einer volkstümlichen»⁸⁸⁵.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

ΕΠΙΒΙΩΣΙΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ (ΚΥΡΙΩΣ ΕΝ ΚΡΗΤῃ)

Ὡς ἡ θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν τῆς ὑστάτης μινωϊκῆς περιόδου ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν τοῦ παλαιότερου τύπου, οὕτω καὶ ἡ ὑψοῦσα τὰς χεῖρας γυναικεία μορφή ἡ ἀπαντῶσα κατὰ τοὺς πρῶτους ἐλληνικοὺς χρόνους ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν τοῦ ὑπομινωϊκοῦ τύπου. Μόνῃ ἡ τεχντροπικὴ διαφορὰ, ἡ ὁποία ἄλλως παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ λοιπὰ θέμα-

⁸⁸²) Δέον νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα καὶ ἡ τελευταίως ἐκφρασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Blegen Minoica, Festschrift Sundwall σ. 61 - 66 ἄποψις, καθ' ἣν αἱ πινακίδες Β τῆς Κνωσοῦ προέρχονται ἐκ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου οἰκοδομηθέντος αὐτόθι κατὰ τοὺς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους. Ἀλλὰ τότε αἱ πινακίδες θὰ ἦσαν σύγχρονοι πρὸς τὸ Ἱερὸν τῶν Διπλῶν Πελέκεων.

⁸⁸³) Ἐξαίρεσιν ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς ΥΜ ΙΙΙ χρόνους ἀποτελεῖ ἡ ἐμφάνισις εἰδωλίου ἄρρενος, πιθανῶς λατρευτικοῦ λόγῳ τοῦ μεγέθους, εἰς τὸ νέον ἱερὸν τῆς Γόρτυνος. Ἀλλὰ νομίζω ὅτι τοῦτο δὲν πρέπει νὰ συσχετισθῇ πρὸς τοὺς ἄρρενας θεοὺς τοῦ ἐλληνικοῦ - ἀχαϊκοῦ πανθέου. Πιθανώτερον πρόκειται περὶ τοῦ Νέου Θεοῦ, συνοδοῦ τῆς μινωϊκῆς θεᾶς. Ἐπίσης πβ. τοὺς πόδας μεγάλου εἰδώλου ἄρρενος ἐξ Ἀγίας Τριάδος Annuario 1941 - 3 σ. 61 εἰκ. 53.

⁸⁸⁴) Göttererscheinung und Kultbild σ. 30.

⁸⁸⁵) Τὸ κατὰ τοὺς υστέρους χρόνους ἐν Κρήτῃ φαινόμενον τῆς πτώσεως τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου «Sinken in die Primitivität» ἀνέλυσε παλαιότερον καὶ ὁ Val. Müller Frühe Plastik σ. 41 ἐξ. Τὸν λαϊκὸν χαρακτήρα τῶν ὀψίμων εἰδώλων ἐτόνισεν ἡδη ὁ Sam Wide AM XXVI 1901 σ. 256 - 7.

τα, δὲν ἄρκει ἵνα συναγάγωμεν ὅτι πρόκειται περὶ νέας θεότητας⁸⁸⁸. Ὁ τύπος ἀντιπροσωπεύεται νῦν δι' εἰδωλίων μικρᾶς συνήθως κλίμακος καὶ γραπτῶν παραστάσεων ἐπὶ ἀγγείων, ἐμφανίζεται δὲ διαδεδομένος εἰς εὐρείαν περιοχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Ἐνταῦθα γίνεται κυρίως λόγος περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου, διότι ἡσχέσις τούτου πρὸς τὰ μινωϊκὰ δείγματα εἶναι ἐνταῦθα ἀσφαλεστέρα.

Τὸ πλησιέστερον πρὸς τὰ μεγάλα εἰδωλα τῶν ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκῶν χρόνων εἶναι πῆλινον ἀγγεῖον ὕψ. 35,8 ἐκ. εἰς σχῆμα κυλινδρικοῦ εἰδώλου ἐν τῷ Ashmolean Museum τῆς Ὁξφόρδης προερχόμενον ἐκ Κισάμου⁸⁸⁷. Ὁ Payne⁸⁸⁸ θεωρεῖ πιθανὸν ὅτι αἱ νῦν ἐλλείπουσαι χεῖρες τοῦ εἰδώλου ἦσαν ὑψωμένοι καὶ συγκρίνει αὐτὸ πρὸς μινωϊκὰ καὶ κυπριακὰ ἀνάλογα κλίνων πρὸς τὴν ἄποψιν τοῦ Val. Müller⁸⁸⁹ ὅτι τοιαῦτα ἔργα συνάπτονται περισσώτερον πρὸς κυπριακὰς καὶ ἀνατολικὰς ἐπιδράσεις ἢ πρὸς παριουδόμενα μινωϊκὰς. Ἀλλὰ σήμερον, ὁπότε τὰ εἰδωλα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἔχουσι τόσον πληθυνθῇ ἐν Κρήτῃ διὰ τῶν ἀνακαλύψεων Γάζι, Καρφίου, Παγκαλοχωρίου καὶ Γόρτυνος καθίσταται, νομίζω, βεβαία ἡ πρὸς τὸν μινωϊκὸν τύπον σύνδεσις, παρὰ διαφορὰς τινας, ὧν ἡ κυριώτερα εἶναι ὅτι εἰς τὰ ΥΜ III καὶ ὑπομινωϊκὰ εἰδωλα διακρίνεται τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ σώματος ἀπὸ τοῦ κατώτερου. Ἀντιθέτως εἰς τὰ δείγματα τῶν πρωϊμῶν ἑλληνικῶν χρόνων ὁ κύλινδρος δὲν ἀποτελεῖ μόνον τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ εἰδώλου, ἀλλ' ὁλόκληρον τὴν μορφήν μέχρι τῶν ὠμων, ὥς παρετήρησεν ἡδὴ ὁ Val. Müller (Frühe Plastik σ. 60). Τὸ γνῶρισμα τοῦτο προέρχεται πιθανῶς ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων, αἵνα ἔχουσι τὴν αὐτὴν διπλάσιν. Τὸ ἐκ Κισάμου εἰδωλον χρονολογεῖται ὑπὸ τοῦ Payne κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Η' αἰ. Ὡς πρὸς τὴν εἰκονιζομένην μορφήν ὁ Payne νομίζει ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ ἄρρενος⁸⁹⁰, διότι φέρει προᾶγμά

⁸⁸⁸) Ὁ P. Demargne La Crète dédalique σ. 272 λέγει: «Ἡ λατρεία μιᾶς θεότητος θεοτήτος περισχεύει σαφῶς εἰς ὅλους τοὺς κρητικούς χώρους. Εἶναι λίαν πιθανόν, οἷονδήποτε εἶναι τὸ ὄνομα αὐτῆς, τὰ ἀποτελῇ ἐν Κρήτῃ τὴν κληρονόμον τῆς μεγάλης μινωϊκῆς θεᾶς».

⁸⁸⁷) AJA V 1901 σ. 382 εἰκ. 9.

⁸⁸⁸) Beazley κ. ἄ. CVA, Oxford 2, 1931 πίν. II 1 - 3, σ. 54. Πβ. V. Müller Frühe Plastik σ. 61 πίν. XVIII, 263.

⁸⁸⁹) Αὐτ. σ. 170.

⁸⁹⁰) Παραστάσεις ἀρρένων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντῶσι πάντως ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς καὶ γεωμετρικοὺς χρόνους. Μικρὸν χαλκοῦν πρωτογεωμετρικὸν εἰδῶλιον ἐκ τοῦ Σηλαιίου τῆς Φανερωμένης ἀπεικονίζει πιθανώτατα ἄρρενα ἐν τῇ στάσει ταύτῃ Archæol. Anz 1937 σ. 222 ἐξ. εἰκ. 3. Μορφὴν ἄρρενος ὑποῦσαν τὰς χεῖρας παριστᾷ καὶ χαλκοῦν εἰδῶλιον ἐκ Βροκάστρου, γεωμετρικῶν χρόνων Hall Excav. at Vrokastro σ. 121 εἰκ. 7,

τι, ὅπερ οὗτος θεωρεῖ ξίφος ἀνηρτημένον κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν, ἐπίσης δὲ λόγῳ τῆς ἰσχυρᾶς δηλώσεως τοῦ ὀμφαλοῦ. Ἀλλὰ οὔτε τὸ ἐν οὕτῃ τὸ ἄλλο ἀποκλείουσιν ὅτι πρόκειται περὶ θηλείας. Βάσει τῆς σειρᾶς τῶν παλαιοτέρων εἰδώλων πιστεύω ὅτι καὶ τὸ παρὸν παριστᾷ θήλειαν θεότητα.

Ἀνάλογον κυλινδρικὸν ἐνιαῖον σχεδὸν καὶ πλατὺ σῶμα ἔχει μικρὸν εἶδωλον ἐκ πηλοῦ δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Val. Müller (Frühe Plastik πίν. XII, 230 σ. 42). Εὐρίσκεται ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Βερολίνου καὶ προέρχεται ἐκ Κρήτης. Φέρει διάδημα καὶ ἔχει καταπίπτοντας ὀπισθεν πλοκάμους, μακρὸν λαιμὸν καὶ ἄνω ἐστραμμένον πρόσωπον. Ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος ἐξητάσθη μετὰ τῶν εἰδώλων ἐκ Κνωσοῦ, Γουρνιῶν καὶ Πριניᾶ, ἀλλ' ἡ διάπλασις τοῦ σώματος ὑποδεικνύει τοὺς χρόνους τοῦ εἰδώλου τῆς Ὁξφόρδης.

Δημοσιεύω ἐνταῦθα (Πίν. ΙΓ' εἰκ. 1 ἀριστερὰ) εἶδωλιον μεθ' ὑψωμένων χειρῶν (ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 854) ὕψους 14,2 ἐκ., ὃπερ προέρχεται ἐκ Βασιλικῶν Ἀνωγείων. Τοῦτο ἔχει κυλινδρικὸν σῶμα πλατυνόμενον κάτω κωδωνοειδῶς, καὶ σώζει τὸν ἕτερον τῶν μαστῶν. Ἡ κεφαλὴ εἶναι δύσμορφος, οἱ ὀφθαλμοί, ἀσύμμετροι, δηλοῦνται διὰ φυμάτων. Ὁμοίως δηλοῦνται τὰ μικρὰ ὦτα, τὸ δὲ στόμα δι' ἀβαθοῦς κοιλότητος ὑπὸ τὴν ρίνα. Αἱ ἄκραι χεῖρες εἶναι πεπλατυσμέναι. Τὰ πλαστικὰ γνωρίσματα τοῦ εἰδωλίου δεικνύουσι νομίζω τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Φέρει στεφάνην.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρον δεῖγμα τοῦ ἐπιβιοῦντος τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν εἶναι ὁ δημοσιευθεὶς τὸ πρῶτον ὑπ' ἐμοῦ πῆλινος ναῖσκος μετὰ θεᾶς τῆς Συλλογῆς Γιάμαλάκη⁸⁹¹. Ὡς μοι ἐπιτραπῇ νὰ ἀναπτύξω ἐπὶ τῇ βάσει νέων τινῶν παρατηρήσεων τὸ θέμα. Ὁ ναῖσκος (Πίν. ΙΓ' εἰκ. 2) εἶναι κυλινδρικός, ἐντὸς δὲ αὐτοῦ ἀπεικονίζεται καθημένη γυναικεία μορφή μετὰ πόλου ὑψοῦσα τὰς

Pendlebury Arch. of Crete σ. 312. Τὴν αὐτὴν στάσιν ἔχει τέλος χαλκοῦν γεωμετρικὸν εἶδωλιον ἄρρενος μετὰ κράνους ἐξ Ἀγίας Τριάδος ἐν τῷ Μουσείῳ Ἡρακλείου. Ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι ταῦτα παριστῶσι θεοὺς Ὁ Bielefeld ἑσάτως Wiss. Zeitschrift Univ. Greifswald IV 1954 - 5 σ. 390 σημ. 57 ἡμφεσβήτησε τοῦτο ὡς πρὸς τὸ εἶδωλιον τῆς Φανερωμένης Ἀλλὰ δέον νὰ ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνάλογα καὶ περίπου σύγχρονα χαλκὰ εἶδωλα ἄρρενων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐξ Ὀλυμπίας, ἅτινα παρὰ τοῦ Kunze Antike und Abendland II 1946 σ. 95 ἐξ ἡρμηνεύθησαν πειστικώτατα ὡς Ζᾶνες, ἐπίσης δὲ ἡ εὐθὺς κατωτέρω ἐξεταζομένη παράστασις γυναικὸς καὶ ἀνδρός, ἀμφοτέρων μεθ' ὑψωμένων χειρῶν, ἐπὶ τεφροδόχου κάλπης ἐκ Κνωσοῦ, ἐρμηνευομένων ὡς θείου ζεύγους. (Ὁ συνοδὸς τῆς θεᾶς φέρει κράνος ὡς τὸ εἶδωλιον ἐξ Ἀγίας Τριάδος).

⁸⁹¹) Κρητικὰ Χρονικὰ Δ' 1950 σ. 441 ἐξ.

χειρας καὶ φέρουσα διὰ τῆς ἐτέρας τούτων μικρὸν ταινιοειδὲς ἀντικείμενον. Τὸ σῶμα καλύπτεται διὰ ραβδώσεων δηλουσῶν ἐσθῆτα. Ἐπὶ τῆς ἑλαφρῶς θολωτῆς στέγης ἑκατέρωθεν κεντρικοῦ ὀπαίου ἢ καπνοδόχου κεῖνται πλαγίως δύο ἄρρενες ὑψοῦντες τὰς χειρας καὶ βλέποντες διὰ τοῦ ὀπαίου. Οὗτοι φέρουσι χαμηλὰ ταινιοειδῆ καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Ἀνωθεν τῆς θύρας ἐπὶ τῆς στέγης κάθεται μικρὸν ζῶον. Αἱ ἐπὶ τοῦ σώματος τούτου ραβδώσεις δηλοῦσι πιθανῶς αἰλουροειδές. Ὁ ναῖσκος διακοσμεῖται ἐξωτερικῶς διὰ γραπτῆς θεούσης σπείρας.

Ἡ χρονολογία τοῦ ἀντικειμένου καὶ ἐκ τῆς διακοσμήσεως καὶ ἐκ τοῦ εὐρεθέντος μετ' αὐτοῦ ὁμοιογενεῶς συνόλου ἀγγείων εἶναι σαφής. Τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν προωδευμένην δευτέραν φάσιν τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου, διότι ἀπουσιάζουσιν ἐξ αὐτοῦ οἱ ψευδόστομοι ἀφορισκοὶ καὶ τὰ κρατηρίδια τοῦ «Spring Chamber» ἐν Κνωσῷ, ἀντιθέτως δὲ ἐμφανίζεται ἤδη ὁ πλοχμός. Τὸ ἀντικείμενον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἔλειπε τὸ ἔτερον τῶν ἐπὶ τῆς στέγης εἰδωλίων, ἀνευρέθη ὑπὸ χωρικῶν, οἵτινες τὸ ἐπώλησαν εἰς τὸν νῦν κάτοχον, τὸ δὲ σημεῖον εὐρέσεως παρέμενεν ἄγνωστον. Πρὸ τινος ἀνευρέθη τυχαίως τὸ ἐλλείπον εἰδωλίον πλησίον τῶν Ἀρχανῶν καὶ οὕτω ἐγένετο γνωστὸς ὁ τόπος προελεύσεως αὐτοῦ. Ταυτοχρόνως δὲ ἀπεδείχθη ἡ γνησιότης τοῦ ἀντικειμένου.

Ὁ συνδυασμὸς τῆς θεᾶς μετ' ὑψωμένων χειρῶν πρὸς ναῖσκον δὲν εἶναι τι νέον, διότι οὗτος ἀπαντᾷ ἤδη ἐπὶ τοῦ ἐξετασθέντος ἀνωτέρω ὑπομινωικοῦ δείγματος τοῦ Λωματίου τῆς Πηγῆς. Ἡ χειρονομία, ὁ πόλος εἶναι ὁμοίως παλαιὰ μινωικὰ γνωρίσματα. Ἀντιθέτως ἡ παρουσία ἄρρένων συνοδῶν καὶ τὸ φερόμενον ὑπὸ τῆς θεᾶς σύμβολον εἶναι γνωρίσματα νέα συνάπτοντα τὸ δεῖγμα ἡμῶν πρὸς παραστάσεις τῶν ἑλληνικῶν χρόνων. Τὸ προβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ τύπου τοῦ στρογγύλου ναῖσκου συνεζητήθη κατὰ τὴν δημοσίευσιν, ἔνθα μνημονεύονται ἀνάλογα δείγματα ⁸⁹².

⁸⁹²) Αὐτ. σ. 450 ἐξ. ἔνθα μνημονεύονται ἀνάλογα ἐκ Κρήτης, Ἑβρουρίας, Γερμανίας, Δανίας, Σουηδίας. Πβ. Hoernes - Menghin ἔ. ἄ. 1925 σ. 527, σ. 529. Βάσει τούτων ἐτάχθην τότε ὑπὲρ τῆς βορείας προελεύσεως τοῦ τύπου τοῦ οἰκίσκου. Ἄλλ' ὁμοίους, κυρίως κατὰ τὸ θύρωμα, ἔχομεν πολὺ ἐνωρίτερον ἐξ Ἀνατολῆς πβ. Ugaritica II πίν. XXX εἰκ. 79 σ. 194. Τὰ ἐξ Ugarit δείγματα ἀνήκουσιν εἰς τοὺς χρόνους Ugarit Récent I καὶ II (1600 - 1450 καὶ 1450 - 1365) καὶ παραλλήλίζονται πρὸς τὰς καλύβας σχήματος «pain de sucre» τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Συρίας. Τοῦτο καθιστᾷ πιθανὸν ὅτι ὁ τύπος τοῦ ναῖσκου εἰσήχθη ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, δεδομένου ὅτι στρογγύλαι κατασκευαὶ δὲν ὑπάρχουσιν ἐν Κρήτῃ. Αἱ προσαχθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Evans PM II σ. 131 - 2 ἐνδείξεις στρογγύλων καλυβῶν ἐκ παραστάσεων ἐπὶ σφραγίδων δὲν εἶναι ἑπαρκεῖς. Τὰ ὑστερομινωικὰ εἰδῶλα τῆς θεᾶς προῆλθον πάντοτε ἐκ κυσιῶν ὀρθογωνίων κατασκευῶν. Σημειωτέον ὅτι ἐν τῶν ἀντικειμένων τούτων ἐξ Ugarit κο-

Ἡ ἐρμηνεία τῆς παραστάσεως⁸⁹³ συνδέεται πρὸς τὴν φύσιν τοῦ φερομένου ὑπὸ τῆς θεᾶς στρογγύλου ἀντικειμένου. Ἐκ τῆς παρεχομένης ἐκ τῆς εἰκόνης ἐντυπώσεως θὰ ἡδύνατό τις νὰ συναγάγῃ ὅτι πρόκειται ἁπλῶς περὶ δηλώσεως αὐτῆς τῆς ἄκρας χειρὸς ἐστρογγυλευμένης ἵνα ἐν αὐτῇ ἐντεθῇ ὁμοίωμα δόρατος⁸⁹⁴. Προσεκτικὴ ἐξέτασις ἐν τού-

σμεῖται διὰ ἀναγλύφου σπείρας, ἐνθυμιζούσης τὴν διακόσμωσιν τοῦ ναῖσκου Γιαμαλάκη, τὸ δὲ ἕτερον διὰ χαρακτῶν ταινιῶν γενομένων κατὰ τὴν περιστροφὴν τοῦ ἀγγείου, αἵτινες ἐπανευρίσκονται ἐπὶ τοῦ ἀναλόγου ἀντικειμένου ἐκ Καρφίου ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 11035. Τὰ ἐξ Ugarit δείγματα εἶναι σημαντικῶς παλαιότερα, ἀλλὰ τὸν συνδετικὸν κρίκον μετὰ τούτων καὶ τῶν ὑπομινωϊκῶν καὶ πρωτογεωμετρικῶν δειγμάτων (ἐκ Καρφίου, Spring Chamber καὶ Συλλογῆς Γιαμαλάκη) δύναται νὰ ἀποτελῇ τὸ ἐκ Φαιστοῦ δῆγμα Mon. Ant. XII 1902 σ. 127 εἰκ. 55, ὅπερ φαίνεται ἀνήκον εἰς ΥΜ ΙΙΙ β χρόνους ὥς τὰ ὁμοῦ δημοσιευόμενα ἱερὰ ἀντικείμενα. Τοῦτο περατοῦται ἄνω εἰς κόμβον, ὥς τὰ ἐξ Ugarit. Ὑπὸ τοῦ Schaeffer ἔ.δ. μνημονεύεται καὶ ἐν αἰγυπτιακῶν δῆγμα τῶν χρόνων μετὰ VI καὶ ΧΙ Δυναστείας. Διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ τύπου τῆς θεᾶς ἐν ναῖσκῳ πβ. τὸ τελευταίως εὑρεθὲν ἐν Γόρτινι γλυπτὸν Annuario XXXIII - IV σ. 265 εἰκ. 60. Ὁ Levi αὐτ. σ. 255 παραβαλλεῖ πρὸς τὸν τύπον τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν εἰκονιζομένης ὁμοίως ἐν ναῖσκῳ. Ἐκ Γόρτυνος ἔχομεν καὶ κέρνους συνδυαζομένους πρὸς ναῖσκους τοῦ τύπου τοῦ δειγματος Γιαμαλάκη, ἀλλ' ἄνευ θυροφύλλου αὐτ. σ. 236 - 7 εἰκ. 30, 31. Ἐν γεωμετρικῶν στρογγύλων ἱερῶν ἀνεκαλύφθη τελευταίως κατὰ τὰς ἀνσκαφὰς τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν Μιλήτῳ.

⁸⁹³) Κατὰ τὴν πρώτην δημοσίευσιν συνέδεσα τὰς μορφὰς τοῦ ναῖσκου πρὸς παραστάσεις προελληνικῶν χρόνων, εἰς ἃς ἐμφανίζεται ἡ θεὰ μετὰ δύο παρέρδρων ἢ ἀκολουθῶν πβ. Picard Religions préhelléniques σ. 159 πβ. καὶ σ. 75 σημ. 1. Ὁ Σχολιαστὴς Ἀπολλωνίου τοῦ Ροδίου I, 1126 μνημονεύει δύο παρέρδρων τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν, Κυλλήνου καὶ Τιτίου. Ἀλλ' ὁ Charouthier Les dioscures au service d' une déesse σ. 185 ἐξ. καὶ σ. 214 δέχεται, τὴν προελληνικὴν καταγωγὴν μόνον τῆς θηλείας τριάδος. Ὁ Nilsson, ὥς μοι ἐγνώρισεν δι' ἐπιστολῆς, θεωρεῖ ἀπίθανον τὴν σύνδεσιν τοῦ ναῖσκου ἡμῶν πρὸς τὰς τριάδας τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἐκ τούτων παντὶ μνημονευτέα ἢ ἐπὶ νομίσματος τῆς Σαγαλασοῦ, ἐνθα θεὰ μετὰ πόλου εἰκονίζεται ἐντὸς στρογγύλου ναῖσκου, ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ ὁποίου ἴστανται δύο ἄρρενες δορυφοροῦντες, Charouthier ἔ.δ. σ. 269 εἰκ. 45. Ἐὰν ἡ τριάς τοῦ ναῖσκου συνεδέετο πρὸς τὰς τριάδας τῶν ἱστορικῶν χρόνων, ἃς διεπραγματεύθη ὁ Charouthier, τότε τὸ ἐπὶ τοῦ ναῖσκου ζῶον θὰ ἡδύνατο νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς κύων, πβ. αὐτ. σ. 199 εἰκ. 23, καὶ σ. 201 ἀριθ. 8. Εἰς τὸ Ζήρυνθον Ἀντρον ἐθύοντο τῇ Πέφ κύνες αὐτ. σ. 171. Περὶ παραστάσεων κυνῶν ὡς φυλάκων οἰκοδομημάτων (κατ' αἰγυπτιακὴν ἐπίδρασιν) βλ. καὶ AM LV 1930 σ. 107 ἐξ. Ἡ μελέτη μοι ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ Καθηγ. M. P. Nilsson.

⁸⁹⁴) Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην θὰ ἡδύνατό τις νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸ παρὸν ἔργον ὥς τὴν ἀπαγωγὴν τοῦ Παλλάδιου ὑπὸ τοῦ Διομήδους καὶ Ὀδυσσέως, καὶ τοι τόσον πρῶτος παράστασις τοῦ μύθου δὲν φαίνεται πιθανή. Πρῶτον κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα ἐπὶ τῶν πλακιδίων τοῦ ἀποθέτου τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Γόρτυνος

τοῖς μὲ ἔπεισεν ὅτι τὸ στρογγύλον ἀντικείμενον ἀποτελεῖ ἰδιαίτερον φῦμα προσκεκολλημένον ἐπὶ τῆς χειρός, ἣτις δηλοῦται σαφῶς ὀπισθεν, φέρουσα τοῦτο. Διὰ τὴν στήριξιν δόρατος θὰ ἤρκει μικρὰ ὀπὴ ἐπὶ τῆς ἄκρας χειρός. Τὸ φερόμενον ὑπὸ τῆς θεᾶς ἀντικείμενον δέον, πιστεύω, νὰ θεωρηθῇ στέφανος συμφώνως πρὸς παλαιότεραν ἐκφρασθεῖσαν πρὸς ἐμὲ γνώμην τοῦ καθ. κ. Μαρινάτου, διότι ἡ παρὰστασις θεῶν μορφῶν μετὰ στεφάνων ἀνὰ χεῖρας κατ' ἀνατολικά πρότυπα εἶναι συνηθεσιτάτη ἐν τῇ τέχνῃ τῶν πρωτοελληνικῶν χρόνων⁸⁹⁵.

Νέον λοιπὸν στοιχεῖον ἀποτελεῖ διὰ τὸν τύπον τῆς δεομένης ὁ εἰς χεῖρας τῆς θεᾶς στέφανος, ἀλλ' ἡ προσθήκη τοῦ συμβόλου δὲν εἶναι δυσεξήγητος. Ὁ στέφανος ἀνάγεται εἰς τὴν λατρείαν τῆς βλαστήσεως, τοῦ ἱεροῦ δένδρου καὶ εἰδικώτερον τοῦ ἱεροῦ κλάδου, ὅστις καμπτόμενος σχηματίζει τὸν στέφανον. Ἡ ἐμφάνισις τῆς θεᾶς τῶν πρωτοελληνικῶν χρόνων μετὰ στεφάνου ἀνὰ χεῖρας ἐρμηνεύεται ἐκ τῆς συνδέσεως πρὸς τὴν προελληνικὴν θεάν, μία τῶν ὑποστάσεων τῆς ὁποίας σχετίζεται πρὸς τὸ ἱερὸν δένδρον. Οἱ ἐπὶ τῆς στέγης ἄρρενες δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἀπαγωγὴν τῆς θεᾶς δεδομένου ὅτι θεαὶ συνδεόμεναι πρὸς τὴν βλάστησιν, ὡς ἡ Ἑλένη, ἡ Περσεφόνη,

ἔχομεν καὶ παραστάσεις μύθων ἀσχετῶν πρὸς τὴν Κρήτην ὡς τῆς Αἰγισθοφονίας καὶ τοῦ Βελλεροφόντου, βλ. D o r o L e v i εἰς *Annuario XXXIII - IV* 1955 - 6 σ. 260 - 1, εἰκ. 56 - 7. Ταῦτα εἶναι διὰ τὴν περίοδον ταύτην νοητὰ λόγῳ τῆς διαδόσεως τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν.

⁸⁹⁵) Ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ὁρθίας ἐν Σπάρτῃ ἀπαντῶσι στέφανοι φερόμενοι ἀνὰ χεῖρας ὑπὸ τῆς θεᾶς ἢ τῶν ἀκολουθῶν αὐτῆς ἢ μεμονωμένοι ὡς ἀναθήματα *AO* 1929 πίν. CXCIV 51 - 52 καὶ σ. 269 ἐξ., πίν. CLXXXIX 1 - 5. Ἐπὶ μετόπῃ τοῦ Σελινούντος ἡ Λητιὼ φέρει διὰ τῆς δεξιᾶς στέφανον Richter *Archaic Greek Art* εἰκ. 201. Πβ. καὶ P a y n e *Perachora* πίν. 95, ἀρ. 96. Ἐπὶ μαρμαρίνου ἀναγλύφου ἐκ Θάσου νύμφαι φέρουσιν ἀνὰ χεῖρας στεφάνους Richter ἔ δ. εἰκ. 253. Μορφαὶ μετὰ στεφάνων ἀπαντῶσι καὶ ἐν Κρήτῃ, ἐπὶ τμήματος ἀναγλύφου πίθου ἐκ Λύττου (ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ δένδρον τῆς ζωῆς) L e v i *Early Hellenic Pottery* πίν. XXXI, Arkades σ. 77 εἰκ. 53, καὶ ἐπὶ χαλκῆς μήτρας ἐκ Ρεθύμνου *Annuario XIII - XIV* σ. 43 ἐξ. εἰκ. 35 - 6. Ἐπὶ τῶν πηλίνων πλακιδίων τῆς Γόρτυνος ἀπεικονίζεται θεὰ ἢ γυνὴ στεφομένη *Annuario XXXIII - IV* σ. 268 εἰκ. 65. Τὰ πρότυπα εἶναι ἀνατολικά: ἡ Ἰστάρ εἰκονίζεται ἐπὶ κυλίνδρῳ τῶν ἀρχῶν τοῦ H' αἰ. Ἰσταμένη πρὸ τοῦ δένδρου τῆς ζωῆς καὶ φέρουσα στέφανον *Frankfort Cylinder Seals* 1939 πίν. XXXIII c. Θεὰ καθημένη ἐπὶ θρόνου φέρει στέφανον αὐτ. πίν. XXXIII g. Ὁ στέφανος ὡς προσφορά εἰς θεότητα εἶναι συνήθης ἐν τῇ μεσοποταμικῇ τέχνῃ ἐν γένει· κατὰ τὰς ἀσσυριακὰς ἐορτὰς τοῦ Νέου Ἔτους μετὰλλιναι ταινίαι ἀνηρτῶντο ἐκ γυμνῶν κλάδων ὡς σύμβολον ἀνανεώσεως τῆς φύσεως *AJA* 1945 σ. 328. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἀπαντᾷ καὶ ὁ κύκλος ὡς σύμβολον τῆς βασιλείας φερόμενος καὶ ὑπὸ θεῶν D h o r m e *Les religions de Babylonie* σ. 62.

ἡ Ἀριάδνη, εἶναι κατὰ κανόνα θεαὶ ἀπεικονόμεναι⁹⁹⁶. Σημειωτέον ὅτι αἱ δύο πρῶται ἐκ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν θεοτήτων ἀπάγονται ὑπὸ δύο ἀρρένων, τοῦ Θησέως καὶ τοῦ Πειριόθου⁹⁹⁷. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφανθῇ τις ἄν ὁ ναῖσκος Γιαμαλάκη ἀπεικονίζει ἓνα τῶν μύθων τούτων: τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ ἐντοπίου ἀγνώστου μύθου. Πάντως δέον νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ὠρισμένοι παραστάσεις ἀπαγωγῶν πρωτοελληνικῶν χρόνων ἔχουσι κοινὰ σημεῖα πρὸς τὸν ναῖσκον Γιαμαλάκη⁹⁹⁸. Πιστεύω ὅτι καὶ ἂν ἡ ἐντὸς τοῦ ναῖσκου μορφὴ ἐρμηνευθῇ ὡς ξόανον καὶ οὐχὶ ζῶσα θεά, τοῦτο δὲν αἴρει τὴν δυνατότητα ἐρμηνείας αὐτῆς ὡς ἀπαγομένης δεδομένου ὅτι ἀρρηκτικῶς συνδεδεμένοι εἶναι αἱ ἔννοιαι τοῦ εἰδώλου καὶ τῆς θεότητος⁹⁹⁹.

Ἐπὶ χυτῶν χαλκῶν τεμυχίων διακοσμούντων ἀρχικῶς τρίποδας ἐκ

⁹⁹⁶) MMR σ. 528 - 531. Περὶ τῆς σημασίας τῶν ἀπαγομένων μορφῶν, τῶν μεταξὺ αὐτῶν σχέσεων καὶ τῆς συνδέσεως πρὸς τὴν βλάστησιν βλ. L. G h a l i - K a h i l Les enlèvements et le retour d' Hélène 1955 σ. 321 μὲ σχετικὴν βιβλιογραφίαν εἰς σημ. 1 καὶ σ. 323. Περὶ τῆς δυσχερείας ἀκριβοῦς ἐρμηνείας τῶν σχετικῶν πρῶτων παραστάσεων αὐτ. σ. 324.

⁹⁹⁷) Πλούταρχος Θησ. 31. Περὶ τῆς παλαιότητος τοῦ σχετικοῦ μύθου βλ. L. G h a l i - K a h i l ἔ. ἀ. σ. 305 ἔξ. Κατ' αὐτὴν ὁ μῦθος ἦτο πιθανῶς ἤδη γνωστὸς εἰς τὸν Ὅμηρον αὐτ. σ. 306. Ὁ Σχολ. Ἰλ. Γ 144 ἀνάγει τὸν σχετικὸν μῦθον εἰς τὸν Ἑλλάνικον, ἀλλ' ὁ Πανσανίας I 41, 5 καὶ 9, 31, 4 βασίζει ἐπὶ τοῦ Ἡσιόδου. Π8. Ὁδ. λ. 631. Αἱ παλαιότεραι βέβαιαι παραστάσεις τοῦ μύθου ἐν τῇ τέχνῃ εἶναι κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἢ ἐπὶ τοῦ Ἀμυκλαίου θρό- καὶ τῆς Λάρνακος τοῦ Κυψέλου, L. G h a l i ἔ. ἀ. σ. 309.

⁹⁹⁸) Ἀπαγομένη ἐπὶ γεωμετρικοῦ ἀττικοῦ ἀγγείου ἐκ Θηβῶν ὑποὶ τὰς χεῖρας φέρουσα διὰ τῆς ἐτέρας τούτων στέφανον P f u h l Mal. und Zeichnung III εἰκ. 15, M a t z Gesch. der Griech. Kunst. I εἰκ. 14. Στέφανον φέρει θήλεια, ἣν κρατεῖ ἄρρην ἀπὸ τοῦ καρποῦ, ἐπὶ πλακιδίου ἐκ τῆς Ὀρθίης ΑΟ πίν. XCIV. Ἀπαγομένη ἐπὶ πλοιαρίου τοῦ Ἰδαίου Ἀντροῦ ὑποὶ τὰς χεῖρας H a l b h e r r - O r s i Antichità del Antro di Zeus ἀνάτυπον ἐκ Museo di Antichità Classica II πίν. 2, ὡς καὶ ἡ ὑπὸ δύο ἀρρένων ἀπαγομένη ἐπὶ πρωτοκορινθιακοῦ ἀρυβάλλου τοῦ Λούβρου L. G h a l i - K a h i l ἔ. ἀ. πίν. C σ. 309: «Elle lève les deux bras dans un geste encore hiératique». Ἡ πυράστασις ἐρμηνεύεται ὡς ἀπαγωγὴ τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Θησέως καὶ Πειριόθου. Περὶ παραστάσεως ἀπαγωγῆς τῆς Ἑλένης ἔξ ἱεροῦ αὐτ. σ. 311 καὶ σημ. 6 πβ. πίν. CIV 1, 2. Τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Πλουτ. Θησ. 31 ὅτι ἡ Ἑλένη ἀπὸ χθὲρ χορεύουσα ὀφείλεται πιθανῶς εἰς παραστάσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἀπαγομένη ἀπεικονίζετο ὑψοῦσα τὰς χεῖρας.

⁹⁹⁹) M a t z Götterscheinung und Kultbild σ. 56 ἔξ. Ἡ H a r r i s s o n Prolegomena 1922 σ. 323 πραγματευομένη τὴν μνημονευθεῖσαν παράστασιν τοῦ πρωτοκορινθιακοῦ ἀρυβάλλου — ἔνθα ἡ θήλεια ὑποὶ τὰς χεῖρας — θεωρεῖ τὴν στάσιν αὐτῆς μυκηναϊκὴν ἐπιβίωσιν καὶ λέγει ὅτι ἀρχικῶς ἡ ἀρπαγὴ τῆς Ἑλένης εἶναι ἀρπαγὴ ξοάνου, καὶ ἐκ τούτου προέρχεται ἡ στάσις αὐτῆ τῶν ἀπαγομένων μορφῶν.

τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου ἀπεικονίζεται πλοῖον μετὰ γυναικείας μορφῆς ἐχούσης ὑψωμένας τὰς χεῖρας (Πίν. ΙΔ' εἰκ. 1)⁴⁰⁰. Ἡ γυναικεία μορφή, ἣτις ἐρμηνεύεται ὑπὸ τοῦ πρώτου δημοσιεύσαντος ὡς ξόανον, ἴσταιται ἐπὶ τῆς πρώτης πλησίον ἀνδρὸς μετ' ἀσπίδος καὶ κράνους, ὅστις κατὰ τὴν δημοσίευσιν εἶναι ὁ κυβερνήτης. Τὸ πλοῖον ἔχει πέντε κωπηλάτας, ὧν εἷς ἀρπάζεται ὑπὸ πτηνοῦ. Ὁ Karo⁴⁰¹ ἀρνεῖται ὅτι πρόκειται περὶ ξόανου καὶ ἐρμηνεύει τὴν παράστασιν ὡς ἀπαγωγὴν γυναικὸς ὑπὸ πειρατῶν. Ὁ Von Salis⁴⁰² βλέπει παράστασιν τῆς ἀπαγωγῆς τῆς Ἀριάδνης ὑπὸ τοῦ Θησέως, ὡς καὶ ἡ Benton⁴⁰³, ἣτις δὲν ἀποκλείει νὰ πρόκειται περὶ τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Μενελάου κατὰ τὸν πλοῦν μέσῳ Κρήτης πρὸς Αἴγυπτον. Ὁ Kunze⁴⁰⁴ ὁμιλεῖ περὶ Ἑλένης καὶ Πάριδος. Ἐτερον χαλκοῦν τμήμα ἐκ τοῦ Ἰδαίου παριστᾷ γυναῖκα μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φέρουσιν διὰ τῆς ἐτέρας τούτων ξίφος.

Λίαν ἀνάλογος εἶναι παράστασις γεωμετρικοῦ ἀγγείου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, προερχομένου ἐκ Θηβῶν καὶ ἀνήκοντος εἰς τὸν ρυθμὸν τοῦ Διπύλου. Ἀπεικονίζεται ἀνὴρ κρατῶν ἀπὸ τοῦ καρποῦ γυναῖκα καὶ ἄγων αὐτὴν πρὸς πλοῖον. Ἡ γυνὴ ὑψοῖ τὰς χεῖρας καὶ φέρει διὰ τῆς ἐτέρας στέφανον⁴⁰⁵. Ὁ δημοσιεύων Murray πιστεύει ὅτι πρόκειται περὶ παραστάσεως «ἀμίλλης νεῶν», ναυτικῶν ἀγώνων ἐπὶ τοῖς τεθνεῶσι, εἰς οὓς θέλει συμμετάσχει ὁ ἀνὴρ, ἵνα κερδίσῃ τὸν στέφανον, ὃν φέρει ἡ γυνή. Ὁ Kirk⁴⁰⁶ ἐπίσης ἀρνεῖται τὴν μυθολογικὴν σημασίαν τῆς σκηνῆς θεωρῶν αὐτὴν ὡς εἰλημμένην ἐκ τοῦ καθημερινοῦ βίου. Ὁ Buschor⁴⁰⁷ δέχεται μόνον μυθολογικὴν ἐρμηνείαν: ἀπαγωγὴν τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Πάριδος ἢ τῆς Ἀριάδνης ὑπὸ τοῦ Θησέως. Τὴν τελευταίαν ἄποψιν δέχεται καὶ ὁ V. Salis⁴⁰⁸. Ὁ Matz⁴⁰⁹ ἀμφιβάλει δι' ἐρμηνείαν τῆς σκηνῆς ὡς ἀπαγωγῆς τῆς Ἑλένης. Ἡ Ghali - Kahil ἀρνεῖται ὅτι πρόκειται περὶ τῆς Ἀριάδνης προτιμῶσα τὴν ἐρμηνείαν τῆς παραστάσεως ὡς ἀπαγωγῆς τῆς Ἑλένης⁴¹⁰ ὑπὸ τοῦ

⁴⁰⁰) Halbherr - Orsi ἔ. ἀ. σ. 42 Πβ. Alexiou ἐν Minoica, Sundwall Festschrift 1957 σ. 1 ἔξ.

⁴⁰¹) Archiv. für Religionswiss. VIII 1905 Beiheft σ. 63 σημ. 1 σ. 65.

⁴⁰²) S. Berichte Ak. Heidelberg 26, 4, 1935 σ. 29.

⁴⁰³) BSA XXXV σ. 98 σημ. 7.

⁴⁰⁴) Götting. Gel. Anz. 1937 σ. 296.

⁴⁰⁵) JHS 1899 πίν. 8 σ. 198 ἔξ.

⁴⁰⁶) BSA XLIV 1949 σ. 149 - 150. Πβ. σ. 114 εἰκ. 4.

⁴⁰⁷) Gr. Vasenmalerei σ. 34 σ. 37 εἰκ. 21.

⁴⁰⁸) Theseus und Ariadne 1930 σ. 13.

⁴⁰⁹) Geschichte der Griech. Kunst I εἰκ. 14 σ. 65.

⁴¹⁰) Les enlèvements d' Hélène σ. 318. Αὕτη εἶναι καὶ ἡ ἄποψις τοῦ R. Hampe Frühe griechische Sagenbilder σ. 78 - 9.

Πάριδος. Ἀνάλογοι ἀρχαῖκαὶ παραστάσεις πλοίου καὶ ζεύγους ἀνθρωπίνων μορφῶν εἶναι γνωστὰ καὶ ἄλλοθεν⁴¹¹. Εἶναι πιθανὸν ὅτι τὸ θέμα ἀποτελεῖ ἐπιβίωσιν ἐκ τῶν προελληνικῶν χρόνων, ἔνθα ὁμοίως ἀπαντᾷ ἐπὶ χρυσῶν δακτυλίων ἐκ Τίρυνθος καὶ Κρήτης. Διὰ τὰ δείγματα ταῦτα προετάρθησαν διάφοροι ἐρμηνεῖαι⁴¹². Ὁ Evans⁴¹³ ὑπενθυμίζει τὴν θαλασσίαν ὑπόστασιν τῆς μινωϊκῆς θεᾶς, διατηρηθεῖσαν καὶ εἰς τὰς ἐπιβιώσεις αὐτῆς, Βριτόμαρτιν, Δίκτυναν καὶ Ἀρτεμιν Δελφινίαν. Τὸν θεῖον χαρακτῆρα τῶν σχετικῶν παραστάσεων δέχεται καὶ ὁ Levi⁴¹⁴ παραβάλλων πρὸς ἀνατολικὰς παραστάσεις πλοίων ἐνίοτε συνδυαζομένας πρὸς ζεύγος, αἵτινες ἐρμηνεύονται ὡς ἀπεικονίσεις ταξιδίων ἡλιακῶν ἢ σεληνιακῶν θεοτήτων⁴¹⁵. Ἀνατολικά καὶ αἰγυπτιακά δείγματα θεοῦ πλοῦ ἐμνημόνευσε καὶ ὁ Μαρινᾶτος⁴¹⁶. Ἐν ἐκ τῶν δειγμάτων τούτων παριστᾷ πλοῖον μετὰ μορφῶν, ὧν ἡ ἑτέρα ὄψις τὰς χεῖρας⁴¹⁷.

Δυνάμεθα, νομίζω, νὰ ὑποστηρίξωμεν τὸν θεῖον χαρακτῆρα τῶν

⁴¹¹) Πβ. ἐλεφάντινον ὁμοίωμα μίτρας μετὰ ζεύγους ἀναχωροῦντος διὰ πλοίου προερχόμενον ἐκ τοῦ τεμένους τῆς Ὁρθίας ΑΟ πίν. CIX CX, BSA XIII πίν. 4 σ. 100. Τοῦτο χρονολογεῖται κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ζ' αἰῶνος. Κατὰ τὴν L. Ghali-Kahil *Les enlèvements d' Hélène* 1955 σ. 320, πιθανῶς πρόκειται περὶ τῆς Ἑλένης καὶ τοῦ Πάριδος, λόγῳ τοῦ τόπου προελεύσεως τοῦ ἀντικειμένου.

⁴¹²) Ἐπὶ χρυσοῦ δακτυλίου ἐξ Ἡρακλείου PM II σ. 250 ἐξ. εἰκ. 147 β, ἀπεικονίζεται ὁμοίως ζεύγος καὶ πλοῖον. Ὁ Evans παραβάλλει πρὸς τὴν πλέουσιν θεᾶν τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τοῦ Μόχλου. Χρυσοῦς δακτύλιος ἐκ Τίρυνθος φέρει παράστασιν ζεύγους ἐπὶ τῆς ξηρᾶς καὶ ἐπὶ τοῦ πλοίου, ἣτις ἡρμηνεύθη ὡς ἀπαγωγὴ τῆς Ἀριάδνης, ἀνσχώρησις τοῦ Μενελάου καὶ τῆς Ἑλένης διὰ τὰ Ἡλύσια (BCH 1933 σ. 227 ἐξ.), ὡς ἀπλὴ παράστασις ἀναχωρήσεως ἢ ἀφίξεως AM 1930 σ. 124, ὡς πειρατικὴ ἐπιδρομὴ καὶ ἀπαγωγὴ γυναικῶν ἢ ἐπιστροφὴ τῶν ἐκστρατεύσαντων Nilsson MMR σ. 39. Περὶ τοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος βλ. καὶ L. Ghali-Kahil ἔ. ἀ. σ. 317, ἀνευ ταυτίσεως πρὸς ὠρισμένον μῦθον.

⁴¹³) PM II σ. 250.

⁴¹⁴) AJA 1945 σ. 278 9.

⁴¹⁵) Ἐν Αἰγύπτῳ πιστεύεται ὅτι ἡ ἡλιακὴ θεότης διέρχεται ἀνὰ πᾶσαν ἡμέραν τὸν οὐράνιον ὠκεανὸν *Erman Aegyptische Rel* σ. 11. Τὸ τοξίδιον τοῦ ἡλιακοῦ θεοῦ, ὅπερ ἀπεικονίζεται ἐπὶ ἀνατολικῶν κυλίνδρων σχετίζεται πρὸς τὰς λατρείας τῆς βλαστήσεως, ἧς ἡ θεὰ παρίσταται ἐνίοτε παρὰ τὸ πλοῖον *Frankfort Cyl. Seals* σ. 109.

⁴¹⁶) BCH 1933 σ. 226 ἐξ.

⁴¹⁷) Ἀδ. εἰκ. 12 κατὰ Weber *Altorientalische Siegelbilder* 1920 εἰκ. 406, εἰκ. 409, εἰκ. 410. Αἱ παραστάσεις αὗται ἐρμηνεύονται ὑπὸ τῶν ἀνατολιστῶν ὡς ταξίδιον τοῦ Γιλγამῆς καὶ Οὐτ Ναπιστί εἰς τὰς νήσους τῶν Μακάρων.

παραστάσεων πλοίων μετὰ ζεύγους. Ἀσφαλῶς πρόκειται πάντοτε περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος. Ἐὰν τοῦτο δὲν ἦτο θρησκευτικόν, ἢ ἐπὶ μακρὸν ἐπανάληψις τοῦ θὰ ἦτο ἀνεξήγητος. Ἡ δὲς ἐπαναλαμβανομένη χειρονομία τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν καὶ ἡ παρουσία τοῦ στεφάνου δὲν δύνανται νὰ εἶναι τυχαῖαι. Ἡ ὑποδειχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Demargne⁴¹⁸ ἐρμηνεία, δι' ἧς συνδυάζεται ἡ μυθολογικὴ ἄποψις πρὸς τὴν θρησκευτικὴν, ἐπιβάλλεται καὶ ἐν προκειμένῳ. Αἱ ἀπαγόμεναι ἡρωίδες Ἑλένη καὶ Ἀριάδνη εἶναι, ὥς ἤδη ἐλέχθη, παλαιαὶ θεαὶ τῆς βλαστήσεως. Εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ Ἰδαίου καὶ τοῦ ἐκ Θηβῶν ἀγγείου δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν θεὰν ἀπαγομένην ὑπὸ τοῦ παρέδρου αὐτῆς.

Γυναικεία μορφή μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται ἐν ἀναγλύφῳ ἐπὶ πηλίνου ὀρθογωνίου πίνακος μετὰ πλαισίου, ὑπ' ἀριθ. 6347 τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου (Πίν. ΙΓ' εἰκ. 3) προερχομένου ἐκ θέσεως Χαράκια παρὰ τὴν Μαθιὰν Πεδιάδος⁴¹⁹. Κατὰ τὸν κατάλογον τοῦ Μουσείου ὁ πίναξ εὐρέθη ἐντὸς πίθου (πιθανώτατα ταφικοῦ). Τὸ εὔρημα δὲν περιλαμβάνει ἄλλα ἀντικείμενα. Ἡ μορφή περιγράφεται ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος Lénì ὡς «γυναικεία ἱσταμένη μορφή ὑποῦσα τὰς χεῖρας εἴτε ἐν τῇ στάσει τῆς λατρείας εἴτε ἵνα βασιτάση ἀντικείμενόν τι» καὶ χαρακτηρίζεται ὡς «ἱερατικὴ». Νομίζω, ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ τύπος ἀπεδείχθη διὰ τῶν νεωτέρων εὐρημάτων τόσον συνήθης, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι διὰ τῶν χειρῶν ἡ μορφή στηρίζει ἀντικείμενον μὴ εἰκονιζόμενον. Ἡ γυνὴ φέρει μακρὸν πέπλον καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χαμηλὸν κάλυμμα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἡ ταινία μετὰ μικρῶν δίσκων, συνήθης, ὥς εἶδομεν, εἰς τὰς παλαιότερας παραστάσεις τῆς θεᾶς. Ἡ ἔνταξις τοῦ προσώπου ἐν τῇ κόμῃ, τὸ ἐπίμηκες πρόσωπον, ἡ μεγάλη ρίς, τὸ δὲ πηγούνιον ὑποδεικνύουσι τοὺς τελευταίους ἀνατολίζοντας ἢ τὴν ἀρχὴν τῶν δαιδαλικῶν χρόνων. Οἱ ἄκροι πόδες προβάλλουσι γυμνοὶ κάτωθεν τῆς ἐσθῆτος.

Ἐξαιρετικῶς σημαντικὸν εἶναι τὸ δημοσιευόμενον νῦν τὸ πρῶτον (Πίν. ΙΓ' εἰκ. 4) πῆλινον εἰδῶλιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ὑπ' ἀριθμ. 9470 ἐκ Λαγοῦ Λασιθίου. Τοῦτο ἔχει ὕψος 19 ἐκ. Ἀπεικονίζει γυναῖκα ὀρθίαν ἔχουσαν ὑψωμένους τοὺς βραχίονας. Μικρὸν τμήμα τῶν πήχεων ἐλλείπει. Ἡ γυνὴ φέρει στεφάνην ἐπὶ τοῦ μετώπου. Δύο πλόκαμοι κατέρχονται ἑκατέρωθεν τοῦ προσώπου μέχρι τῶν μαστῶν. Ὅπισθεν ἡ λοιπὴ κόμη καταπίπτει πλουσία κυματοειδῆς μέχρι τῆς ὀσφύος. Οἱ ἄκροι πόδες εἶναι ὀγκώδεις. Φέρει πέπλον, τοῦ ὁ-

⁴¹⁸) La Crète dédalique σ. 282 ξέ.

⁴¹⁹) Arkades σ. 621 - 2 εἰκ. 654.

ποίου ἢ παρυφὴ δηλοῦται κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι ἀμυγδαλωτοί, χαρακτοὶ καὶ ἐξέχουσι πλαστικῶς. Τὸ πρόσωπον στενοῦται ἐλαφρῶς πρὸς τὸ πηγούνιον, τὸ δὲ στόμα δηλοῦται δι' ἄλλης χαρακτῆς γραμμῆς. Χρονολογεῖται πιθανῶς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΣΤ' αἰῶνος.

Δημοσιεύω ἐπίσης πλακίδιον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ὑπ' ἀριθμ. 1309 (Πίν. II' εἰκ. 1 δεξιὰ). Τοῦτο προέρχεται ἐκ θέσεως Παποῦρα ἐπὶ τῶν συνόρων Λασιθίου - Πεδιάδος. (Ὄνομα χωρίου δὲν μνημονεύεται ἐν τῷ καταλόγῳ). Ἔχει ὕψος 14,3 ἐκ. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται ἀνάγλυφος ἱσταμένη γυνὴ ἐπὶ βάθρου ἔχουσα ὑψωμένας τὰς χεῖρας (ἐλλεῖπει ἢ μία ἄκρα χεὶρ) καὶ φέρουσα πόλον. Τὸ βάθρον καὶ ὁ πόλος δεικνύουσιν ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς. Αἱ λεπτομέρειαι τοῦ προσώπου εἶναι ἐφθαρμέναι. Πλαστικῶς δηλοῦνται δύο πλόκαμοι. Ἡ γυνὴ φέρει στενὸν πτυχωτὸν πέπλον καὶ τετράγωνον ἱμάτιον καταπίπτον ὀπισθεν. Ἀνῆκει, ὥς πιστεύω, εἰς τὸν ΣΤ' αἰῶνα.

Μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζονται ἐν τῇ δωρικῇ Κρήτῃ ὅχι μόνον πλαστικῶς, ἀλλὰ καὶ γραπτῶς. Ἐπὶ πολυχρώμου γεωμετρικῆς κάλλης ἐκ Κνωσοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ζ' αἰῶνος⁴²⁰ εἰκονίζεται ζευγὸς μορφῶν ἱσταμένων ἐπὶ βάθρων καὶ ὑψουσῶν τὰς χεῖρας (Πίν. ΙΔ' εἰκ. 2). Ἀριστερὰ ἴσταται ἡ γυνὴ καὶ δεξιὰ ὁ ἀνὴρ φέρων κράνος. Κατὰ τὸν δημοσιεύοντα Payne ἡ γυνὴ φέρει χαμηλὸν στρογγύλον κάλυμμα ἢ πόλον καὶ τοῦτο θὰ καθίστα «ἐκ τῶν προτέρων» πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς. Ἀλλ' ὁ Payne δὲν ἀποκλείει νὰ εἶναι τοῦτο ἀπλῶς δίκτυον ἢ «ταινία κοσμουμένη διὰ ροδάκων». Περαιτέρω ὁ Payne παρατηρεῖ ὅτι ἡ γυνὴ φαίνεται γυμνὴ ἀπὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἄνω καὶ ὑπενθυμίζει τὴν ἀνάλογον γυμνότητα τῆς μινωϊκῆς θεᾶς, ὥς καὶ τὸν προελληνικὸν χαρακτῆρα τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν. Ὡς πρὸς τὸ θέμα ὁ Payne πιστεύει ὅτι τοῦτο εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ οἶνοχόης ἐξ Ἀρκάδων, ἀμφισβητεῖ δὲ καὶ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Θησέως καὶ τῆς Ἀριάδνης, ὥς ὑπεστηρίχθη⁴²¹. Ὑποθέτει ὅτι ἴσως πρόκειται περὶ στρατιώτου πλησιάζοντος θεάν, πιθανώτερον ὅμως θεωρεῖ ὅτι πρόκειται περὶ μυθολογικῆς σκηνῆς, ἴσως Ἑλένης ψαυούσης τὴν γένυν τοῦ Μενελάου ἱκετευτικῶς, ἢ πιθανώτερον ἀπαγωγῆς (τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Πάριδος ἢ ἄλλης). Καὶ ἄλλαι ταυτίσεις

⁴²⁰) BSA XXIX 1927 · 8 σ. 240 σ. 287 καὶ σημ. 1 πίν. XI 10 · 11 πίν. XII.

⁴²¹) A. Von Salis Sitz. Ber. Heidelberg XXVI 1935 · 6 4, σ. 8 ἐξ. Οὗτος σ. 33 · 4 ἐρμηνεύει ὡς μίτον τῆς Ἀριάδνης δίσκον εὗρισκόμενον μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν. Ἀλλ' οὗτος δύναται νὰ εἶναι ἀπλῶς παραπληρωματικὸς.

προετάθησαν ὑπὸ ἄλλων ὥς Ζεὺς Τέλειος · Ἡρα Τελεία⁴²³, Ἄρης - Ἀφροδίτη⁴²⁴. Ὁ Matz⁴²⁵ χρονολογῶν τὸν πίθον κατὰ τὰ τέλη τοῦ Η' αἰῶνος μέχρι καὶ τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ Ζ' παρατηρεῖ ὅτι τὸ θέμα εἶναι αἰνιγματικόν, μὴ λυθὲν ἀκόμη. Πιστεύει ὅτι ἐμβλήματα θείας φύσεως ἀπουσιάζουσι καὶ προσωρινῶς προτιμᾷ νὰ δεχθῇ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Θησέως καὶ τῆς Ἀριάδνης. Ὁ Demargne⁴²⁶ ἐρμηνεύει τὴν παράστασιν βάσει ἀναλόγων ζευγῶν ἐξ Ἀναυλόχου καὶ ἄλλοθεν, ὥς ἀπεικόνισιν τῆς Μεγάλης Θεᾶς τῆς γονιμότητος μετὰ τοῦ παρέδρου αὐτῆς θεοῦ ἢ ἡμιθέου. Πιστεύει περαιτέρω ὅτι ἡ μυθολογικὴ ἐρμηνεία (Θησεὺς καὶ Ἀριάδνη, Μενέλαος καὶ Ἑλένη κλπ.) δύναται νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὴν θρησκευτικὴν περὶ θείου ζεύγους. Τὴν ἀποψιν περὶ θείου ζεύγους ἀναπτύσσει καὶ ἄλλαχού⁴²⁷, ἀνάγων εἰς τὴν προελληνικὴν θεὰν πάσας τὰς προταθείσας γυναικείας μορφάς, Ἡραν, Ἀφροδίτην, Ἀριάδνην, Ἑλένην. Ἡ L. Ghali - Kahil (*Les enlèvements et le retour d' Helène* 1955 σ. 318), χρονολογεῖ τὴν κάλπην κατὰ τὰ τέλη τοῦ Η' ἢ ἀρχὰς τοῦ Ζ' αἰῶνος. Δέχεται ὅτι ἡ γυνὴ ψαύει τὴν γένυν τοῦ ἀνδρός. Παραλληλίζει πρὸς παράστασιν ἀπαγωγῆς τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Θησέως ἐπὶ πρωτοκορινθιακοῦ ἀρυβάλλου τοῦ Λούβρου, ἀλλὰ παρατηρεῖ ὅτι ὁ Θησεὺς συνήθως δὲν ἀπεικονίζεται ὥς πολεμιστῆς. Διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ ἀνδρός πρὸς τὸν Μενέλαον ἢ Πάριον ἐκφράζει δισταγμόν. Ἀμφισβητεῖ ἐπίσης τὴν ταύτισιν τῆς γυναικὸς πρὸς τὴν Ἀριάδνην. Τελικῶς παρατηρεῖ, ὥς ὁ Payne, ὅτι ἡ γυνή τις τοῦ στήθους ἐνθυμίζει τὴν μινωϊκὴν θεάν.

Νομίζω ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ συσχετίσωμεν τὴν φαινομενικὴν γυναικότητα τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τῆς μορφῆς πρὸς τὸν παλαιὸν μινωϊκὸν συρμόν, δεδομένου ὅτι οὗτος δὲν ἐμφανίζεται ἐπὶ τῶν ὑπομινωϊκῶν εἰδώλων, ἅτινα εἶναι οἱ ἄμεσοι πρόδρομοι τῶν πρωτοελληνικῶν δειγμάτων τοῦ τύπου. Ἀντιθέτως σημαντικὴν ἐνδειξιν παρέχει ἡ χειρονομία τῆς ὑψώσεως τῶν χειρῶν. Πιστεύω ὅτι ἡ γυνὴ πράγματι ὑψοῖ τὰς χεῖρας καὶ μόνον ἢ συμπτωματικῶς πλησιάζουσα τὸ πρόσωπον τοῦ πολεμιστοῦ χεῖρ αὐτῆς παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ψαύει τὴν γένυν αὐτοῦ. Ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τῶν Ἀρχαδῶν αἱ μορφαὶ ἔχουσι τελείως διάφορον στάσιν. Ἡ συνεχὴς ἀπὸ τῶν τελευταίων μινωϊκῶν χρόνων ἐμφάνισις τῆς θεᾶς ὑψούσης τὰς χεῖρας καὶ ὁ παραλληλισμός

⁴²³) Elderkin AJA 1937 σ. 424 ἐξ. Οὗτος συνδέει τὴν παράστασιν τοῦ πίθου τῆς Κνωσοῦ πρὸς χιταϊκὰ παράλληλα αὐτ. σ. 434.

⁴²⁴) Καροῦζος Jahrbuch 52 1937 σ. 181 σημ. 4.

⁴²⁵) Gesch. Gr. Kunst I 1950 σ. 256 πίν. 163.

⁴²⁶) BCH 1931 σ. 409 - 11.

⁴²⁷) La Crète dédal. σ. 282 - 3.

πρὸς ἄλλα πρωτοελληνικὰ δείγματα σαφῶς θείου χαρακτήρος, ὡς αἱ μορφαὶ τοῦ νοῖσκου Γιαμαλάκη καὶ τῆς κατωτέρω ἐξεταζομένης στάμνου τῆς Φορτέτσας, πείθουσι ὅτι καὶ ἐπὶ τῆς κάλπης τῆς Κνωσοῦ ἀπεικονίζεται θεὰ καὶ οὐχὶ θνητὴ ἢ ἀφηρωϊσθεῖσα νεκρά. Καίτοι ἔχει ἀμφισβητηθῇ (ὑπὸ τοῦ Payne καὶ τῆς L. Ghali) ἡ ἐρμηνεία τοῦ καλύμματος αὐτῆς ὡς πόλου, οὐχ ἦιτον ἢ ταινία μετὰ δισκίων, ἦν πιθανῶς φέρει, ἀποτελεῖ σύνηθες γνώρισμα τῶν ὑπομινωϊκῶν παραστάσεων τῆς θεᾶς (πβ. μήτρας Σητείας, εἰδῶλα ἐκ Καρφίου, πίνακα ἐκ Μαθιάς). Βασικὴν σημασίαν προσέτι ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γυναικεία μορφή βαίνει ἐπὶ βάθρου ἀποκλειομένου οὕτω νὰ πρόκειται περὶ παραστάσεως θνητῆς. Ἡ ἄνωτέρω ἐκτεθεῖσα ἄποψις τοῦ Demargne, καθ' ἣν ἐπὶ τῆς κάλπης τῆς Κνωσοῦ ἀπεικονίζεται ἡ μεγάλη θεὰ μετὰ τοῦ παρέδρου αὐτῆς, εἶναι κατὰ ταῦτα πιθανωτάτη. Ὁ θεῖος χαρακτήρ τοῦ παρέδρου ἐνισχύεται ἐκ τοῦ ὅτι καὶ οὗτος βαίνει ἐπὶ βάθρου. Περὶ τοῦτου ἐβεβαιώθην διὰ νέας προσφάτου ἐξετάσεως τῆς κάλπης. Ὅτι οὗτος ἀπεικονίζεται ὥσεί ἐπιχειρῶν ἐναγκαλισμὸν τῆς θεᾶς δὲν ξενίζει τὸν γινώσκοντα τὸν σύνδεσμον θεότητος καὶ εἰδώλου καὶ γενικώτερον τὴν σημασίαν τῆς εἰκόνης κατὰ τοὺς πρωίμους ἑλληνικοὺς χρόνους, ἦν λαμπρῶς ἀνέπτυξε τελευταίως ὁ Matz (*Göttererscheinung und Kultbild*, σ. 56 ἐξ.). Σημειωτέον ὅτι καὶ ὁ Öhly⁴²⁷ ὁμιλῶν περὶ ξυλίνης παραστάσεως ζεύγους Διὸς καὶ Ἥρας ἐκ Σάμου λέγει ὅτι ὁ πίθος τῆς Κνωσοῦ εἶναι τὸ πρῶτον δεῖγμα τοῦ «ἱεροῦ γάμου», ἀποτελοῦντος παλαιὰν ἀνατολικὴν παράδοσιν.

Ἐπὶ στάμνου ἐκ τῶν γεωμετρικῶν τάφων τῆς Φορτέτσας παρὰ τὴν Κνωσὸν⁴²⁸ παρουσιάζεται δις μετὰ μικρῶν μεταβολῶν γυναικεία μορφή ἔχουσα σπείρας εἰς τὴν ὀσφὺν καὶ πόλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ὑψοῦσα τὰς χεῖρας (Πίν. ΙΔ' εἰκ. 3). Προφανῶς, λέγει ὁ Μαρινᾶτος⁴²⁹, εἶναι θεὰ, ἐκφυλιστικὴ ἐξέλιξις τῶν ὑστερομινωϊκῶν καὶ ὑπομινωϊκῶν θεῶν τῶν ὄψεων ἐκ Πρινιά καὶ Γουρνιῶν. Τὴν ἄποψιν ταύτην ὑποστηρίζει καὶ ὁ Brock ἐν τῇ ὀριστικῇ δημοσιεύσει⁴³⁰ συνδέων πρὸς τὰ δείγματα ἐκ Καρφίου, Γάζι καὶ Παγκαλοχωρίου. Πράγματι ὁ σαφὴς ἐν προκειμένῳ πόλος, οἱ ὄφεις καὶ ἡ στάσις πείθουσιν ὅτι πρόκειται περὶ θεᾶς παρὰ τὴν γνώμην τῆς Banti⁴³¹. Τυπολογικῶς ὁ μα-

⁴²⁷) AM 68 1953 σ. 80

⁴²⁸) Μαρινᾶτος *Archaeol. Anzeiger* 1933 σ. 307 εἰκ. 19, Brock *Fortetsa* 1957 πίν. 77 πίν. 163, Cook *Zeus III* 1940 πίν. XXV. (The Snake - goddess repeated as a protogeometric motif).

⁴²⁹) *E. ἀ. σ. 310 - 311.

⁴³⁰) *E. ἀ. σ. 125 - 6.

⁴³¹) *Div. Fem.* σ. 12 - 13.

κρὸς λαιμὸς καὶ ὁ τριγωνικὸς κορμὸς προέρχονται κατ' εὐθείαν ἐκ τοῦ τύπου τοῦ Καρφίου. Ὅτι αἱ σπεῖραι εἶναι ὄφεις εἰλιγμένοι περὶ τὴν ὀσφὺν τῆς θεᾶς πείθει ἡ ἀνάλογος δήλωσις αὐτῶν εἰς ἀρχαϊκὴν παράστασιν Γοργόνος⁴³².

Ἐλέχθη ἤδη ὅτι κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους ὁ τύπος τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀπαντᾷ συνηθέστατα καὶ ἔξω τῆς Κρήτης. Ὁ Evans ὑποστήριξε τὴν 'συχνότητα τοῦτου ἐν Κύπρῳ καὶ ἀλλαχοῦ κατὰ τὴν πρωτοσιδηρᾶν ἐποχὴν. Ὡς μὲ πληροφοροεῖ φιλοφρόνως ὁ συνάδελφος κ. Καραγιώργης τοῦ Κυπριακοῦ Μουσείου ὁ τύπος εἶναι συνηθὴς ἐπὶ τῶν πηλίνων εἰδωλίων τοῦ Η' αἰῶνος⁴³³. Ἡ προέλευσις ἐκ τῶν Μυκηναϊκῶν περυγιοσχήμων, ἅτινα ἀπαντῶσιν ἐπίσης ἐν Κύπρῳ, εἶναι πιθανή, ἀσχέτως τοῦ ἂν τὸ περυγιοσχῆμα κατεσκευάζοντο ἐν Κύπρῳ ἢ εἰσέγοντο ἔξωθεν. Χρυσὴ πλάξ ἐκ Λαπίθου τῆς Κύπρου ἀπεικονίζει ἐπίσης τὴν θεὰν γυμνὴν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν⁴³⁴. Ὁ τύπος ἀπαντᾷ καὶ ἐν Ρόδῳ⁴³⁵.

Σπουδαιοτάτη εἶναι ἡ διαπίστωσις ἐπιβιώσεως τοῦ ζεύγους θηλείας καὶ ἄρρενος ἐν τῇ αὐτῇ στάσει ἐν Ὀλυμπίᾳ⁴³⁶. Τὰ δαίγματα προέρχονται ἐκ τῶν στρωμάτων εὐθὺς ἄνωθεν τοῦ ἀρχαίου Πελοπίου καὶ περιλαμβάνουσι χαλκὰ καὶ πηλῖνα εἰδώλια ἰθυφαλλικοῦ ἄρρενος μεθ' ὑψωμένων χειρῶν καὶ θηλείας θεᾶς. Ὁ ἄρρεν, ὥς ἔδειξεν ὁ Kunze,

⁴³²) ΑΕ 1927 - 8 σ. 21 εἰκ. 8 ζ. Πβ. διὰ τὴν θέσιν τῶν ὄφρων κατὰ τὴν ὀσφὺν παραστάσιν θεᾶς ΙΔ' αἰῶνος ἐκ Ράς Σάμρα Ugaritica II εἰκ. 10. Μορφαὶ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἀνὰ ζεύγη εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ γεωμετρικοῦ ἀμφορέως ἐκ Φοριέσσας ἐρμηνιζόμεναι ὑπὸ τοῦ δημοσιεύοντος ὡς θρηνοδοὶ Brock ἔ. ἀ. πίν. 144, 339 σ. 36. Ὁ τύπος τῆς ὑψούσης διὰ τῶν χειρῶν σύμβολα θεᾶς ἀντιπροσωπεύεται διὰ τῆς καλπῆς τῶν Ἀρκάδων, ἐνθα θεὰ μεταξὺ πτηνῶν ὑποῖ «δένδρα τῆς ζωῆς» Arkades σ. 331 εἰκ. 431. Ὁ V. Müller παραλληλίζει πρὸς ἀνατολικά δαίγματα τῆς θεᾶς τῆς ὑψούσης διὰ τῶν χειρῶν φυτικὰ θέματα AM 50 1925 σ. 60 ἔξ. Δαίγματα ἐκ Γεζέρ αὐτ. εἰκ. 5.

⁴³³) M. Ohnefalsch - Richter Kypros the Bible and Homer πίν. LI 6 = V. Müller, Frühe Plastik πίν. XLVII, 437 = Bossert Altsyrien εἰκ. 150. Swedish Cyprus Expedition II pl. CCXXVII 1690, CCXXIX 1716, CCXXXI 2385, CCXXXVI 2316. Μορφὴ ἐπὶ θρόνου ὑψούσα τὰς χεῖρας πιθανῶς μυκηναϊκῶν χρόνων Milani Studi e Materiali III 1905 σ. 133 εἰκ. 547.

⁴³⁴) Demargne La Crète déd. σ. 276.

⁴³⁵) Chr. Blinkenberg Lindos 1931 πίν. 80, ἀριθ. 1860, πίν. 83 ἀριθ. 1879, πίν. 87 ἀριθ. 1958.

⁴³⁶) Kunze Antike und Abendland II 1946 σ. 95 ἔξ. σ. 98 σ. 100-101 εἰκ. 1 - 4. Δαίγματα ἄρρενων καὶ θηλέων μετ' ἐκτεταμένων ἢ ὑψωμένων χειρῶν καὶ Olympia IV πίν. XVI 240 - 1, πίν. XVII 280, 281, 290 (θῆλυ). Πβ. AM 36 1911 πίν. 6, 3.

Εἰκ. 1. — Εἰδώλιον ἐκ Βασιλικῶν Ἀνωγείων
καὶ πινάξ ἐκ Παπύρας Λασιθίου.

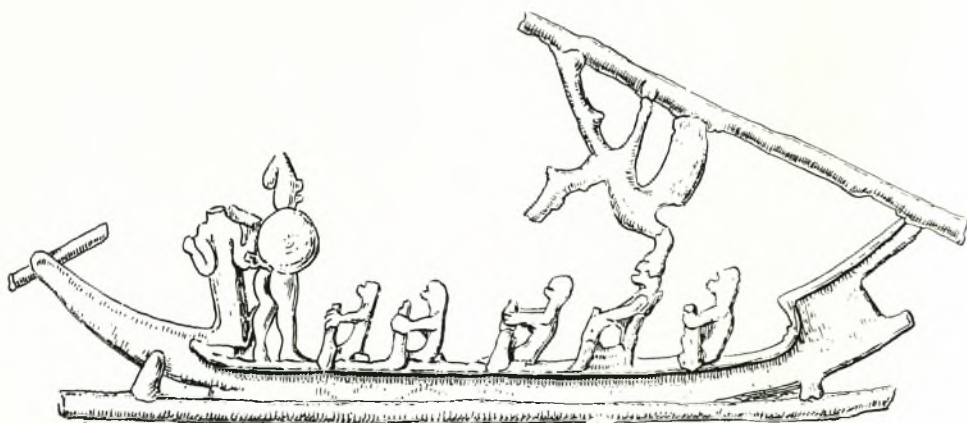
Εἰκ. 2. — Ναῖκος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη.

Εἰκ. 3. — Πινάξ ἐκ Μαθιάς.

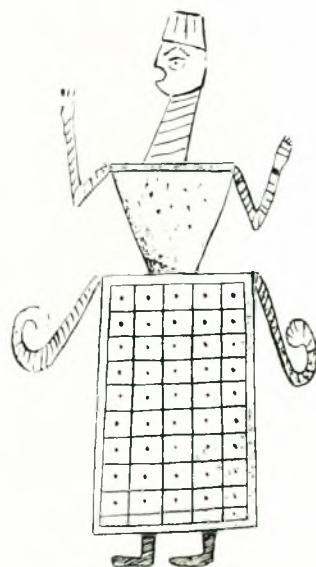
Εἰκ. 4. — Εἰδώλιον ἐκ Λαγροῦ Λασιθίου.

Εἰκ. 1. — Χαλκαῦν πλοιάριον ἐκ τοῦ Ἰθαίου Ἀντροῦ.

Εἰκ. 2. — Παράστασις ἐπὶ κάλπῃς
ἐκ Κνωσοῦ.

Εἰκ. 3. — Παράστασις ἐπὶ κάλπῃς
ἐκ Φορτέτσας.

εἶναι αὐτὸς ὁ Ζεὺς. Ὡς πρὸς τὴν θήλειαν δέχεται ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ «μιας τῶν παλαιῶν μητρικῶν θεοτήτων» ἢ τῆς Ἥρας. Ἄλλ' ἢ Ἥρα εἶναι ἀναμφιβόλως παλαιὰ μητρικὴ θεότης καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν εἰδωλίων ὡς Ἥρας δὲν θὰ ἦτο ἀδικαιολόγητος. Τὰ πλεῖστα τῶν ἀναθημάτων τούτων ἀνήκουσιν εἰς τὸν Θ' αἰῶνα, ἀλλ' ὁ τύπος διατηρεῖται καὶ κατὰ τὸν Η'. Πλὴν τῆς στάσεως τῶν ὑψωμένων χειρῶν, προελληνικῆς προελεύσεως εἶναι ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ ἡ λατρεία Γῆς, Εἰλειθυίας καὶ τοῦ ὄφρεως Σωσιπλόιδος παρὰ τὸ Κρόνιον.

Ἀρκούντως πυκνὰ εἶναι τὰ δείγματα τοῦ τύπου καὶ ἐν Περαχώρᾳ⁴³⁷. Ὁ Payne πραγματευόμενος ταῦτα⁴³⁸ γράφει: «The arms are raised in the gesture regular for standing figures of terracotta in this series until almost the end of the seventh century».

Τὸ θέμα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου γενικῶς ἐν τῷ ἑλληνικῷ χώρῳ ἐπραγματεύθη τελευταίως ὁ Bielefeld⁴³⁹ ὅστις, παρὰ τὴν ἄποψιν τοῦ Payne, λέγει ὅτι τὸ νεῦμα καθίσταται σπάνιον μετὰ τὸ τέλος τῆς γεωμετρικῆς περιόδου⁴⁴⁰. Ὁ Bielefeld πραγματεύεται κυρίως παραστάσεις εἰδώλων ἐπὶ ἀττικῶν ἀγγείων τοῦ Ε' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ' αἰῶνος. Ὡρισμένα τούτων φέρουσι παραστάσεις ἀρχαϊκῶν εἰδώλων τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν⁴⁴¹. Εἰς παράστασιν τοῦ Φιλοκτήτου ἐν Λήμνῳ καὶ τῆς αὐτοῦ θυσίας τοῦ Ἡρακλέους τὸ εἰκονιζόμενον εἶδωλον χαρακτηρίζεται δι' ἐπιγραφῆς ὡς «Χρύση», ἡ ἐπώνυμος θεὰ τῆς Λήμνου, ἣτις συνδέεται πρὸς τὴν Ταυρικὴν Ἀρτεμιν καὶ τὴν Βένδιν τῶν Θρακῶν⁴⁴². Ὁ Bielefeld⁴⁴³ θεωρεῖ τὴν θεὰν ὡς τοπικὴν τμησιν τῆς κοινῆς αἰγαιακῆς θεᾶς καὶ παραλληλίζει πρὸς πῆλινα εἶδωλα ἐκ Λήμνου χρονολογούμενα περὶ τὸ 650 π. Χ, ὧν ἔνδεημοσίευσεν ὁ Della Seta.

⁴³⁷) H. Payne Perachora πίν. 87 ἀριθ. 4, πίν. 88 ἀριθ. 5, 15, 16α, πίν. 99 ἀριθ. 140, 152. Τὸ πρῶτον ἐκ τούτων διακοσμεῖται διὰ ζωνῶν ζώων πιθανῶς οὐχὶ ἀσχετῶς πρὸς τὸν χαρακτηρὶ τῆς μορφῆς ὡς «ποινίας θηρῶν». Ἐπὶ δειγμάτων ὡς τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως σαφὴς ἡ ἐκ τῶν μυκηναϊκῶν εἰδωλίων καταγωγή.

⁴³⁸) Αὐτ. σ. 198.

⁴³⁹) Ἐ. ἀ. σ. 379 ἐξ

⁴⁴⁰) Ἐ. ἀ. σ. 381.

⁴⁴¹) Αὐτ. εἰκ. I ἀγγεῖον τοῦ ζωγράφου τῆς Ἀλταμούρας ἐν Λούβρῳ μετὰ παραστάσεως τοῦ Φιλοκτήτου ἐν Λήμνῳ πρὸ εἰδώλου θεᾶς, εἰκ. 2 κρατὴρ ἐξ Ἀρμέντου ἐν Βιέννῃ μετὰ παραστάσεως τῆς θυσίας τοῦ Ἡρακλέους πρὸ εἰδώλου τῆς θεᾶς Χρύσης.

⁴⁴²) Ἡ ἐν Θράκῃ ὑπαρξίς τοῦ τύπου τῶν ὑψωμένων χειρῶν ἀποδεικνύεται ἐκ μολυβδίνου εἰδωλίου προερχομένου ἐκεῖθεν V. Müller Frühe Plastik πίν. XIII 236.

⁴⁴³) Ἐ. ἀ. σ. 386.

Τὸ εἶδωλον τῆς Λήμνου χρονολογεῖ ὁ τελευταῖος ⁴⁴ κατὰ τὸν Η' αἰῶνα. Τὸν τύπον ἀνάγει εἰς παράδοσιν μινωϊκὴν, τὸ δὲ κυλινδρικὸν σχῆμα θεωρεῖ ἐπιβίωσιν παλαιᾶς ἀνεικονικῆς λατρείας ⁴⁵. Τὰ περιδέραια καὶ ψέλια ἐνθυμίζουσι τὰ μινωϊκὰ εἶδωλα. Ὁ Della Seta ἀμφιβάλλει ἂν τὸ εἶδωλον ἀπεικονίζει θεότητα ἢ λάτριν. Σήμερον ὅποτε τὰ ἐκ Κρήτης δείγματα θεοτήτων ἔχουσι πληθυνθῇ, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία. Ὁ θεὸς δὲ χαρακτηρ βεβαιουῖται ἔξ ἐιέρου ἀναλόγου εἰδώλου ἐκ Λήμνου σώζοντος καὶ τμήμα τοῦ πόλου. Ὁ αὐτὸς προτείνει ταύτισιν πρὸς τὴν «Μεγάλην Θεάν», ἣτις κατὰ Στέφανον τὸν Βυζάντιον ἐλατρεύετο ἐν Λήμνῳ καὶ πρὸς τὴν Ἀρτεμιν - Βένδιον. Τὴν χειρονομίαν ἐρμηνεύει ὡς δηλωτικὴν «χαιρετισμοῦ, ὑποδοχῆς, προστασίας».

Δείγματα τοῦ τύπου ἀρχαϊκῶν χρόνων παραθέτει ὁ Kunze ⁴⁶ παρατηρῶν ὅτι «πήλινα καὶ χαλκᾶ εἰδώλια ἔξ ἀπάσης τῆς Ἑλλάδος βεβαιουῖσι τὴν ἐπιβίωσιν τοῦ τύπου βαθέως ἐντὸς τῆς πρώτης χιλιετηρίδος».

Ὁ Bielefeld ⁴⁷ μνημονεύει ἐπίσης πλεῖστα δείγματα τοῦ τύπου μεταγεωμετρικῶν χρόνων ἐκ τοῦ χώρου τοῦ κλασικοῦ κόσμου περιλαμβάνοντα ἀνδρικὰς καὶ γυναικεῖας μορφάς. Διὰ τὰς δευτέρας, εἰδικῶς δὲ τὰς παριστωμένας ἐπὶ ἀναγλύφων πίθων τοῦ Ζ' αἰῶνος λέγει: «ὅτι εἰς πάντα τὰ δείγματα ταῦτα ἀπεικονίζεται μία μεγάλη θεὰ εἶναι τελείως βέβαιον».

Χαρακτηριστικὸν δείγμα τῆς ἐπὶ πίθων ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου εἶναι ἡ θεὰ βοιωτικοῦ πίθου ⁴⁸, ἣτις φέρουσα πόλον, ἔξ οὗ ἐκφύονται κλάδοι, καὶ ἱσταμένη μεταξὺ δύο ἀνορθουμένων βρυχωμένων λεόντων, ὑποῖ τὰς χεῖρας. Τὴν θεὰν ἐναγκαλίζονται ἢ ὑποβαστάζουσι δύο πολὺ μικρότεροι ἀνθρώπιναι μορφαί. Τὴν θεὰν ἡρμήνευσεν ὁ Wolters ⁴⁹ ὡς Ἀρτεμιν Εἰλείθυιαν τίκτουςαν καὶ ὑποβοηθουμένην πρὸς τοῦτο ὑπὸ τῶν δύο γυναικείων μορφῶν. Ὁ αὐτὸς θεωρεῖ τὴν ὕψωσιν τῶν χειρῶν τῆς θεᾶς ὡς ὑποβοηθητικὴν τοῦ τοκετοῦ. Ἀσχέτως τούτου εἶναι

⁴⁴) Arte Tirenica di Ilenno AE 1937 σ. 651 ἐξ.

⁴⁵) Πβ. ἀνωτ. σ. 203 ἐξ.

⁴⁶) "Ε. ἀ. σ. 99.

⁴⁷) "Ε. ἀ. σ. 387 σημ. 48. Πβ. Banti Div. Fem. σ. 13 - 14 ἣτις ἀναφέρει καὶ τὰς παραστάσεις τῆς θεᾶς μεθ' ὑψωμένων χειρῶν ἐπὶ ἀττικῶν ἀγγείων. Εἰς τὰ δείγματα τοῦ τύπου γενικῶς δύναται τις νὰ προσθέσῃ τὰς δύο μορφὰς μ. θ' ὑψωμένων χειρῶν ἀρχαϊκοῦ ἀναγλύφου ἐκ Κορίνθου AJA 35 1931 σ. 23 εἰς 23. Δείγματα μορφῶν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν φερουσῶν οὐμβόλο, ἀρχαϊκῶν χρόνων, βλ. καὶ εἰς Technau Jahrb. 1937 σ. 97 ἐξ. εἰκ. 4, 9, 10.

⁴⁸) AE 1892 πίν. 8 - 9.

⁴⁹) Αὐτ. σ. 229 - 230.

πιθανὸν ὅτι ἡ θεὰ ἀπεικονίζεται τίκτουσα, λόγῳ τῶν παρισταμένων γυναικῶν, αἵτινες πιέζουσι τὴν κοιλίαν αὐτῆς. Ἡ ἐρμηνεῖα αὐτῶν ὡς χορευτριῶν⁴⁵⁰ εἶναι ἀπίθανος.

Ἐπὶ ἐτέρου βοιωτικοῦ ἀγγείου ἀπεικονίζεται γραπτῶς θεὰ ἱσταμένη καὶ ἐκτείνουσα τὰς χεῖρας μεταξὺ δύο λεόντων καὶ δύο πτηνῶν. Ὑπὸ τὰς χεῖρας τῆς θεᾶς εἰκονίζεται κεφαλὴ καὶ σκέλος βοός, ἐπὶ δὲ τῆς ἐσθῆτος αὐτῆς ἰχθύς. Ὁ δημοσιεύων⁴⁵¹ θεωρεῖ τὴν μορφήν ταύτην Ἀρτεμιν, πότνιαν θηρῶν. Τὴν παρουσίαν τῶν μελῶν τοῦ βοός ὑπὸ τὰς χεῖρας τῆς θεᾶς συσχετίζει πρὸς τὸν χαρακτηῖρα ταύτης ὡς «ἀρταμίδος», σφαγέως, τὸν δὲ ἰχθὺν θεωρεῖ ὡς ὑποδηλοῦντα τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὴν θάλασσαν. Αἱ παραστάσεις αὗται εἶναι σπουδαιόταται, διότι σώζουσι οὐχὶ μόνον τὴν χαρακτηριστικὴν στάσιν τῆς προελληνικῆς θεότητος, ἀλλὰ καὶ τὴν ιδιότητα αὐτῆς ὡς γενικῆς κυρίας τῆς φύσεως. Τὰ πρόσωπα τῶν μορφῶν τοῦ ἀναγλύφου πίθου διατηροῦσιν ἐπὶ πλέον ἀναλλοίωτον τὸν πλαστικὸν τύπον τῶν μεγάλων εἰδώλων τῆς ὑστάτης μινωϊκῆς περιόδου.

Θεὰ μεθ' ὑψωμένων χειρῶν μεταξὺ θηρίων καὶ δύο συνοδῶν ἄπαντι⁴⁵² καὶ ἐπὶ συγχρόνῳ πίθῳ ἐκ Τήνου⁴⁵³, ἔτι δὲ ἐπὶ τελευταίως ἀνακαλυφθέντος ὑπὸ τοῦ Ν. Κοντολέοντος ἀναγλύφου ἀμφορέως τοῦ Ζ' αἰῶνος ἐκ τῆς αὐτῆς νήσου⁴⁵⁴. Ὁ ἀμφορεὺς προέρχεται ἐξ ἱεροῦ καὶ φέρει πυράστασιν θεᾶς πτερωτῆς, καθημένης, ἐχούσης τεταμένas τὰς χεῖρας. Ἐκ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς ἐξέρχεται θεὸς φέρων κεραυνόν. Ὁ ἀνασκαφεὺς ἐρμηνεύει τὸ θέμα ὡς γέννησιν τοῦ Διὸς κατὰ παράδοσιν ἄγνωστον μέχρι τοῦδε.

Χαρακτηριστικώτατος εἶναι ἐπίσης γραπτὸς πῆλινος πίναξ ἐκ τῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, παριστιῶν γυναῖκα ὀρθίαν μεθ' ὑψωμένων χειρῶν μεταξὺ ὄφεων⁴⁵⁵. Ἡ δημοσιεύουσα Burr⁴⁵⁶ λέγει ὅτι ἡ μορφή δὲν ἀπεικονίζει θνητὴν, διότι φέρει διάδημα, ἐρμηνεύει δὲ τὴν στάσιν ὡς προελληνικὴν ἐπιβίωσιν ἐπανερχομένην μέσῳ Κύπρου καὶ Ἀνατολῆς. Ἀλλ' ἡ συχνότης τοῦ τύπου ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς ἀρχαίκοις χρόνους καθιστᾷ λίαν πιθανὸν ὅτι ἐκεῖθεν διεδόθη οὗτος καὶ εἰς τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Ἄλλως αὕτη ἡ Burr παραβάλλει πρὸς τὸν ἀνάλογον

⁴⁵⁰) Nilsson GGR I σ. 437 σημ. 1.

⁴⁵¹) AE 1892 πίν. 10, 1 σ. 222 - 3. Πβ. R. Hampe Frühe griechische Sagenbilder πίν. 17 σ. 21.

⁴⁵²) Arch. Anz. 1939 σ. 259 εἰκ. 16.

⁴⁵³) ΠΑΕ 1953 σ. 264 ἔς. εἰκ. 9.

⁴⁵⁴) Cook Zeus III πίν. XXVI: «The snake-goddess (Athena?). Burr Hesperia 2, 1933 σ. 604 ἔς. εἰκ. 72 ἔς., Matz GGK I πίν. 283 α.

⁴⁵⁵) E. ἀ. σ. 608.

κρητικὸν πίνακα τῆς Μαθιᾶς, ἐπίσης δὲ πρὸς τὴν κάλπην τῆς Κνωσοῦ καὶ τὸ ἀγγεῖον ἐξ Ἀρχαδῶν μετὰ θεᾶς φερούσης τὸ ἱερὸν δένδρον. Ἡ ἄποψις αὐτῆς περὶ ἀνατολικῆς προελεύσεως τοῦ τύπου εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν γνώμην τῆς Ἰδίας περὶ μινωϊκῆς προελεύσεως τῶν ἀρχαϊκῶν κρητικῶν δειγμάτων, ἐπίσης δὲ πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτῆς ὅτι τὸ ἱερὸν, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχεται ἡ πλάξ, ἀνῆκεν εἰς «μορφὴν τινὰ τῆς κρητικῆς λατρείας τῆς Μητρὸς Γῆς, ἣτις εἶχεν εἰσαχθῇ εἰς τὴν Ἀττικὴν». Εἶναι φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι καὶ ἡ χειρονομία εἰσῆχθη ἐκ τοῦ τόπου προελεύσεως τῆς λατρείας. Ἡ παρουσία τῶν ὄψεων εἶναι ἐπίσης διδακτικὴ περὶ τούτου⁴⁵⁸. Διὰ τὴν ἐκ Κρήτης διάδοσιν τοῦ τύπου τῆς θεᾶς μεθ' ὕψωμένων χειρῶν εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ παράστασις τεμαχίου γεωμετρικοῦ ἀγγείου ἐκ τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργους, ἐνθα πλησίον μορφῶν μεθ' ὕψωμένων χειρῶν ἀπεικονίζεται διπλοῦς πέλεκυς⁴⁵⁹. Ἐρευνῶσα περαιτέρω περὶ τοῦ ὀνόματος τῆς θεᾶς τοῦ αἰττικοῦ πίνακος ἡ Burr λέγει ὅτι εἶναι ἀμφίβολον ἂν αὕτη ἐλέγετο Ἀθηνᾶ, Δήμητρα, Ἀρτεμις ἢ Γοργώ, καταλήγει δὲ εἰς τὴν γνώμην ὅτι πρόκειται περὶ σκοτεινῆς θεότητος, ἣν παραβάλλει πρὸς τὰς Σεμνάς⁴⁶⁰, αἵτινες εἶναι πιθανῶς πολλαπλασιασμὸς καὶ ἐπιβιώσις τῆς προελληνικῆς θεᾶς.

Ὁ Matz ἀσχολεῖται ἐκτενέστερον περὶ τὸ θέμα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ τύπου κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χρόνους θεωρῶν τοῦτον προελληνικῆς προελεύσεως⁴⁶¹. Πιστεύει ὅτι ὁ τύπος ἐπεβίωσεν ἄνευ διακοπῆς ἀπὸ τῆς χαλκῆς περιόδου καὶ συγκεκριμένως ἀπὸ τῶν εἰδῶλων τῶν ἱερῶν τῆς Κνωσοῦ, διὰ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν προδαιδαλικῶν χρόνων τοῦ Ζ' αἰῶνος. Τὴν χειρονομίαν θεωρεῖ ὡς ἔκφρασιν τῆς ἐπιφανείας τῆς θεότητος⁴⁶², σύμφωνον πρὸς τὸν ἐκστατικὸν χαρακτήρα τῆς προελληνικῆς θρησκείας. Ἀπὸ τῆς δαιδαλικῆς ἐποχῆς, ὁ τύπος καθίσταται ἐξαιρετικῶς σπάνιος⁴⁶³.

⁴⁵⁸) Πρὸς ὄψεις συνδυάζονται γυναῖκες ὑψοῦσαι τὰς χεῖρας καὶ ἐπὶ ἀναγλύφου ἀγγείου ἐκ Κεραμεικοῦ AJA 1932 σ. 199 εἰκ. 6 ἐξ. 1934 σ. 216, Matz ἔ. ἀ. I πίν. 218 - 9

⁴⁵⁹) Αὐτ. πίν. 27 β.

⁴⁶⁰) Ἐ. ἀ. σ. 638.

⁴⁶¹) Ἐ. ἀ. σ. 483.

⁴⁶²) Αὐτόθι.

⁴⁶³) Φαίνεται ὅτι ὁ τύπος δὲν ἐλησμονήθη τελείως, πβ. τὰ ἐξ Ἀργους εἰδῶλια τοῦ Ε' αἰῶνος. Ἀρχ. Δελτ. 15 σ. 23 σ. 25 εἰκ. 7 - 8 εἰκ. 11 καὶ παρὲνθ. πίναξ I. Κατὰ τὴν δημοσιεύουσαν Σ. Καρσζου ἡ στάσις ἔχει θυρησκευτικὴν σημασίαν. Ὁ τύπος ἀποτελεῖ πιθανῶς μυκηναϊκὴν ἐπιβίωσιν. Πβ. τὰς μυκηναϊκὰς ἀρρηφόρους ἐκ τάφου τῆς Σκοπέλου Πλάτων Κρητικὰ Χρονικά Γ' 1919 σ. 532 ἐξ. πίν. ΙΓ' εἰκ. 2. Εἰς τὰ δειγμάτων ταῦτα δύναται πάν-

Π Ρ Ο Σ Θ Η Κ Α Ι

Ἡ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐκτυπώσεως τῆς ἐργασίας περατωθεῖσα ἀνασυγκρότησις τῆς θραυσθείσης κατὰ τὸν πόλεμον πηλίνης λάρνακος τῆς Μιλάτου ἐπέτρεψε τὴν ἐκ νέου μελέτην τῆς ἐξετασθείσης ἀνωτέρω σ. 218 παραστάσεως μορφῆς μεθ' ὕψωμένων χειρῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει παρατηρήσεως τοῦ Ἐφόρου κ. Ν. Πλάτωνος ἐβεβαιώθη τελείως ὅτι τὸ δεξιὰ τῆς μορφῆς εἰκονιζόμενον ἀντικείμενον δὲν εἶναι ἀσπίς οὔτε ἐπανάληψις τοῦ «rock pattern», ἀλλὰ μέγα ἄγγειον. Τοῦτο εἶχεν ἀναγνωρισθῇ ἤδη ὑπὸ τοῦ καταγράψαντος τὴν λάρνακα ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Μουσείου Ξανθουδίδου, ἐνθα ὑπ' ἀριθ. 1216 (καὶ ἐν δευτέρῳ καταγραφῇ 1617) περιγράφεται τὸ ἀντικείμενον ὡς «μέγα ἄγγειον» καὶ «ἀμφορεύς». Ἡ ἀνωτέρα καμπύλη εἶναι βεβαίως λαβή: αὕτη κάμπτεται ἀποτόμως πρὸς τὰ κάτω ὥστε νὰ ἀποκλείηται νὰ εἶναι λοβὸς ἀσπίδος καὶ (ἀντιθέτως πρὸς τὴν γάστραν) δὲν πληροῦται ἐσωτερικῶς. Σαφῶς δηλοῦται ἡ βάσις τοῦ ἄγγειου, ἀνεγνωρίσθησαν δὲ τώρα καὶ σαφῇ ἵχνη τοῦ λαιμοῦ. Σημειωτέον ὅτι ὁ Evans (Prehist. Tombs of Knossos σ. 99 σημ. α) εἶχεν ἀντιληφθῇ τὴν δυσκολίαν πρὸς παραδοχὴν τοῦ σχήματος ὡς ἀπεικονίζοντος ἀσπίδα. Ἡ πυράστασις ἄγγειων ἐπὶ τῆς λάρνακος τῆς Ἀγίας Τριάδος ἀποτελεῖ πειστικὸν παράλληλον. Προσφορὰ πρὸς θείαν μορφήν κατερχομένην ἄνωθεν εἶναι τὸ θέμα τῆς παραστάσεως. Ἡ σύνδεσις πρὸς τὰς μετεώρους μορφὰς τῶν χρόνων ἀκμῆς (πβ. RGPT σ. 176, 15) εἶναι βεβαία.

Νέα ἐξέτασις τοῦ δακτυλίου τῶν Ἰσοπάτων παρέσχε νέας ἐνδείξεις ὑπὲρ τῆς ὑποστηρικθείσης ἀνωτέρω σ. 232 ἀπόψεως ὅτι ἡ θεὰ εἶναι ἢ παρὰ τὸ δεξιὸν ἄκρον (ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου) ἰσταμένη μορφή: Ἐκ τῶν ἀπεικονιζομένων μορφῶν μόνον αὕτη φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σύμβολον: τοῦτο εἶναι ἰδιαιτέρως σαφὲς ἐν τῇ φωτογραφικῇ μεγεθύνσει, ἀλλ' ἀποδίδεται καίτοι οὐχὶ τελείως ἀκριβῶς καὶ διὰ τοῦ παθεχομένου ἐν PM III εἰκ. 38 σχεδιάσματος. Ὁ πλησίον τῆς μορφῆς εἰκονιζόμενος ὀφθαλμός, ἀναμφιβόλως σύμβολον παρουσίας τῆς θεότητος, βλέπει πρὸς τὰ ἀριστερά· ἀλλ' οὕτω βλέπει καὶ ἡ μορφὴ⁴⁹², ὥς δηλοῦσιν οἱ ἄνω τοῦ μετώπου βόστρυχοι, ἐνῶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι γυναῖκες εἶναι ἐστραμ-

τως νὰ μὴ εἶναι ἄσχετος ἡ στάσις πρὸς τὸ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς βασταζόμενον. Πβ. καὶ Winter Typen II 1903 σ. 61, 4, σ. 126, 8. Ἡ εὐλογητικὴ ὕψωσις τῆς ἐτέρας τῶν χειρῶν θεοῦ ἢ ἥρωος ἐπανευρίσκεται κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα ἐπὶ ἀττικῷ ἀναγλύφῳ ἐν Δρέσδῃ Bielefeld ἔ. ἀ. εἰκ. 7.

⁴⁹² Πβ. διὰ τὴν θέσιν τοῦ ὀφθαλμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὴν θεότητα τὸν δακτύλιον τοῦ Ashmolean Museum Persson RGPT σ. 171, ἀριθ. 1.

μέναι πρὸς τὴν ἀντίθετον κατεύθυνσιν ⁴⁸³. Δὲν νομίζω ὅτι δύνатаί τις νὰ θεωρήσῃ τὰ ἀνωτέρω τυχαῖα, ἀφοῦ συμπίπτει ἡ οὕτω ἐξαιρεμένη μορφή νὰ ποιῇ καὶ τὴν τυπικὴν χειρονομίαν τῆς θεότητος.

Μεταξὺ τῶν σφραγιδολίθων καὶ σφραγισμάτων τῶν χρόνων ἀκμῆς, τῶν μνημονευθέντων ἐν σελ. 231 ἐξ. δέον νὰ συγκαταλεγῇ καὶ ἡ ὑπ' ἀριθ. 774 κυλινδρική σφραγὶς τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου προερχομένη ἐκ τοῦ XVIII τάφου τοῦ Μόχλου, ἣτις ἐπὶ τῆς μιᾶς ἐπιφανείας φέρει μορφήν καθημένην ὑποῦσαν ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας. Τὴν αὐτὴν στάσιν ἔχει μορφή ἐπὶ χαλκοῦ δακτυλίου ἐκ Γουρνιῶν (ἀριθ. Μουσείου Ἡρακλείου 970) φέρουσα ἐσθῆτα καὶ καθημένη δεξιὰ ἱεροῦ δένδρου ἐκφυομένου ἐκ βράχων, ὅπερ ἀπεικονίζεται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ δακτυλίου. Ἀριστερὰ τοῦ δένδρου (ἐπὶ τοῦ πρωτοτύπου) μικρὰ γυναικεῖα μορφή κατερχομένη ἄνωθεν. Ἐπίσης ἡ ὑπ' ἀριθ. 226 σφραγὶς ἐκ τῶν γεωμετρικῶν τάφων Κνωσοῦ ἀπεικονίζει θεὰν ἐκτείνουσαν καὶ ἐλαφρῶς ὑποῦσαν τὰς χεῖρας, ἱσταμένην μεταξὺ διαφόρων δυσδιακρίτων συμβόλων, πιθανῶς τρίτωνος, κεράτων, πτηνοῦ καὶ βουκρανίου. Μορφήν μετὰ «snake frame» ἔχομεν τώρα καὶ ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀρ. 1753 σφραγίδος ἐκ Σητείας.

Ἡ ἀποψὶς τοῦ Nilsson, περὶ ἧς ἀνωτέρω σ. 258 - 9 ὅτι δὲν εἶναι πιθανὴ ἡ διὰ διασπάσεως πορεία ἐκ τῆς ἐνιαίας θεότητος εἰς τὴν πολυθεΐαν, εὐρίσκει ἰσχυρὸν ἐμπόδιον εἰς τὸ ὅτι τὸ αὐτὸ φαινόμενον διαπιστοῦται ἐν Μεσοποταμίᾳ. Τοῦτο ἀνέπτυξεν ἀποδεικτικῶς ὁ Frankfort (Cylinder Seals σ. 112 - 3). Κατ' αὐτὸν τὰ ἀπαντῶντα εἰς ἐπιγραφὰς τῆς τρίτης χιλιετηρίδος ὀνόματα θεοτήτων «are in many cases designations of one male and one female deity». Εἰς τὴν πρωτοδυναστικὴν καὶ ἀκκαδικὴν πόλιν εἰς Tell Asmar ὑπῆρχεν «one single shrine dedicated to the Mother - Goddess and a male god of fertility». Ἐπομένως ἐν Μεσοποταμίᾳ ἡ ἀρχικὴ κατάστασις δὲν εἶναι ἡ πολυθεΐα, ὥς πιστεύει ὁ Nilsson. Ἡ διάσπασις ἐπέρχεται κατὰ τὸν Frankfort ἐκ τοῦ τονισμοῦ ὁρισμένης ιδιότητος καὶ ἐκ τοῦ τόπου. Εἰς τὸ τέλος τῆς τρίτης χιλιετηρίδος ἔχομεν ἤδη πάνθεον: τὸ σημιτικὸν στοιχεῖον μὴ κατανοοῦν ἐπαρκῶς τὴν σουμεριακὴν θρησκείαν ἐβοήθησεν εἰς τὴν ἐξέλιξιν ταύτην. Ἀνάλογος ὑπῆρξεν, ὥς εἶδομεν, ἐν Κρήτῃ ὁ ρόλος τῶν Ἀχαιῶν.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

⁴⁸³) Διὰ τὴν εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον θέσιν μιᾶς ἐκ τούτων, πβ. τὰς χειρονομίας τοῦ ἱεροῦ ἄλλους PM III πίν. XVIII. Ἡ θέσις αὕτη σημαίνει ἐπομένως ἀπλῶς ὅτι ἡ μορφή ἴσταιται κατὰ τι μακρότερον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Σημειοῦνται τὰ μᾶλλον συνδεόμενα πρὸς τὰ ἐξετασθέντα ζητήματα βιβλία καὶ ἄρθρα. Τὰ λοιπὰ χρησιμοποιηθέντα δημοσιεύματα μνημονεύονται ἐν ταῖς σημειώσεσιν).

- Ἀλεξίου Στυλ. Πρωτογεωμετρικὸς ναῦσχος τῆς Συλλογῆς Γιαμαλάκη, Κρητικὰ Χρονικὰ Δ' 1950 σ. 441 ἐξ.
- Banti L. I culti minoici e greci di Haghia Triadha. Annuario III - V nuova serie 1941 - 3 σ. 9 ἐξ.
- » Divinità Femminili a Creta nel Tardo Minoico III, ἀνάτυπον ἐκ Studi e Materiali di Storia delle Religioni XVII 1941.
- Beazley J. D. - Payne H. - Price E. Corpus Vasorum antiquorum, Great Britain fasc. 9, Oxford fasc. 2, σ. 54.
- Bielefeld E. Götterstatuen auf Vasenbildern, Wissenschaftliche Zeitschrift der E. Moritz Arndt Universität Greifswald IV 1954 - 5. Gesellschafts - und sprachwissenschaftliche Reihe Nr 4 - 5.
- Biesantz H. Kretisch - Mykenische Siegelbilder 1954.
- » Die minoischen Bildnisgemmen, Marburger Winckelmann Programm 1958 σ. 11 ἐξ.
- Blegen C. Prosymna I - II 1937.
- Blinkenberg Lindos 1931.
- Bossert H. Altkreta 1923.
- » Altsyrien 1951.
- Brock J. K. Fortetsa 1957.
- Burr D. A geometric house and protoattic votive deposit, Hesperia 2 1933 σ. 604 ἐξ.
- Chadwick J. The Decipherment of Linear B 1957.
- » Πόντια, Minos V 1957 σ. 117 ἐξ.
- Chapouthier F. Les dioscures au service d' une déesse 1935.
- Collignon M. De l' origine du type des pleureuses, Revue des Études Grecques 16 1903 σ. 305 ἐξ.
- Contenau G. Manuel d' archéologie orientale I - IV.
- » La glyptique syro - hittite 1922.
- » La civilisation d' Assur et de Babylone 1951.
- Della Seta Arte tirennica di Lenno, Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς 1937 σ. 629 ἐξ.
- Demargne P. La Crète dédalique 1947.
- » Crète - Égypte - Asie, Annales de l' École des Hautes Études de Gand II 1938 σ. 31 ἐξ.
- » Deux représentations de la déesse minoenne, Mélanges Glotz I σ. 305 ἐξ.
- Dhorme E. Les religions de Babylonie et d' Assyrie, Mana, 1949.
- Dussaud R. Les civilisations préhelléniques σ. 377 ἐξ.
- » Les religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens, Mana, 1949.
- Erman A. Die ägyptische Religion 1909.
- Evans A. The Palace of Minos I - IV.
- » Mycenaean Tree and Pillar Cult JHS XXI 1901 σ. 99 ἐξ.

- Evans A. The Tomb of the Double Axes, *Archaeologia* LXV 1914.
- » The Prehistoric Tombs of Knossos, *Archaeologia* LIX 1906.
 - » Knossos Excavations, *BSA* VIII 1901 - 2 σ 93 ἐξ.
- Farnell L. R. Cretan Influence in Greek Religion, *Essays in Aegean Archaeology* presented to Sir A. Evans 1927.
- Frankfort H. *Cylinder Seals* 1959.
- Frödin - Persson Asine 1938.
- Furumark Arne *The Mycenaean Pottery* 1941.
- » *The Chronology of Mycenaean Pottery* 1941.
 - » *Linear A und die altkretische Sprache* 1956.
- Ghali-Kahil L. *Les enlèvements et le retour d' Hélène* 1955.
- Gressmann H. *Die orientalischen Religionen im hellenistisch - römischen Zeitalter* 1930.
- Grundmann K. *Figürliche Darstellungen in der neolithischen Keramik*, *Jahrbuch des Deutschen Arch. Instituts* 68 1953 σ. 29 ἐξ.
- Halbherr F. *Researches at Praesos* *AJA* 1901 σ. 382.
- Halbherr F. - Orsi P. *Antichità dell' Antro di Zeus Ideo*, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Museo di antichità classica II 1888.
- Hall H. R. *Aegean Archaeology* 1915.
- Hall E. H. *Excavations in Eastern Crete*, Sphoungaras, University of Pennsylvania, *The Museum Anthropological Publications* III 2, 1912.
- » *Excavations in Eastern Crete*, Vrokastro, University of Pennsylvania, *The Museum Anthr. Publications* III 3, 1914.
- Hampe R. *Frühe griechische Sagenbilder* 1936.
- Hastings *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. Ἀρχή. Hand-gesture.
- Hoernes - Menghin *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa* 1925.
- Hogarth D. G. *Aegean Religion*, *Hastings Encycl. of Religion and Ethics* I 143.
- » *The Zakro Sealings*, *Journal of Hellenic Studies* XXII 1902 σ. 76 ἐξ.
- Hood S. - De Jong P. *Warrior Graves*, *Annual of the British School at Athens* 1952 σ 272 - 3.
- Jean Ch. *La religion sumérienne d' après les documents sumériens antérieurs à la dynastie d' Isin* 1931.
- Karo G. *Religion des ägäischen Kreises*, Haas M. *Bilderatlas zur Religionsgeschichte* 1925.
- » *Die Schachtgräber von Mykenai* 1930 - 33.
- Kinch K. F. *Vroulia* 1914 σ. 32.
- Κοντολέων Ν. Ἀνασκαφή ἐν Τήνῳ, *Πρακτικά τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας* 1953 σ. 264 ἐξ.
- Κτιστόπουλος Κ. *A Contribution to the Problem of Minoan Script* 1945.
- Kunze E. *Zeusbilder in Olympia*, *Antike und Abendland* II 1946 σ. 95 ἐξ.
- Levi D. *Arkades*, *Annuario* X - XII 1927 - 9.
- » *Le cretule di H. Triada*, *Annuario* VIII - IX 1925 - 6 σ. 71.

- Levi D. Gleanings from Crete, American Journal of Archaeology 1945 σ. 275.
- » La dea micenea a cavallo, Studies presented to D. M. Robinson σ. 108 ἐξ.
 - » Attività della Scuola Archeologica Italiana di Atene nell' anno 1954, Bolletino d' Arte II Aprile - Jugno 1955 σ. 145.
 - » Attività della Scuola Arch. Italiana di Atene nell' anno 1955, Boll. d' Arte III Luglio - Settembre 1956 σ. 254.
 - « Una gemma cretese micenea 'Αρχ. Ἐφημερίς τόμος εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου Γ' σ. 7 ἐξ.
- Mariani L. Antichità cretesi, Monumenti antichi VI 1896 σ. 22.
- Μαρινάτος Σ π. Γοργόνες καὶ Ἰοργόνεια, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1927-8 σ. 7 ἐξ.
- » Αἱ μινωϊκαὶ θεαὶ τοῦ Γάζι, Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς 1937 σ. 278 ἐξ.
 - » Ausgrabungen und Funde auf Kreta, Archäol. Anzeiger 1934 σ. 246 ἐξ.
 - » Παγκαλοῳόρι, Παράρτημα 15 τόμου Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 1933 - 5 σ. 55 ἐξ.
 - » Numerous Years of Joyful Life from Mycenae, Annual of the British School XLVI 1951 σ. 102 ἐξ.
 - » Ἡ κρητομυκηναϊκὴ θρησκεία, πολυγραφημένοι παραδόσεις 1948.
- Matz Fr. Die frühkretischen Siegel 1928.
- » Geschichte der griechischen Kunst I 1950.
 - » Kreta, Mykene, Troia (Grosse Kulturen der Frühzeit) 1956.
 - » Aegeis, Handbuch der Archäologie IV 1950 σ. 273.
 - » Zu den Sphingen von Yerkapu, ἀνάτυπον ἐκ Marburger Winkelmann Programm 1957 σ.
 - » Götterscheinung und Kultbild im minoischen Kreta, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1958 Nr 7, Akademie der Wiss. in Mainz σ. 385 ἐξ. *.
- Milani L. A. L' arte e la religione preellenica, Studi e Materiali di Archeologia e Numismatica III 1905 σ. 114 ἐξ.
- Μυλωνᾶς Γ. Μυκηναϊκά εἰδῶλια, Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1954 - 5 σ. 139 ἐξ.
- » Seated and Multiple Mycenaean Figurines The Aegean and the Near East (Studies H. Goldman) σ. 119 ἐξ.
 - » Ancient Mycenae 1957.
- Müller Val. Frühe Plastik in Griechenland und Kleinasien 1929.
- » Kultbild, ἄρθρον ἐν Pauly - Wissowa Real - Encyclopädie suppl. 5, 1931.
- Nilsson M. The Minoan Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion 1950.
- » Geschichte der griechischen Religion I - II 1941 - 1950.
 - » A History of Greek Religion 1956.
 - » Die Eleusinische Gottheiten, Opuscula Selecta II 1952 σ. 542 ἐξ.

*) Διὰ τὰς παραπομπὰς ἡμῶν ἐχρησιμοποιήθησαν οἱ ἀριθμοὶ σελίδων τοῦ ἀνατύπου.

- Palmer Linear A und Luwian, Transactions of the Philological Society 1958 σ. 75 ἐξ.
- Παπαδημητρίου 'Ι. 'Ανασκαφή ἐν Μυκῆναις, Πρακτικά τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας 1954 σ. 267.
- Παπασπυρίδης Καρούζου Σ. 'Ανασκαφή τάφων τοῦ "Αργούς, 'Αρχ. Δελτίον 15 1933 - 5 σ. 16 ἐξ.
- Payne H. Early Greek Vases from Cnossos, Annual of the British School XXIX 1927 - 8 σ. 287.
- » Perachora
- Pendlebury J. D. Archaeology of Crete 1939.
- » - Money Coutts M. B. Excavations in the plain of Lasithi II, Annual of the British School XXXVIII 1937 - 8.
- Pernier L. Di una città ellenica arcaica scoperta a Creta, ἀνάτυπον ἐκ Bolletino d' Arte II 12, 1908.
- » Scavi e scoperte, Ausonia I 1906 σ. 119 - 120.
- Persson A. The Religion of Greece in Prehistoric Times 1942.
- » The Royal Tombs at Dendrā near Midea 1931.
- » New Tombs at Dendrā 1942.
- Picard Ch. Les religions préhelléniques, Crète et Mycènes, Mana 1948
- » Sur un signe de l' écriture minoenne, 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1937 σ. 83 ἐξ.
- » Les origines du polythéisme hellénique.
- Πλάτων Ν. Nouvelle interprétation des idoles - cloches du MM I, Mélanges Picard 1949 σ. 833 ἐξ.
- » Τὸ ἱερὸν Μαζᾶ, Κρητικά Χρονικά Η' 1954 σ. 96 ἐξ.
- » Inscribed libation vessel, Minoica 1957 σ. 305 ἐξ σ. 438.
- » Τὰ μινωικά οἰκιακά ἱερά, Κρητικά Χρονικά Η' 1954 σ. 428 ἐξ.
- Przyluski J. La grande déesse 1950.
- Quitta Krötendarstellungen in der Bandkeramik. Forschungen zur Vor- und Frühgeschichte No 2, Varia Praehistorica σ. 51 ἐξ
- Reusch H. Minoica (Festschrift Sundwall) 1958 σ. 354.
- Schachermeyr Fr. Die ältesten Kulturen Griechenlands 1955
- Schaeffer Cl. Ugaritica I 1939, II 1949.
- Schäfer-Andrae Die Kunst des alten Orients, Probylāen-Verlag 1925
- Schweitzer Gnomon 4 1928 σ. 178 ἐξ. (ἀνάλυσις τῆς MMR τοῦ Nilsson)
- Seager R. Explorations in the island of Mochlos 1912 σ. 58.
- Sittl Die Gebärden der Griechen und Römer.
- Stella L. A. La religione greca nei testi micenei, Numen V 1958 σ. 18 ἐξ.
- Swindler M. The Goddess with upraised hands, περίληψις εἰς American Journal of Archaeology 1941 σ. 87.
- Townsend-Vermeule E. Mythology in Mycenaean Art E. The Classical Journal 1958 σ. 106.
- Τσοῦντας Χρ. 'Ανασκαφαὶ τάφων ἐν Μυκῆναις, 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1888 σ. 121 ἐξ.
- » Κυκλαδικὰ II, 'Αρχ. 'Εφημερίς 1899 στ. 123 - 4.
- Technau W. Die Göttin auf dem Stier, Jahrbuch 52, 1937 σ. 76 ἐξ.
- Ventris M. - Chadwick J. Documents in Mycenaean Greek 1956.

- Wace A. Chamber Tombs at Mycenae, *Archaeologia* LXXXII 1932 σ. 200
 » Mycenae 1949.
 Wide S. Mykenische Götterbilder und Idole, *Athenische Mitteilungen*
 XXVI 1901 σ. 247 ἐξ.
 Williams B. The Cult Objects ἐν Boyd-Hawes H. Gournia 1908 σ. 47 ἐξ.
 Wolters P. Βοιωτικαὶ ἀρχαιοότητες, *Ἀρχαιολ. Ἐφημερίς* 1892 στ. 213 ἐξ.
 Ξανθοῦδίδης Στ. Μητραι ἀρχαῖαι ἐκ Σητείας, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*
 1900 σ. 26 ἐξ.
 » Cretan Kernoī, *Annual of the British - School* XII σ. 16 ἐξ.
 Xenaki - Sakellariou A. Les cachets minoens de la collection
 Giamalakis 1957 σ. 81.
 Valuris N. Athena als Herrin der Pferde, *Museum Helveticum* 7,
 1950 σ. 19 ἐξ.
 Zervos Chr. L' art de la Crète néolithique et minoenne 1956.
 » L' art des Cyclades 1957.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΑΙ

- AE: *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*.
 AJA: *American Journal of Archaeology*.
 AM: *Athenische Mitteilungen*.
 Ann.: *Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene*.
 Ἀρχ. Δελτ. Παρ.: *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, Παράρτημα*.
 Arch. Anz.: *Archäologischer Anzeiger*.
 Arch. of Crete: Pendlebury, *Archaeology of Crete*.
 BCH: *Bulletin de Correspondence Hellénique*.
 BSA: *Annual of the British School at Athens*.
 Cyl. Seals: Frankfort, *Cylinder Seals*.
 CVA: *Corpus vasorum antiquorum*.
 Div. Fem.: Banti, *Divinità Femminili nel Tardo Miceneo a Creta*.
 Ἐπ. Φιλ. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν: Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
 GGR: Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*.
 Jahrb.: *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*.
 JHS: *Journal of Hellenic Studies*.
 MMR: Nilsson, *The Minoan Mycenaean Religion*.
 Mon Ant.: *Monumenti antichi*.
 ΠΑΕ: *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*.
 PM: Evans, *The Palace of Minos*.
 RE: Pauly - Wissowa, *Real - Encyklopädie der klassischen Altertums - wissenschaft*.
 Rel. Préhell.: Picard, *Les religions préhelléniques*.
 RGPT: Persson, *The Religion of Greece in Prehistoric Times*.
 Scr Min.: Evans, *Scripta Minoa*.
 St. e Mat.: Milani, *Studi e materiali di archeologia e numismatica*.
 V. Tombs.: Ξανθοῦδίδου, *The Vaulted Tombs of Mesara*.